

ԱՆԱԳԻՍ

Հոգեբան

ՓԱՐԻԶ 1949

Ա Ն Ա Յ Ի Ս
ԵՓՐԻՄԷ ԱԽԵՏԻՍԵԱՆ

Յ Ո Ւ Շ Ե Ր Ս

ՓԱՐԻԶ 1949

PRINTED IN FRANCE

H 44309

«Պէտք է մեռեալներուն քողով իրենց հանգիստը եւ ապրողներուն իրենց պահանջները»

ԱՔՍԵԼ ՄՈՒՆԹՂ

ԼՏԵՆԱՍ, սիրելիս, որ պատմեմ քեզի կեանքիս պատմութիւնը: Բայց ի՞նչ է տերեւ մը անտառին բոլոր տերեւներուն մէջ, «Շնչէ ի՞նձա հողմ և ոչ հետ երեւի տեղի նորա:»

Ո՞վ արիութիւնը ունէ՞յած է անկեղծօրէն պատմելու իր կեանքը:

Մարդկային թշուառութեան մէջ եղբայրակիցներէս ո՞րը չէ ունեցած իր սոյթաքումը, վհատութեան, նոյն խոկ վատութեան պահերը:

Բայց քանի որ շատ բուռն է փափաքդ, տեղի պիտի տամ, թերեւո՛ւ երբ կարդաս այս խոստովանութիւնս որ հրապարակային չէ՞, որովհետեւ միայն քեզի համար գրած եմ, (թէև ոչ ոք կրցած է գուշակել գրութեան մը ճակատագիրը,) թերեւս ես արդէն մեկնած ըլլամ այս աշխարհէն, այն ատեն յիշէ թէ ոչինչ կրնայ հետեւիլ յիշատակի մը, բայց միայն ճշմարտութիւնը, յաւերժական ճշմարտութիւնը:

Գիտեա որ միշտ ինքզինքս սուանց հաճոյակատարութեան հակումի դատելու սովորութիւնը ունեցած եմ, ուրիմն պիտի խօսիմ սուանց գեղեցկագոյնը ներկայացնելու ճիգի, առանց կեղծ ամօթխածութեան, արիաբար: ⁽¹⁾

Գրքի մը մէջ, առհասարակ էջէր կան լուսաւէտ,

(1) Յարակից անցքերը եւ պիտի պատմեմ, որովհետեւ շահեկան ժամանակամիջոցներ ապրած եմ, և ականատես եղած շատ դէպքերու:

էջեր ալ կան ուր մթնշաղ իջած է։ Ստուերն ու լոյսը գիրկընդխառն են մարդկութեան ճամբուն վրայ, մի մեղադրեր գիւս եթէ հողիիւ ծալքերէն երբեմն իջնէ մռայլը դառնութեան։

Աղւոր, մշտադալար հացիներով և թմրի տնտառներով զարդարուն բլուրի մը կողքին, որ կը կազմէ Պէշիկթաշի (Պոլսոյ մէկ արուարձանը) վերի մասը, պարտէզներով շրջապատուած սպիտակ փառաւոր տան մը մէջ ծնած եմ 1872 թուականին, Փետրուարի փոթորկաշունչ գիշեր մը։ Թերեւս ատոր համար հողիս հղած է միշտ փոթորկոս։

Այդ տունը ստացուածքն էր հօրս, Յակոբ Չօպանեանին։

Ակնէն գաղթած հանրածանօթ Չօպանեան ընտանիքը որ իր մէջ ունեցած է հին ատենէն իսկ, մտաւորականներ, գիտուններ, բանաստեղծներ, ինչպէս նաեւ առհետրականներ։ Երկու ճիւղի բաժնուած է, երեք ու կրտսէր։

Չօպանեան-Հովեան գերդաստանին մասին տւանդութիւն մը կը պատմէ։

Հարիւրաւոր տարիներ առաջ Ակնայ մէջ ապրած են այր և կին մը, բարեկեցիկ եւ բարեհամբաւ։ Անոնք իրենց ամուսնութենէն անմիջապէս յետոյ շարունակաբար ունեցած են 12 մանջ զաւակներ որոնց իւրաքանչիւրը մէկ տարի ապրելէ յետոյ մեռած է։ Վերջին երախային մահուընէն վերջը այլեւս յուսահատ, կսկծահոր, քաշուած են հեռաւոր գիւղ մը ինքզինքնին տուած իրենց վիշտին։

Ամառ երեկոյ մը, արեւմուտքէն, իրենց տանը դրան բացուածքին մէջ յանկարծ կ'երեւայ կրօնաւոր

մը, բաքձրահասակ, բարի կերպարանքով, կրօնաւոր մը որ չնամանիր ոչ մէկ ուրիշ կրօնաւորի, իր վերարկուին ծայրերէն կարծես սրբութիւն կը կաթիւ: Ան կը խօսի սփոփող ձայնով մը:

— Մի շատ տրտմիք, կ'ըսէ, ալ բաւ է որչափ լացիք, դուք ի մօտոյ յիտի ունենաք նորէն մանչ գաւակ մը որ այս անգամ պիտի ողջ մնայ: Միայն թէ իր ծնունդէն մինչ 40 օր, մի մկրտէք, ես պիտի գամ և մկրտեմ զայն:

Ու կ'աներեւութանայ:

Այր ու կին ծունկի կուգան և արտասուելով կ'աղօթեն:

Արդարեւ նոյն տարւոյն մէջ կ'ունենան գեղեցիկ մանչ գաւակ մը, կը սպասեն 40 օր և նորէն խորհրդաւոր կրօնականը կուգայ և կը մկրտէ զայն: Անունը կը դնէ «Հովիւ»: Մկրտելէն յետոյ մօրը գիրկը կուտայ երախայն և կ'ըսէ.

— Առ գաւակդ, ան երջանիկ պիտի ապրի և հիմնադիրը պիտի ըլլայ մեծ տոհմի մը, երկար ժամանակ պիտի յիշուի իր անունը: Զօպանեան ընտանիքին մէջ Հովիւ անունը կրող չատեր կան:

Իմ զարմիկներէս մէկը կը կոչուէր Յարութիւն-Հովիւ, թէն չէին գործածեր այդ երկրորդ անունը:

Վաւերագիր մը, ստորագրուած Ակնայ առաջնորդ Կարապետ Վարդապետի կողմէ, 18րդ դարուն, կը գրտնուի Սրչակ Զօպանեանին մօտ, որուն հօրը Յովհաննէս աղա Զօպանեանին աղօթագրքին միջէն գտնուած է: Այդ վաւերաթուղթը կ'ստուգէ թէ վերոյիշեալ Հովիւ անունով մկրտուած երախային հայրը, Ռուբինեան իշխանագուն մըն է որ Ռուբինեաններու պարտութեան ժամանակ, թշնամիներ առեւանգած և խոպան դաշտի մը մէջ ձգուած են, խաշնարած մը, Պուզամ ա-

նունով զայն գտած, որդեգրած և Ակն բերելով մեծ-
ցուցած է։ Իշխանազունը թերեւս անգիտակից իր ծա-
ղումին, ջանացած է լաւ դիրքի մը հասնիլ և յաջողած
է։ Ան ամուսնոնալով անուանի ընտանիքի մը աղջկան
հետ հայրը եղած է Հովիւի, կորսնցնելէ յետոյ 12 մանչ
զաւակ, ինչպէս վերը պատմեցինք ու Հովիւ, սերած
Ռուբինեաններէ նախահայրն է Հովեան — Զօպանեան
ղերդաստանին։

Գոնէ կտրապետ Վարդապետ այնպէս կը վկայէ։
Նախ Զօպանեան մականունը եղած է Հովեան
կամ Հովիւեան, ինչպէս մինչև հիմա այդ տոհմէն
սերած անձեր Հովեան անունը կը կրեն։

Զգիացուիլ թէ յետոյ ինչո՞ւ թրքերէն Զօպան-
եանի փոխուած է, հովիւ, թրքերէնը չօպան։

Հօրս Ժամոնակ իրենց ճիւղէն կ'ապրէին տակա-
ւին Յարութիւն, Մարտիրոս և Գաբրիէլ Զօպանեան-
ները, աչքառու սեղանաւոր Խգիպտոսի փոխարքային
(Խաթիւ)ին։ Անոնք ճոխ մեծատուններ էին, գրեթէ ա-
միրայներ, Պէշիկթաշի Օհլամուր ըստած յայնատա-
րած բլուրին մեծ մասը անոնցն էր, ընդարձակ հո-
ղամասեր, որոնցմէ, իբր աւատական զղեակներ,
ձրիաբար տրամադրած էին հայ չքաւոր ընտանիքնե-
րու։ Այսպիսով հոն կազմուած էր թաղ մը զոր «Զօ-
պան մահալլէ» կը կոչէին։

Մարտիրոս աղային տունը կրնար մրցիլ աւագա-
նիին խօնախներուն հետ,

Արքայաւայել ճոխութեամբ, կահաւորուած, սպա-
սաւորներ անհամար։

Ինքը չէր ամուսնացած և կիներուն նկատմամբ
մասնաւոր արհամարանք մը ցոյց տուած, միայն մայրս
բաղառութիւն մը կազմած է և այդ խստարարոյ մար-
դուն ծերութեան ատեն վայելած անոր համակրանքը։

Յարութիւնն անդուակ մեռած է, իսկ միւս եղ-
բայրը Գաբրիէլ աղա 48 տարեկանին կնութեան առած
է մօրաքոյրս, Կիւմիւշճի Գասպար աղային կրտսեր
աղջիկը, Ամպեր Կիւմիւշճեան, 15 տարեկան, ինչպէս
Շարլ Բէքամիէն Ժիւլիէթ Պէրնարը:

Իրենց մեծ քոյրը Նպրուհի, Ֆիզիքապէս ոչ գեղե-
ցիկ ու միայնգումայն դժուարահաճ, երկար ատեն ա-
մուրի մնալէ յետոյ, երկրորդ կինը եղած ե Ճիվան
ամիրային, անոնց զաւակն է Նշան Ճիվանեան, հայ
գրականութեան մէջ ծանօթ «Հորօ» ծածկանունով:

Քաջ հայագէտ, անաչառ լեզուաքննական գրու-
թիւններով սարսափեցուցած էր իր ժամանակին նոր
գրողները:

Իր աչալուրջ հսկողութեան համար լեզուական
սայթաքումներուն, զինքը Պոլսոյ մէջ կը կոչէին
«հայերէնի ոստիկանը»:

Յարութիւն, Մարտիրոս և Գաբրիէլ Չօպանեան-
ները ունեցած են նաև երկրորդ մօրմէ մը ծնած եր-
կու եղբայրներ, Ալիքսան և Յովհաննէս, տարիքով
չատ փոքր իրենցմէ: Այն տտեհուան սովորական մէկ
երեւոյթը եղած է, որ այրիացեալ մարդ մը, ինչ տա-
րիք ալ ունենայ, վերամուսնանայ, այդ գրեթէ ան-
հրաժեշտութիւն նկատուած է:

Ալիքսան զաւակ չէ ունեցած, իսկ Յովհաննէս
հայրն է մեր հանրածանօթ շատ սիրուած դրագէտ-
բանաստեղծ, հոկտոր ու բանասէր, միայնգամայն ան-
խոնջ և եռանդուն հասարակական գործիչ Արշակ Չօ-
պանեանին:

Արշակ Չօպանեան: Այդ անունը գրած պահուս,
մտածումս կը թեւածէ, կ'երթայ ընկրկելով տարիները,
դէպի այն երանաւէտ ժամանակները ուր Օհլամուրի
մուշկ բուրոյլ անտառին կից մեր պարտէզին վարդերու

սարփինային տակ գարնան առտունները թէյ կ'առնէինք և տակաւին պատանի Սրչակը, որ ինքն ալ կր բնակէր Եէնի-Մահալլէ բսուած դեղեցիկ վայրը: Գրքերուն պայուսակը թեւին տակ կը դիմէր դէպի Մաքուհեան վարժարան: Պատանեակը, արդէն բանաստեղծ, կը ժպտէր մեր սպիտակ վարդերուն:

Հայրս թաղական էր Պէշիկթաշի եկեղեցիին, և որովհետեւ կը հետաքրքրուէր մանուկներու ուսումով, յաճախ կ'այցելէր թաղային վարժարանը: Հոն ուսուցիչները միակերպ իրեն կը խօսէին այն մասնաւորապէս ոժտուած աշակերտին մասին որ կը կրէր իր անունը՝ Չօպանեան, Սմէնէն աւելի Սրապիոն Թղլեան, հայ գրականութեան ուսուցիչ, այդ ուշիմ տղուն կանխահաս ձիրքերուն և արդէն ցոյց տուած գրական կարողութեան վրայ հիացում կը յայտնէր:

Պէշիկթաշէն յիշողութիւնս կ'անցնի կ'երթայ կեդրոնական վարժարան որուն գրասեղաններուն վրայէն, Սրչակ իր առաջին ոսկեղնիկ գրաւածքները յանձնեց մամուլին բիւր թեւերուն: Անոնք լուսածագն էին արեւով շողշողուն որուան մը:

Հիմա իր հոյակապ արտադրութիւններէն, իր աշուղներու գոհար ուսումնասիրութիւններէն, իր քերթողներու կեանքերէն, իր *Rosetaie*ին վարդերուն բոյրէն, իր քերթուածներուն թրթռումներէն մտքիս առջեւ կ'ուրուագծուին իր առաջին տեղածպորձութիւններէն կրած հիացիկ քացր տպաւորութիւններս:

Չօպանեանին գրական արտադրութիւններուն մեծ արգելք եղած է իր հանրային գործունէութիւնը, սակայն հակառակ ատոր ան ունի հսկայ աշխատութիւններ, որոնք անգնահատելի գոհարներ, իր ալիճադիկ գլխուն շուրջը կը բոլորեն պսակ մը շողշողուն ու անթառամ:

Փարիզի մէջ Չօպանեան գերագոնցապէս բարձրացուցած է հայութիւնը ժրանսացիներուն աչքին: Իր կենսագիրներուն կը թողում մնացեալը: Հատորներ պէտք են իր կեանքն ու դործերը գրելու համար:

Կրտսեր հիւղի Չօպանեանները ինչպէս հայրս, որոց որդի կամ աղամանդի վաճառական եղած են և կամ ոսկերիչ, այդ արգելք չէ եղած իրենց զարգացումին:

Մեծ հայրս, Յովսէփ աղան իր ազատամտութեամբ, իր քաղաքակրթութեան ըմբռնումներովը, ուսման տենչովը, ինքնայատուկ տիպար մը եղած է այն ժամանակի լուսաւորչական համայնքին մէջ և հայ կաթողիկները, որոնք ինքզինքնին հերոսականացեալի տեղ դրած, տեսակ մը արհամարհանքով նայած են «կոշտ» հայերուն, բացառաբար պատիւ սեպած են ընդունիլ Յովսէփ աղան իրենց հաւաքոյթներուն, իբրեւ սրամիտ ու կենցաղագէտ հրաւիրեալ մը:

Ան առաջին անգամ հիւրասրահներուն մէջ այրերու և կիներու խառն նստիլը և իրարու հետ խօսակցութիւնը ներմուծած է Պոլսոյ մէջ:

Անոր եղբայրը Յարութիւն, առաջինը եղած է հետեւելու մաթեմատիքական ուսման, չարունակելով հանդերձ իր ոսկերիչի արուեստը, որ Պէնսիլվանիոյ Զեւիլի մը նրբութեան հասցուցած է:

Իր աշակերտներուն գրեթէ բոլորին աւանդած է թուաբանութիւն, գրքոյկ մը ևս դրած է այդ ուսման նուիրուած:

Այն ատեն ոսկերիչները ընդհանրապէս կը բոլորուէին մեծ սեղանի մը շուրջը, աշակերտները յաջողութեան կարգով: Ամէնքը իբրեւ տէր կը յարգէին վար-

պետր, զոր կը կոչէին «ուստա»։ Հաճելի և պարզ եղբայրակցական մթնոլորտ մը կը տիրէր առ հասարակ այդ աշխատանքի սեղանին բոլորտիքը։ Ուստան հայրական հոգսածութիւն ունէր աշակերտներուն, շատ անգամ կիրակի օրերը զանոնք ճաշի կը կանչէր իր տունը, եթէ քոյրերնին ամուսնանար օժիտ կը շինէր կամ մեծկակ նուէր մը կուտար, եթէ հիւանդ ունենային բժիշկ կը զրկէր։ Այն ատեն գրեթէ անձանօթ էր դստրձաւորին և բարբոնին անհասկացողութիւնը, ոչ մէկը ետսէր էր ոչ միւսը պահանջկոտ և ընդվզող համերայխութիւնը կը տիրէր օրհնութեան մը պէս այդ պարզասիրտ մարդոց միջև։

Սակայն ոսկերիչներուն շուկան տեսակ մը Մոնմաբքէ էր, ուր լեզուի ազատութիւնը մինչև անբարոյականութիւն կ'երթար ինքզինքը ճանչցող ոչ մէկ կին նոյն իսկ այր մարդու ընկերակցութեամբ, կ'այցելէր այդ շուկան, չլսելու համար այնպիսի վրան բաց խօսքեր որ մինչև ականջները պիտի կարմրցնէին զինքը։ Այդ մթնոլորտին կը տիրապետէր արկղ մը, որ հասկցողին սարսափելի նշանակութիւն ունէր, իսկ չհասկցողին ալ թերեւս աւելի վատթար բաներ կ'ենթադրէր։ Եւ շատ տարիներ յետոյ իսկ կը շարունակէր այդ դրութիւնը և կիները միշտ կը խրոչէին ոսկերիչներու շուկայէն։

Հայրս, անդրանիկ զաւակը Յովսէփ աղային, ուսման որ և է տրամադրութիւն չէր ցոյց տուած, հակառակ ուսեալ մարդոց հիացող մը ըլլալուն։ Յրանսացի ուսուցիչ մը յատկացուած էր հօրս, հօրեղբօրս և հօրաքրոջս, հաղուադէպ երեւոյթ մը այն Ժամանակին համար։

Հեղահամբոյր, ազնուահոգի, անհունօրէն բարի, ամէնէն սիրուած թէև, սակայն խեղճ հայրս աչքառու ձիրք մը չէ ունեցած։

Իսկ մայրս, առաջին աղջիկ զաւակը եղած է, ոսկերիչներու շուկան զորդացնող Կիւմիւլչճի Գասպար աղային, որուն առջև բոլոր, ոսկերիչ թէ գոհարավաճառ զողողացած են, մանաւանդ հայերը, և որ պարզ տղեկ մը Սամաթիացի, աշակերտ մը արծաթագործի (կիւմիւլչճի), կրցած է իր աչքաբացութեամբը, իր յանդգնութեամբը, ուշիմութեամբը հասնիլ անմրցելի վարպետի, յետոյ մեծահարուստի դիրքին: Պալզաք ըսած է թէ կան մարդիկ որ իրենց տաղանդին շնորհիւ կը բարձրանան դիրքի մը. կան ալ որ յարձրանալու տաղանդ ունին. Գասպար աղա առաջիններէն եղած է: Լոյնիսկ մէկ քանի անգամներ իր չափազանց յանդուգն ձեռնարկներուն համար կախաղանի դատապարտուած եւ յետոյ հզօր սրաշտպաններու շնորհիւ արժանացած է ներումի:

Որ ապէս տգէտ, իր անունն իսկ գրելու անկարող, սակայն ինքնաբերաբար փափաքած է Սամաթիոյ Վարդանեան վարժարանը ամբողջովին նորոգել իր ծախքովը և այդ առիթով Վարդուհեան անունը տալ անոր, ի յիշտակ իր մօր: Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցիին բակը թաղուած է Գասպար աղա՝ իր այս կրթասիրական ժեսքին համար, հոն է իր փառաւոր շիրիմը՝ վրան արձանագրութեամբ:

Ամէն անգամ որ սուլթանուհի մը ամուսնանայ, արքան հրաման կ'ընէ եղեր որ «հօճա Գասպար»ը պատրաստէ օժիտին գոհարեղէնները և ամէն անգամ մասնաւոր գոհունակութիւն կը յայտնէ եղեր անոր: Իսկ պալատականները այդ պարզ մարդուն հետ իբրեւ հաւասարէ հաւասար վարուած են միշտ, որովհետեւ ան սողալ գիտցած չէ և միշտ անկեղծ և ուղիղ վերաբերում ունեցած իր յաճախորդներուն հետ:

Մեծ խումբ մը Սամաթիացի հայ գործաւորներու,

իր շնորհիւ ամէն հոգէ գերծ մնացած և իբրեւ բարեկեցիկ ոսկերիչներ ապրած են որքան ինք ողջ եղած է: Այդ վարպետը, թէև անմշակ, բայց մեծ ըլլալ դիտցած է, առանց զգացնելու իր մեծութիւնը, անժայիտ միշտ, բայց բարեացակամ:

Իսկ իր տանը մէջ կատարեալ ասիացի բռնակալ մը: Երեկոները շուկայէն տուն վերադարձը սարսափի սլաճ մը: Զաւակները մէկ մէկ անկիւն մտած իսկ կիներ համբերատարօրէն պատրաստ «չիպուք»ի հարուածներուն, (երկար ձխամորճ որով մարդ ձեռնիլ սովորութիւն դարձած է եղեր):

Այդ ամէնուն մէջ մայրս տեսակ մը առանձնաշնորհում վայելած է, թերեւս անոր համար որ շատ գեղեցիկ, սրամիտ ու գլուխ բռնող եղած է, կորովորունեցած է երբեմն բռնակալ հորը ընդդիմաբանելու և իր կամքը կատարել տալու, ինչ որ պզտիկ յաղթանակ մը չէ եղած:

Տասերկու տարեկանին արդէն հայրենի տան բազմաթիւ ծառաները իրեն հնազանդեցուցած է: Մայրը՝ երկրորդ մայր. իր բուն մայրը, սխալիօրէն գեղանի, Պիլէգիկճեան մեծ ընտանիքէն, այն բարեհամբաւ ընտանիքէն որուն մէկ զաւակը, Մարտիրոս Պիլէգիկճեան, առաջին ուսանողներէն եղած է Պոլիսէն Փարիզ դրկուող և հոն ուսած երկրաբանութիւն: Այդ տոհմին աղջիկներուն գեղեցկութիւնը յուսահատեցուցած է այն ժամանակ հարսնացու աղջիկ ունեցող մայրերը: Բայց Գասպար աղա չէ դնահատած իր կնոջ ձիրքերը և խեղճ Սաֆի հանրմը չկարենալով տոկալ ամուսինին խիստ վերաբերումին, և իր վարել ստիպուած տեսակ մը հորէմական կեանքին, մեռած է կանուխէն՝ թողլով երեք զաւակ: Իսկ մեծ հօրս երկրորդ կինը, քիչ մը միամիտ, անշուք ընտանիքէ, տրեւելեան թոյլ խառ-

նուածքով, ձգած է որ տան պատանուհի աղջիկը
(մայրս) իշխէ ամէն բանի վրայ:

Մեծ հայրս, որ սակայն վարժարան չիւնած է, Լը-
բեք մտքէն չէ անցուցած իր զաւակներուն ուսում
տայ:

Այս երկու տարբեր ըմբռնումներով, հակոտնեայ
սովորութիւններով ընտանիքներուն Զօպանեան և
Կիւմիւշեան խնամութենէն շատ ներդաշնակ բան մը
յառաջ գալիս դժուարին ըլլալով, մեր ընտանեկան
կեանքը անդորր ու երջանիկ չէ եղած:

Որքան ապրած է մեծ հայրս Յովսէփ աղա, բնագղ-
մամբ հոգեբան, յաջողած է վարել իր հարսը, անոր
մահուընէն յետոյ սկսած է մեր տանը մէջ կարգ մը
անհամաձայնութիւններ որոնք հետզհետէ ուռճացած
են, բազմացած, յաճախ ռոտողուած տունկի մը պէս:

* *

Ես չորրորդը իր զաւակներուն և տարիքով բա-
ւական փոքր միւսներէն, երբեք չեմ վայելած մօրս
կողմէն բենիամիսներուն յատուկ գուրգուրանքը:

Մեր տունը վարողը միշտ մայրս եղած է: Հիա-
նալի կորովով օժտուած, դրական ու մտացի, կանու-
խէն գիտցած է գնահատել դրամին ու առողջութեան
արժէքը, երկու կուռքերը իր կեանքին:

Բարեբախտաբար, սիրուելու, յոյեւելու անսահ-
ման փափաքիս որ ատկից գուրկ երախայի հոգիս կը
տանջէր, դռնացում տուած է հօրեղբայրս՝ Միհրան
Զօպանեան, որ մեզի հետ կը բնակէր, կարելին ընելով
դիւ չփացնելու, դիւրագգաց ու լալկան, բայց ի բնէ
զուարթ սիրտս չէնցնելու համար:

Ամէն բանի մէջ քիչ մը ուշ մնացած, նոյնիսկ
ձնելու, չեմ կրցած մասնակցիլ քրոջս և եղբայրներս

ներուս խաղերուն : Մեկուսացումը դիս աւելի մղած է գէպի գորովը հօրեղբորս :

Օրերով անկիւն մը քաշուած եմ մեծ պուպրիկիս հետ գլուխ գլխի, սպումելով իրիկուան անոր տուն վերադառնալուն : միշտ գրպանը ինձ համար պզտիկ անակնկալ մը :

Տան ծառաները կը սիրէին դիս , թերեւս կամշոտ չըլլալուս : թերեւս ալ մեղքնալով առանձնութիւնս , մայրս փոքրիկ րնկերուհի չէր թոյլատրեր ինձ :

Երբեմն, կիրակի օրերը հօրեղբայրս իր ջութակովը , ես իմ պուպրիկներովս , կը քաշուէինք իր սենեակը , ինքը կը նուագէր օբէրէթներ և ես կը խաղցնէի պուպրիկներս , սեղանը իբր թատերաբեմ , երբ իւրաքանչիւրին դերը նուագէր ինձ կ'ազդարարէր իմ դերակատարներու խաղարկութիւնն եւ իր նուագը իրար կ'արմէին : բայց այնքան հեշտիւ ժամեր կ'անցնէինք այդպէս :

Հօրեղբորս սենեակը նախընտրելի վայրս էր մանաւանդ անոր համար որ հոն կոյի՛ն գեղեցիկ պատկերներ, պատկերազարդ գրքեր, կար նաև պահարան մը որուն մէջ կարգով շարուած էին , իր հագուստներէն զատ , սովորականէն դուրս տարօրինակ հագուստներ , համազգեստի նմանող բաճկոններ , պողպատէ սաղաւարտներ , շոպիկի նման բաներ ոսկի թելով բանուած , առասպելական երեւոյթներ իմ մանկական մտքիս համար , կը կարծէի թէ հօրեղբայրս մաս կազմած էր մտայածին լեգէոններու և այդ հագուստները հագած , երբ իրեն կը հարցնէի կը ժպտէր և կարծես չէր ուզեր փարատել պատրանքս :

Վերջէն երբ այլևս խելահաս եղոյ ինձ պատմեց թէ ինքը մասնակցած էր amateur դերասաններու խումբի մը որ կէտիկ-փաշա բնակած աստեղնին ներ-

կայացումներ կուտային ազգային թատերգութիւններու, ողբերգութիւններու, քաղուած Հայոց պատմութենէն, ինչպէս «Բաջն Վարդան» կամ «Կոյրն Տիրան» եւայլն:

Այդ ներկայացումներուն միջոցին կը հազուէին այն հազուստները որ ես մտնուկ, հրաշալիքալի մը պատկանող երեւակայնք էի:

Իրենց amateurի խումբին մէջ բնական է կին չէր գտնուեր, ոչ մէկ ընտանիք այն տտեն իր աղջկան պիտի արտօնէր թատրոն իրազալ, ինչպէս կ'ըսէին:

Երբ հետզհետէ կանսնաւորուեցան ներկայացումները, կը պատմէր հօրեղբայրս, գտնուեցան իրապէս բնական կարողութիւն ունեցողներ, փափաքը յըջօրէն ծաւալեցաւ Երիտասարդ մը, չեմ յիշեր լուսնունդ, կարծեմ Վարդերեան, իրապէս դերասանական խումբ մը կազմել ձեռնարկեց և Կէտիք-Փաշայի թատրոնին մէջ ներկայացումներ տալ մտադրեց: Ատոր մասնաւոր դժուարութիւնն էր դերասանուհի գտնել, դոնէ մէկ հատ գլխաւոր դերերուն համար:

Հօրեղբայրս մօտէն ազգական էր Շնորհքեաններուն, սերած հանրածանօթ Շնորհք Ամիրսյէն. որոնց մէկ խումբը հոովմէական դաւանանքը ընդունած էր և միւսը մնացած լուսաւորչական:

Այդ միջոցին, Գրիգոր աղա Շնորհքեան կը բնակէր իր ընդանիքով Կէտիկ-Փաշա, ինչպէս նաև մեծ հայրս իր գտակներով:

Հօրեղբայրս յաճախ կ'երթար Շնորհքեաններուն որոնց առաջին զաւակը Նիկողոս, իրեն տարեկից էր և ան ալ կը մասնակցէր երբեմն ներկայացումներուն իբր յուշարար:

Որովհետեւ Գրիգոր աղան աղջիկ զաւակ չէր ունեցած, որդեգրած էր իրենց հետաւոր մէկ ազգականին

որք ձգած աղջնակը որ չքաւորութեան մէջ էր, և որը իբրեւ սպասուհի կը գործածէր ինքը սաստիկ ժլատ բլլալուն:

Այդ որսուհին, Արուսեակ, արդէն պատանուհի էր անոնց մօտը եկած տոնը և քիչ շատ կարգաւ գրել գիտէր: Ուշիմ էր, մտացի և կրակոտ:

Հօրեղբայրս և ընկերները, ինչպէս թատերական խումբ կազմելու մտադիր երիտասարդը, այդ աղջկան մօտ կը նշմարեն ձիւքեր որոնք օգտագործել կարելի կը նկատեն իբրեւ դերասանուհի: Կը սկսին Գրիգոր աղայէն դադտնի դասեր տալ անոր մեծ հօրս տանը մէջ: Քիչ ժամանակէն գորմանալի յոռաջագիմութիւն կ'ընէ: Տակաւ հատուածներ կը յանձնեն որ դոց սորվի, զմայելի առողջանութիւն մը ի'յայտ կուգայ: Միջոցը կը գտնեն փորձեր ընելու, միշտ մեծ հօրս տունը, հիւանալի կ'ըլլայ արդիւնքը, կը հաստատուի թէ Արուսեակ Պեղծեան լաւ արուեստագիտուհի մը կրնայ բլլալ:

Հաղար դժուարութիւններով, ծածուկ միջոցներով անոր կը սորվեցնեն «Հաւատք, յոյս, սէր» թատերախաղին գլխաւոր դերը:

Միայն թէ անարկու խոջնդոտի մը առջեւ կը գլտնուի Արուսեակ, ի՞նչպէս պիտի յօժարի Գրիգոր աղա ու իրեն թոյլատրուի որ թատրոն խաղայ, թէ և ինքը այլեւս չափահաս է և այդ ինքնակոչ պաշտպանը իր վրայ որ եւ է իրաւունք չունի:

Զուարճալի մեքենայութիւններէ, ճիգերէ վերջ, առաջնորդութեամբը հօրեղբօրս, տղայք կը յաջողին Շնորհքեաններու տունէն փախցնել Արուսեակը ներս կայացումի նախօրեակին:

Ճշմարիտ ասպէտական արարք մը:

Կէտիկ-Փաշայի թատրոնը արտասովոր կերպով

լեցուած է այդ իրիկունը, դգայացունց ազգը առաջին հայ դերասանուհիին քիմ ելլելուն թունդ հանած է հետաքրքրութիւնը Պոլսոյ բնակչութեան, նոյնիսկ Բարայէն եկած են աչքառու ընտանիքներ, ինչպէս կէօչէնան, Սլլահվերտի, Ապտուլլահ ևն. :

Տակաւին վարագոյրը չբացուած Արուսեակ սրտի զոդով ծակէ մը կը դիտէ սրահը և սարսափահար ներս կը վազէ. «—Ձէ, ես չեմ խաղար, կ'աղաղակէ, Նիկողոսը հոն է և ինձ բան մը կ'ընէ անպատճառ» :

Կը համոզեն, կը հանդարտեցնեն, Հօրեղբայրս կ'երթայ կը դանէ Նիկողոսը որ արգարե գրպանէն բռն մէջ պահած է լիմօնի կեղեւ, փռտած ստեպլին ևն. նետելու համար Արուսեակին գլխուն Հօրեղբայրս գինքը սրահէն դուրս կը տանի, գրպանէրը կը պարպէ, նոյնիսկ սպառնալիք կ'ընէ որպէս զի հանդարտ կենայ և քովը կը նստի ամբողջ ներկայացումին անւողութեան :

Յաջողութիւնը աննկարագրելի կ'ըլլայ, խանդավառուած ամբոխը կտրծեա խելքը կորսնցուցած, թատրոնը փլցնելու աստիճան որոտում կը հանէ, Այլևս Արուսեակ օրուան աստղն է և իր առաջին երեւումը փառքի նախաշուիղը եղած է :

Բարեկամներ կը գտնեն նաև անոր քոյրը Ազաւնին որ երկրորդական դերերու համար յարմար կը դատուի, և կ'սկսի շտրքը չահեկան հայերէն ներկայացումներու : Ելնի-Գարու պատու կնոջ մը տունը կը բնակին երկու քոյրերը :

Երկար չեն ձգեր այդ շողջողուն դերասանուհին այդ համեստ յարկին տակ : Անոր ոտքերուն տակ չատեր, գանձեր կը պիտեն : Արուսեակ իշխանուհիի մը պէս կը չփացուի :

Սակայն թրքահայ այդ առաջին դերասանուհին

որ որմնանկարիչի մը հետ ամուսնացած է պաշապտն մը ունենալու համար, և քիչ յետոյ ամուսնայութեամբ չատ ու շատ տառապանքներ ունեցած է :

Թերեւս յաջորդաբար այլազան անձնաւորութիւններ մարմնացնելուն , ուղեղը ստատիկ յոգնեցնելուն պատճառով մտային խանգարում ունեցած , ստիպուած է քաջութիւ բնութիւն :

Աւելի վերջերս Սկիւտարի, Պէշիկթաշի փողոցները ձիւ վրայ հեծած , այդ մարդու նման , սրկիայ տղոց հայհուջներուն նշաւակ եղած է , մինչև որ ծանօթներ փութացած են զինքը Եէտի-Գուլէի հիւանդանոցը գետեղել :

Թերեւս հոն, անոր կ'երեւար թատերասրահը, լեցուն հիացումով , և բազմադուլն ամբոխը որ զինքը խելացեղօրէն կը ծափահարէր : Թերեւս այ այդ սփոփանքն էր իր հոգիին , տարակշռուած մտքին մէջ :

Արուսեակ ծնած է 1864ին և մեռած 1907ին, Փըրկիչեան յիմարանոցին մէջ :

Մանկական հոգիս բազխելով կեանքին կը վերա-
որուէր ամէն կողմէ :

Ունէի իմ պժգանքներս և նախընտրանքներս , զոր պէտք չէր ցոյց տայի : Ընդհանրապէս պժգանքներս էին որ ինձ կը պարապէին , ինչպէս չսիրած կերակուրներէս ուտել , ժամերով աթոռի մը վրայ անչարժ նստիլ հիւրերու մօտ, թողուլ որ տարեցները զիս համբուրեն թուրոտ շրթունքներով , եւլն : Սակայն այս ամէնուն մէջ ամէնէն դժբախտ օրերս էին այն օրերը ուր ազգականներու հետ թրքական բաղնիք կ'երթայինք : Նախ կը ստրաստէի հոն գտնուած պատե-
րուն վրայի միջատներէն , որոնք բաղնիքի միջատ կը

կոչէին, և որոնք խումբ խումբ կ'ելլէին ու կ'իջէին պատերէն վար, կը մօտենային լուսցուողներուն իրր բնական անասուններ: Յետոյ դադրելի էր ինձ տեսել մերկ խափշիկուհիներ, որոնք օրերով չէի մտնար: Կ'ատէի նաև սև միջատներուն քով եղած ճաշերը, դետնի մարմարին վրայ ծալյապատիկ բոլորում: չոր դենջակներով փաթթուած ամենքս, ճաշեր ընդհանրապէս դժուարամօրս ուտելիքներէ կազմուած:

Նախընտրանքներէս մէջն էր իմ բարի դայեակիս պատմած հեքեարհերը, «մասալ»ները, մեկը կար, մեկը չկար: Բայց անոնցմէ աւելի երբ հօրեղբայրս իրիկունները ճաշէն յետոյ մեր բնդհանուրին համար կը կարգար «Հաղար ու մէկ գիշերներ»ը, կը սիրէի այդ ընթերցումը, առանց սակայն բան մը հասկնալու:

Մինչև քնանալս արարտական այդ կախարդանքը, յոյս հաղումս բերիներ, քիւրիզէ պալատները, շլացուցիչ և տալտամ կը հրահրէին երեւոյթացութիւնս:

Երբ Տ տարեկան եղայ, արդէն հօրեղբայրս ինձ դոց սորվեցուցած էր առածնէր, ոտանաւորներ, բայց ևս չէի գոհանար ատով, դրեւ գիտէի, թէ և շատ գէշ, բայց վերջապէս բառեր կ'օրինակէի, նոյնիսկ նախագետութիւններ, յաւակնութիւնս մեծ էր, կ'ուզէի ուտանաւորներ դրեւ և տետրակիս մէջ, իւրաքանչիւր էջին, տակէ տակ կը գրէի բառեր և ոտանաւորի ձեւ կուտայի, մանաւանդ կարճ տողեր, և այնքան երջանիկ էի այդ տետրակովս: Այդ քերթումներս իմաստէ զուրկ էին, սակայն ևս կը հաւնէի անոնց այնքան բրքուն անկից ի վեր ոչ մէկ դրածիս չեմ հաւնած:

Երկու տարուան մէջ կանխատեսօրէն դարգացաւ մարմինս, յանկարծ թօթափած մանկութիւն: Եղայ

պատանուհի Սոոյգ էի, թերեւս անոր համար որ ամէն առաւօտ, մանտաւանդ այն տարուան գարնան, հօրեղբորս հետ լեռնէ լեռ պտոյտներ կ'ընէինք:

Խելայեղօրէն կը սիրէի ծաղիկները, պզտիկ առուակները, թռչունները, երբեմն ինձ կը թուէր թէ ես ալ անոնց մաս կը կազմէի:

Տուն վերադարձիս մթնոլորտը կը խեղդէր զիս, կ'ատէի այն քօտէն զոր մայրս հիւսել կուտար ինձ: Մեր տան աննորդաշնակութիւնը հետզհետէ աւելի կը զգայի եւ կը տրտմէի սաստիկ:

Այն միջոցներուն մեզի յաճախ կուղար հեռաւոր աղգական մը, Յովհաննէս Զմրուխտ, երիտասարդ էր տն, զարգացած, թունդ աղգասէր: Մօրս ներկայութեան ան չափ կը դնէր իր դաղափարներուն, իսկ երբ հօրեղբորս եւ ինձ հետ մինակ մնար, շատ գեղեցիկ բաներ կ'ըսէր, որոնց շատը չէի բժբոնիր: Կը շահագրգռուէր ինձմով, ան ինձ սորվեցունք նախ քերականութիւն եւ տաղաչափութիւն:

Հայաստանին ձոնուած քերթուածներ գրած էր զոր շատ կը սիրէի, իր շնորհիւ ես ալ սկսայ սիրել մեր հայրենիքը, Մասիսը, Արագածը, հայ թագաւորները, որոնց մասին մինչև այն ատեն չէին խօսած ինձ:

Գեշեր մը, դարնան աղւոր զիչիւր մը, շատոնց վերջալոյսը մարած էր արդէն, եւ դեռ իմ ինքնակոչ ուսուցիչիս դէմը նստած մտիկ կ'ընէի ըսածները: Գեղեցիկ տողեր կ'արտասանէր Գամառ-Գաթիպայէն, Նալպանտեանէն, Դուրեանէն, ցած ձայնով, կարծես կէս մութին յարմարցնելով բանաստեղծութիւնը, յանկարծ սենեակին դուռը բացուեցաւ որտալնորոտ: Մայրս... Սպառնագին կանչեց զիս, դողդոջով մօտը դացի, շառաչուն ապտակ մը, ու «կորսուէ՛, շուտ գնա՛ պառկէ»

որոտաց, Ու գացի, Անկից վերջը չտեսայ Յովհաննէս
Ջմրուխտը և երբեք չգիտցայ թէ ինչո՞ւ։ Ան յեղա-
փոխական է եղեր։

Պէշիկթաշ հպարտ էր արքայաբնակ վայր մը ըլ-
լայուն, բայց ոչ նուազ հպարտ էր ունենալուն նմանը
քիչ գտնուող քարողիչ մը, բարձրաստիճան կղերական
մը, մտքով, տաղանդով բարձր, Խորէն Նար-Պէյ Ար-
քեպիսկոպոսը։

Ընծ բանաստեղծ մըն էր ան, գեղեցկագէտ մը,
ապրած Վենետիկ և Բարիզ, Վիքթոր-Հիւկոն ճանչցած
էր և Համարթիւնը թարգմանած։

Իր քարոզները բանաստեղծութիւններ էին, խը-
նամուած և ճոխ, աւագ տօներու օրերուն բոլոր ար-
ուարձաններէն կուգային զինքը մտիկ ընել։

Սովորաբար Ս. Ծննդեան և Չատիկի օրերուն
Սրբազանը կ'այցելէր մեզի, Մայրս որ սակայն կրօնա-
կանները չէր սիրէր, մասնաւոր յարգանքով կ'ընդու-
նէր զինքը։

Պատահեցաւ որ այդ Չատիկի օրը, ան եկաւ մեր
տունը ընկերակցութեամբ անձի մը որ մինչեւ այն
ատեն չեր այցելած մեզի, Առաքել Պէյ Տատեանն էր
ան, երեց եղբայրը Արտաքին գործ. նախարարութեան
խորհրդական Արթին Փաշային, Էւրոպա ուսում առած
ջերմ հայասէր, աշխարհիկ կեանքէ քաջուած ինքզին-
քը տուած գրականութեան և փիլիսոփայութեան,
ինքնատիպ անձնաւորութիւն մըն էր ան։ Քաղաքա-
վարական սովորական խօսակցութիւններէն յետոյ,
զիս իրենց մօտը կանչեցին, երկարօրէն հորձուփորձե-
ցին ինչ սորված ըլլալս, ինչ կարդալս, և ինչ։ Բնակա-
նաբար չրսի թէ հօրեղբորս գրադարանէն գրքեր գաղտ-

նի կը կարդայի: Աննկարագրելի եղաւ նեղութիւնս երբ Սրբազանը գրպանէն հանեց մէկ գրածս, տղայաւիկան ոտանաւոր մը զոր Յովհաննէս Զմրտ խտ ձեռքէս առած էր և հարցուց:

— Ուրիշներ ալ ունի՞ս այսպէս:

Սաստիկ ամէցայ և չափաւորանեցի:

Այն տտեն Սրբազանն և Առաքել Պէյ մօրս դառնալով, շատ լրջօրէն յանձնարարեցին որ զիս վարժարան գրիէ անհրաժեշտաբար: Մայրս չախորժեցաւ այդ միջամտութիւնէն, բայց երկու հիւրերը կրկնեցին և պնդեցին:

Երկար վիճաբանութենէ յետոյ որոշուեցաւ որ յաճախեմ մեր տանը դէմը նոր բացուած Տիկին Ֆիւռէի մասնաւոր վարժարանը:

Տիկին Ֆիւռէ գրագիտուհի էր միայնպամայն:

Առաքել Պէյ շատ դո՛ւ միայ ինձ համար, տիկնոջը՝ որ ուսուցչուհիս պիտի ըլլար, այդ յատկութիւնները իմանալով:

Իսկ հայերէնի ուսուցչմանս համար, Սրբազանն ու Տառեան յանձն առին խօսիլ Թովմատ Թէրզեանի որ գայ գոտեր աւանդէ ինձ մեր տանը մէջ:

Երկու պատճառով մայրս որ աղջկան ուսում տալու կողմնակից չէր, ըմբռնեց այդ պահուն թէ պէտք էր տեղի տալ նախ որ զօրաւոր պատրուակ մը չունէր հրամցնելու, երկրորդ՝ որովհետեւ զպրօքը ճիշտ մեր տանը դէմն էր և Օր. Ֆիւռէ, ուսուցչուհի իր մօր վարժարանին մէջ, լաւ հայերէն գիտէր՝ Օրթոքէօյի Հոփսիմեանց վարժարանը սորված, որով կարելի պիտի ըլլար, առանց թարգմանի, բրածիս, թողածիս տեղեակ ըլլալ և հսկել տմէն շարցումիս:

Գալով Թէրզեանին, անոր դասաւանդութիւնը հնար չէր չընդունիլ:

* * *

Ինձ համար նոր կեանք մը սկսաւ, ամբողջ էութիւնս ուղղուած էր մէկ կէտի. ուսանիր, Տիկին Յիւսէ մասնաւորապէս հոգ կը տանէր ինձ և ամէն ջանք կ'ընէր լեցնելու առաջին տարիներու ուսման պակասը իմ մօտս: Սակայն իմ ամենէն աւելի սխրալի ժամերս էին այն երեկոյները ուր թրքական լիսէն դարձին, Թերզեան կուգար նստիլ գրասեղանիս գլուխը:

Սովորական ուսուցիչ մը չէր Թովմաս Թերզեան: Անոր գլխուն շուրջը, ետեւ նետուած մագերով յայն, ճակտին վրայ, մենք միշտ կը տեսնէինք լուսապսակը բանաստեղծի: Նոր թեւ առած միտքերու համար հիացումի բացառիկ առարկայ մըն է, բանաստեղծ ուսուցիչ մը:

Թերզեան մտերմութեան երեկոյները մեզի կը հանձնարէր, իր խանդավառ մաքին բոլոր ճառագայթութեամբ դնելով ըսածներուն մէջ կը ծանօթացնէր՝ մասնաւորապէս մեր մեծ մատենագիրները, հրաշունչ միատիքականութիւնը նարեկացիին կը պաշտէր, իսկ Շնորհալիին շնորհները աստղերուն պէս կը շողողացնէր, աստղեր որ իր շրթունքներէն կը թափէին մեր հոգիներուն վրայ, և Եղիշէին դիւրասահ դարարին գոհարիլ կ'ուսուցանէր մեզի: Երբեմն ալ զէպի իր աշակերտութեան որրանք վերադառնալով, կը նկարագրէր Խոսիւտի, լուսաշող երկիրը իր երազներուն, ու հոն բողբոջած մեծ միտքերը, տխրանքները խտլակաւ գրականութեան: Տանգէին հետ կ'իջնէինք դժոխքին տանջանքները տեսնելու, անկից կը թեւածէինք գէպի երկնային բնագաւառները առաջնորդութեամբ չքնադագեղ Պէտթրիսին ու աստուածային կատակերգութիւնը սոսկում և հիացում կը սփռէր մեր շուրջը և երբեմն ալ խռովք:

Թերզեան պարզապէս իր աշակերտներուն համար ոգեւորիչ մըն էր, ինչպէս կոչած են Տ'անունցիոն որովհետեւ ան ալ իր աշակերտներուն հոգիին մէջ հըրդեհած էր բոցք բանաստեղծութեան, այն հուրը, որ երբ անդամ մը բոցավառի այլեւս չմարիր հակառակ կեանքին փոթորիկներուն, հակառակ մարկավար քամիներուն, և բոլոր աշխահի եղերադէպ շունչերուն:

Իր գիմաստուերը կը վերակենդանացնէ մեր երկտասարդութիւնը իր հրայրքներով, իր անխոստովանելի երազներով, իր անամօթխած յանդգնութիւններով և իր անսպառ յոյսերով: Երիտասարդութիւն, տարիքը հոգիին լուսածածան թրթռաղումին որ կուգայ անծանօթէն և կ'երթայ կորսուիլ գիպուածական ուղիներուն ծայրը կեանքին:

Թերզեանին վճիռ ձայնը, խոր նայուածքը, և այն քերթողական ոգին, որով ան իր շուրջը կ'ստեղծէր միջոցորտ մը, միշտ վեր հասարակութիւնէն, մեր մտքերու բողբոջումին դիւթահրաշ վերջիշումներն են. կրկնապատկեր մը պաշտելի, անապատին հրակէզ աւազներուն վրայէն:

Կատարելապէս աշխարհիկ էր ան, հայ ուսուցիչներուն ամենէն կենցաղագէտը. բոլոր արարքներուն մէջ փափկանկատ: Կը հաղուէր մաքուր, բարեվայելուչ, միշտ խնամուած, իր արտայայտիչ մպխտր մասնաւոր հրապոյր կուտար իր տեսակցութեան, ան կը խօսէր ֆրանսերէն, իտալերէն, յունարէն, հայերէնին չափ դիւրութեամբ:

Անդամ մը Մեծ Կղզիի հոյակապ վանքին Մետրապօլիտը, հմուտ եկեղեցական մը, զարմանք յայտնեց լսելով Թերզեանին Հոմերոսին լեզուն այնքան մաքուր առողանութեամբ խօսելը. հասկցուցինք իրեն թէ մեր ուսուցիչը հիանալիօրէն թարգմանած էր Անակրէօնի

տաղերը : Մետրոպօլիտը կրկին և կրկին շնորհաւորեց :

Թերզիանի թարգմանութիւններուն մէջ գլուխ դործոց մըն է Թովմաս Մուրի «Դրախտ և Բերի»ի թարգմանութիւնը , թէեւ քիչ մը գրաբարախառն , բայց լեզուի , բառերու ճոխութեան , հաւատարմութեան սքանչելիք մըն է , թէեւ ինքը միւս լեզուներէն շատ նուազ գիտէր անգլիերէնը :

Իր աշակերտներուն վրայ անբացատրելի ազդեցութիւն մը ունէր Թէրզեան , հակառակ բնաւ խոժոռ չըլլալուն , վերջին ծայր կ'ականածէին իրմէ , երբ բանի մը չհաւնէր , և շատ կը պատահէր որ չհաւնէր , ակնոցներուն տակէն կ'ապոյտ աչքերը այնպիսի հեգնող արտայայտութիւն մը կ'առնէին որ տրիւնը կը ցամաքէնէր :

Իր քաջալերելը չհեղինելն էր , և կամ այն տեսակ մը պայծառ ցոլքը , որով իր Կնճիոնները կը պարզուէին , և գոհունակութեան նմանող շունչը կ'ուրուաւ գրծուէր դէմքին վրայ :

Բոլոր ժամանակամիջոցը որ ան ուսուցիչս եղաւ , ոչ մէկ փայփայող բառ արտասանեց , (և այս կ'արիւնէր իմ քիչ մը գոռոզ հոգիս) միշտ աւելին կ'սպասէր ինձմէ և ինչ որ զարմանալի է կը հպարտանայի ատուի :

Անոր դասերը պարտականութիւններ չէին , այլ հաճելի պահեր որ կ'անցնէինք գրասեղաններու վրայ , սրտերնիս բարախտուն հաւնութեւ յոյսով , լաւագոյնը ընելու իրական տենջով :

Պոլսոյ աշխարհիկ հայ տիկիները , որոնք մտաւորականութեան վրայ իրական գաղափար ունէին , ձեռքէ ձեռք կը քաջէին Թերզեանի իրենց երեկոյթներու պահերուն : Անոր չէն շող միտքը , սուր բայց ոչ խայթող , համեղ խօսակցութիւնը , գուարթ ու միշտ կենցաղագէտ վարմունքը , յետոյ խորունկ հմտութիւնը

որ կ'արտացոլար վիճաբանութիւններու ժամանակ,
մասնաւոր կախարդանք մը կ'ստեղծէին իր շուրջը:

Անտադիւտ գեղեցկագէտ մըն էր Թերզեան, կ'որո-
նէր գեղեցիկը ամէն բանի մէջ, տղեղութիւնները չէր
ուզեր տեսնել, կը մնտուէր ճաճանչը մթնամած ամպե-
րուն ետեւ և գետնի տիւմին ակօսներուն ծոցը լճա-
ցած ջուրին մէջ կը գիտէր երկնքին պտտառիկը որ
հոն կը ցոլար:

Իր օրօրոցին մօտ սպիտակագոյն մուսան, սրբա-
կած է լոյս, երգ ու ծաղիկ: Բետոյ այլևս պատանի,
երկնաշունչ քահաստեղծութեան խոնգը վառած է ա-
նոր հոգիին մէջ, Վենետիկի լոյսի որրան կղզիին ծոցը,
քերթողահայրը սպիտակափառ, սակեքնար Ալիշանը:
Ան առաջնորդած է այդ օժտեալ աշակերտը, թրթռուն
տաւիղի մը նման, դէպի քնաքաւառները, պարզ մահ-
կանացուներու անմատչելի, ուր անկնախտիդ արեւնեւ-
րու հանդոյն: չողարձակ կը թուային ուստուածային
գեղեցկութիւնները արուեստին, հոն՝ այեհեր նահապե-
տը, անյուր դաշնակութիւններու մէջ է, ներչնչարա-
նը եղած է անպատմելի տենչերով երազուն ու-
սանողին:

Հաղիւ լրացուցած էի 13 տարեկերս երբ մեր դրա-
ցունէիներէն շատ գեղեցիկ մանկամարդ կին մը մեռաւ:
Թաղը ամբողջ սգաց եւ լոյսաւ անոր վրայ, ես ալ ու-
տանաւոր մը դրեցի: Թերզեան չարքազրեց, մէկ երկու
գիտողութիւն րբաւ ու առաւ դրպանը դրաւ գնաց:
Այդ տողերս «Մասիս»ին մէջ հրատարակուեցան ուր
տարիքս այ ծանուցուած էր: Թերզեան պատճառ եղաւ
այդ հրատարակութիւնը որ ներկայանամ քանի մը
աչքառու անձնաւորութիւններու: Նախ Տիկին Ս. Տիւ-

ստիին որ արդէն հիւանդ էր, շատ համակրալիր, շատ քնքոյշ վերաբերուեցաւ հետս, իր աղւոր սեւ աչքերը կը փայլփլէին գոհունակութեամբ: Ներկայացայ իւր իմեան Հայրիկին որ կատակեց հետս, ինչպէս նաեւ Մինաս Չերազին որ բոլոր դրած ոչնչութիւններս տեսնել ուզեց, իսկ Տօքթ. Թիրեաքեան մասնաւորապէս շահագրգռուեցաւ ինձմով: Ան արդէն բարեկամն էր հօրեղբօրս, աղգային երեսփոխան երկուքն ալ. այդ ոտանաւորիս առիթով առաջին անգամ մեր տունը եկաւ ան, իսկ անկից յետոյ յաճախ կուգար և աւելի վերջը ինձ դասախօսութիւններ կ'ընէր, թէև լրջորովին քմահաճ, պարսիկ ու արար բանաստեղծութիւններու, ինչպէս համայն արեւելեան: Գրականութեան վրայ, Ան ինձ համար եղած է մտքի և հոգիի առաջնորդ մը որ ձեռքէս բռնած տարած է զիս դէպի գեղեցկութեան, բանաստեղծութեան աշխարհները ուր բոլոր փոքր, ճղճիմ բաները կ'ոչնչանային, կ'անհետանային ու կ'ապրէի լոյսի մէջ:

Այն երանելի ատենները ուր ոչ ֆոֆօ կար և ոչ T.S.E., բարեկեցիկ ընտանիքի մը հարսնացու աղջիկը պէտք էր գէշ աղէկ դաշնակ նուագել գիտնար, որպէս զի տանը մէջ քիչ մը երաժշտութիւն ըլլուէր աւագ օրերը: Եւ որովհետեւ մեր տանը հարսնացու աղջիկը քոյրս էր, ծնողքս պատշաճ դատած էին անոր դաշնակ սորվեցնել:

Պատանուհի մըն էի այն ատեն, երբ Նար-Պէյ Սրբ-մագանին խորհուրդով, ինքն ալ քաջ երաժշտագէտ, քորջա դաշնակի ուսուցիչ եղաւ Չուհաճեան:

Առաջին օրէն մասնաւոր համակրանք մը զիս մօտեցուց իրեն, ես որ փոքր ինչ վայրենի աղջնակ մըն

էի, թերեւս անոր համար որ միւս ճանչցած մարդոցմէս տարբէր էր ան: Նախ երբէք Ֆէսով չէր կենար սենեակին մէջ, միւս տղերուէն պէս, մազերը ալեխառն, կը նմանէին Պէթհովէնի մազերուն, որուն կիսանդրին մեր դաշնակին վրայ կար:

Յետոյ, երբ դասը աւարտէր, շատ անգամ հմայիչ եղանակներ կը նուագէր, և ես ափի բերան մոտիկ կ'ընէի: Երբեմն ալ կը յանդգնէի հարցնել իրեն:

— Ի՞նչ է նուագածնիդ:

— Երեւակայութիւն, «իմաժինասիօն» կը պատասխանէր:

Այդ երեւակայութիւնը ստեղծաշարին վրայէն կը սահէր, կ'երթար երբեմն փոթորկոտ, գոռ, երբեմն ալ մեղմածուփ անուրջի մը պէս:

Ինքնայատուկ տիպար մըն էր Տիգրան Զուհաճեան. արքենի հասակով, վայելուչ շարժուածքով: Դէմքը չէր գեղեցիկ, բացի ճակատէն որ լայն էր, բայց կարծես հպարտ: Ամբողջութիւնը չուսաւորուած էր մօծիտ, գորշ աչքերով, որոնք տարսրինակ աշխուժութիւն մը ունէին, իբրեւ թէ ապրէին ուժգին կեանքով մը իր տոգոյն դէմքին վրայ: Խորաթափանց կերպով կը դիտէին այդ աչքերը, կը խուզարկէին դողցեա, ամէն կողմ սրսկելով իրենց յարաշարժ բոցերը, և կը զգայիր թէ մեծ տաղանդ մը կ'ողբերէր այդ ուշագրաւ նայուածքը:

Պէխերը հաստ էին, երկար թելերով, որ կը ծածկէին բերանը և այդ իր յուսահատութիւնն էր, երբ մանաւանդ իրեն կը հրամայէի պտուղի անուշերու ուրոնք սրտովին կ'ըմբռնէին:

Իտէալս էր իրմէ դաս առնել, բայց մայրս չէր արտօներ: Ինչ կ'ազդկան դաշնակի վարժութիւնները մոտիկ ընել, ինչ և է, զոհողութիւն պարտադրուած, բայց երկուքը անտանելի կ'ըլլար:

Որ մը քաջութիւնը երկու ձեռքով գրկած, ուղղակի իրմէ խնդրեցի որ ինձ ևս դասաւանդէ և յետոյ մօրս ըսէ թէ ինքը փափաքած է այդ Գահ քահ խնդաց, իր սիրտ բացող խնդուքովը:

— Կ'ըլլա՞յ այդպէս բան, Կիւլիմ, (Միշտ այդ մակ-դիրը կուտար իր մանկամարդ աշակերտուհիներուն):

Աղաչեցի, պաղատեցայ, ի վերջոյ զիս վեր առաւ մանուկի մը պէս և նստեցուց զաշակին աթոռակին վրայ և սկսանք դասի: Մայրս ներս մտնելուն ապշա-հար մնաց, բայց խնդիր չհանեց բացառութեամբ:

Չուհաճեան վերջերը, կը սիրէր դասերէն յետոյ քիչ մը խօսակցիլ, բացատրել երաժշտութիւնը, Թրր-քերէնով, ֆրանսերէնով խառն հայերէն մը կը խօսէր որ իր բերնին մէջ համակրելի և առինքնող կը դառնար:

Իր սկզբունքն էր թէ լաւագոյն էր պարզ, դիւրին կտոր մը կատարեալ կերպով նուագել, քան թէ դժուա-րին հնդինակութիւններ միջակ կերպով: Շուամանի ալ կարծիքը այդ եղած է:

Կը փափաքէր որ աշակերտը իր նուագածին մէջ բան մը դնէ իր հոգիէն:

Չուհաճեան, հակառակ որ իտալական դպրոցին կը պատկանէր, մասնաւոր պաշտում մը ունէր Շուպերին հանդէպ, մեզի չատ անգամ կը խօսէր անոր գործե-րուն մասին խորունկ հիացումով, սքանչացումով:

— Շուպերի գործը պիտի վերապրի դարէ դար, կ'ըսէր, որովհետեւ անոր հաճաքը ականակիտ տղրիւ-րէ մը կը բղխի և մեզ կ'առնէ կը տանի իր մրդկա-յոյզ ուժովը, որուն ամէն մէկ բառախումբ կ'զգանք ամէն մէկ նօթին մէջ: Ան միայն հոգիին թռիչքները չէ որ կ'երգէ, այլ նոյնիսկ կեանքին ամէնէն պարզ պատահարները:

Յաճախ կը պատմէր թէ օր մը, Տօքթ. Ամպոզ, քաջ գաշնակահար, երբ Վիէննայի մէջ իր մէկ ընկերոջ հետ գաշնակի վրայ չորս ձեռքով կը նուագէին Շուպերի «Նորատի աղջիկը և մահը» անմոռանալի գործը, յանկարծ կանգ կ'առնէ, որովհետեւ կ'ընդունարէ հորիզոնին վրայ, հեռուն, շատ հեռուն, թեթեւաւ մը որ կը մեծնայ, վարդերանդ նշոյլներով կ'արփաւէտի և այդ լուսածուփ ցոլքերուն մէջ ան կը տեսնէ որ մահը մատաղ աղջկան հոգին առած կը տանի։ Եւ ինչ որ յոյժ անհաւատալի է, իրեն ընկերացող գաշնակահարն ալ նոյն տեսիլքը կ'ունենայ։

Հօր ազդեցութիւնն է այդ նուագին, արուեստին անսահման տպաւորութեան։

Չուհաճան տարապայման երկիւղածութեամբ կը պատմէր այս եղելութիւնը որուն ճշգրիտ ըլլալուն գրաւոր ապացոյցները ունէր։

Իրեն համար նուազ մը կրնար ներկայացնել գեղեցիկ ընտելար մը, ինչպէս նաեւ արտայայտութիւն մը վշտի կամ խնծիղի, կամ ցասումի։

Իր մաքուր հոգիին մէջ ընթերցան հրաշալիքները և արուեստին ամենակարողութիւնը իրար կը խառնուէին, զիրար կը լրացնէին և կը դառնային աստուածային զօրութիւն մը։

Ինչպէս մեծ մասը արուեստագէտներու, մանաւանդ այն ժամանակ, խորունկ զարգացում մը չունէր՝ բացի երաժշտութենէն, բայց առանձնաշնորհեալ մըն էր, ընտրեալ մը, արուեստի աշխարհին մէջ։

Բացարձակօրէն անշահախնդիր, պարզասէր, մշտական մութ մոխրադոյն բեկնկօք մը կը հագնէր, գրպանները փոքր թղթերով լեցուն։ Առհասարակ փողկապը դէշ կ'ապուած էր, օձիքն ալ ճմրթկած, ընդհանուրը անխնամ, բայց հակառակ ատոր, երբ տեղ մը տես-

նէին զինքը առանց ճանչնալու, յայտնի էր թէ մեկն էր ան :

Ատեղծագործութեան պահերուն շատ կը պատահէր որ չյաջողէր գտնել երաժշտական պարբերութիւն մը, օրը ամբողջ եւ գիշերն ողջոյն կը խորհէր այդ բանին, երբ մտքին մէջ լոյս ծագելով գտնէր զայն յանկարծ, ուր որ ալ ըլլար, ճամբան, հանրակառքին մէջ, ճաշարանը կամ սափրիչին մօտ, կը վազէր հեծն տուն, դաշնակին տոջեւ կ'անցնէր և առանց չորս կողմը նայելու, կարծես խելայեղ, կը ձայնագրէր եռանդագին, Բարբախտաբար կիներ վարժուած էր այդ սովորութեանը և չէր զարմանար երբ ան գիշերուան մէջ ցատկէր անկողնէն և նուագէր :

Ինչպէս ամէն գտարիւն արուեստագէտ, Չուհաճեան ալ մտացնոր էր, մոռացկոտ, ամէն դասի գալուն բան մը կը մոռնար մեր տունը, մատիտը, ձայնատետր մը, կամ կրկնակօչիկները :

Հետզհետէ քաղցր մտերմութիւն մը գոյացած էր մեր մէջ տարիներու ընթացքին, տեսակ մը մտաւոր հայր և աղջկան յարաբերութիւն : Ան կը պատմէր իր կեանքէն, իր երիտասարդութեան խանդավառութիւններէն, զգալով թէ իմ նոր ընծիւղած հոգիիս մէջ դրոշմուած պիտի մնային այդ դրուագները :

Չուհաճեան դիւրահաղորդ բնաւորութեան տէր, բարի ու ներող ամէն բանի, ունեցած է շատ բարեկամներ, որոնցմէ առաջինը եղած է Թովմաս Թերզեան :

Իր երգականի սկիզբի տարիներուն քայլերը հանդիպած են խոչնդոտներու, հասոյթի աղբիւրէ զուրկ, միմիայն դաշնակի դասեր տալով, անձկութեան օրեր անցուցած է շատ, և ճիշտ այդ դժնդակ ժամանակներուն Թերզեանի բարեկամութիւնը իրեն եղած է գո-

բաւիգ, Ան դինքը ներկայացուցած է Յակոբ պէյ Պալ-
եանին, որ կը բնակէր Օրթադիւղ ինչպէս Չուհաճեան:

Այդ մեծատունը, ինքն ալ արուեստագէտ, ան-
մրցելի ճարտարապետ Փարիզէն վկայուած, սիրած է
մանաւանդ իր տունը վերածել մտաւորական կեդ-
րոնի մը, և ըլլալ մեկննասը արուեստագէտներու ու
րոնց կեանքը չհամապատասխաներ իրենց թափփնե-
րուն, տենչերուն և պէտքերուն և որոնց երբեմն կը
պակսի նոյնիսկ օրապահիկը:

Թափառայած թոշուններու տաքուկ ապաստան
մըն էր այդ հոյակապ տունը:

Չուհաճեան իր ճէպլէպիճիոն նոր դրել սկսած,
դրամական չափազանց նեղութեան մատնուած, տ-
րիութիւնը կորսնցուցած է նոյնիսկ աշխատելու, վհա-
տութիւնը իր սեւ թեւերուն մէջ կ'սպառնայ խեղդել
անոր լուսաթափչ հոգին:

Թերզեան արտովին կը ցաւի անոր այդ վիճակին
և պատեհ առիթ մը գտնելով կը պատմէ ամէն ինչ
Յակոբ Պէյին: Աղնուսաիրտ մեծատունը սաստիկ կը
զգածուի և իսկոյն հրաշալէպի մը ձեւը տալ ուղեւով
իւր բնելիք օգնութեան խեղճ երաժիշտին, կը խնդրէ
իւր կնոջմէն, Բէմպէ հանրմէն, իւր կարգին արուես-
տագէտները սիրող մը, հարիւր օսմանեան կարմիր
ոսկի տայ Թերզեանին որ ան տանի գիշերով Չուհաճ-
եանին տունը, և իւր կնոջ մասնակցութեամբ գալտա-
գողի զետեղէ երաժիշտին բարձին տակ:

Թերզեան կը յաջողի կատարել իրեն յանձնուած
դերը և առաւօտուն, երբ ետեւէ ետեւ ոսկիները կը
դլորին գետին Չուհաճեանին զարթումին, անպա-
տում է անոր բերկրանքը, չուղեր հաւատալ աչքերուն,
մանկան մը պէս կը հրճուի և խնդութենէն խելայեղ
վազելով դաշնակին առջիւ իր օրէրէթին ամէնէն դը-

ւարթ մօթիֆնները կը նօթագրէ: (1)

Չուհաճեան անհուն խանդաղատանքով կը պատմէր իր նեղութեան օրերէն զրուագներ, այդ մասնաշաղկապները իր փառքին այդքն կը նկատէր, որովհետեւ այն տեսն դրած է իր լաւագոյն ստեղծագործութիւնները, ինչէս «Լէպլէպիճի» և «Արշակ Բ»:

Երկրորդական եռանդը երբեք չէր սակսած իրեն, երբ նուազէր միշտ մեղրածոր քաղցրութիւն մը ունէին իր մատները, կարծես լուսապսակ մըն ալ գլխուն շուրջը:

Իր երաժշտութիւնը էր սիրենք մանուշադ տրեւելքներն որովհետեւ հակառակ որ վարպետը եւրոպայա տառ է ուսումը, արեւելքը իր բոցափառ լոյսով, իր աստեղաշող երկինքով, իր սիրատարփ զիշերներով, իր դրախտային վայելքներով, հալ ու մաշ բղձանքներով, թափանցիկ հուրինեղութեան արձագանքին հանդոյնը կը թեւածէ հոն համասարտութիւն:

Յ. Կրիլլարցի, երաժշտագէտ բանաստեղծը ըսած է իր մէկ գրքին մէջ. «Տեսէք սա ուղեւորը, միայնակ ու յանգուզն որ կը կտրէ կանցնի սարսափները, անդունդները, որ կը մաղցի կ'ելլէ, կ'իջնէ լեռներէն, ջրվեժներուն մէջ կը լողայ: Յաղթանակ, Յուսկ յետոյ կը հասնի նպատակին: Այդ ուղեւորն է արուեստագէտը»:

Չուհաճեան այդ արուեստագէտներէն էր:

* *

Մեծ երգահանը երբ խօսէր իր օրերեթներուն մասին, երբ վերջիւ էր իր մաքառումները, յոգնութիւնները, պատրանաթափութիւնները, անսպառ ճիգերը,

(1) Այս եղելութիւնը յիշած եմ տարիներ առաջ «Հայաստանի Կոչնակ»ին մէջ մէկ յօդուածիս առիթով:

մանաւանդ «Լէպլէտիճի»ին եւ «Արիֆ»ին համար, թափած ջանքերը, մասնաւոր գուրգուանքով կը ներկայացնէր մեզի իր առաջին երգչուհին, «քրիմատօնա»ն։

Արդարեւ այդ դերասանուհին լուսարձակը եղած է Չուհաճեանին օքերեթներուն, թէեւ իր կենսագիրները անոր ստեղծագործութիւններուն մասին գրած ատենին պէտք եղած տեղը չեն տուած այդ արուեստագիտուհիին։ Գարագաշեան քոյրերէն յետոյ, որոնք Պոլիս, Լա Պէլ Զէլէնի և այլ եւրոպական օքերեթներու մէջ բաւական յաջող կերպով կատարած են իրենց երգչուհիի դերերը, ուրիշ հայ դերասանուհի մը փայլած է Պոլսոյ մէջ «Լուսնակ»ը և պահ մը հասարակութենէն պաշտուած, Չուհաճեանին օքերեթներուն շնորհիւ։

Ես նոյնինքն Չուհաճեանէն լսած եմ «Լուսնակին» պատմութիւնը, թէեւ շատ տարիներ յետոյ, արդէն ալեհեր կին, քանիցս ինքը ինձ պատմած է իր կեանքին չահեկան մանրասնութիւնները։

Ժողովուրդի ազջիկ, առանց հօր մեծցած, շատ համեստ պայմաններու մէջ, օժտուած հիանալի զեղեցկութեամբ, և բիւրեղային սօքրանօի ձայնով մը, հեռաւոր արուարձանի մը մէկ անկիւնը սպասած է որ օր մը բաղդը ժպտի իրեն։

Երաժշտասէր մը, ծանօթ այդ մատաղատի աղջկան յատկութիւններուն և մանաւանդ ձայնին, զինքը ներկայացուցած է Չուհաճեանին, Երզնանը զմայլած է անոր աստուածային այդ ձիրքին, գգուող թաւշափափուկ հնչիւններուն, հակառակ բոլորովին անվարժ ըլլալուն։ Անխոնջ վարպետը ամէն ջանք ի գործ դնելով, աշխատեցուցած և վարժեցուցած է անփորձ դերասանուհին և մարզած ձայնը զիչեր ու ցերեկ։

Անոր ժամանակակից շատերէ լսած եմ թէ այդ

աղջկան առաջին երեւումը թատերաբեմին վրայ, Լէպ-
լէպլիճիին օբերեթին մէջ, յայտնութենէ, յաջորդութենէ
աւելի բան մը եղած է: Կէտիկ-Փայայի խաւարն
դղրդացած է ժողովուրդին բուռն ցոյցերէն, ինչպէս
Արուսեակին, և օթեակներէն մեծ անձնաւորութիւն-
ներ, հայ, թուրք, յոյն, թանկագին նուէրներ տեղա-
ցուցած են ճիւղային գլխուն:

Երկար գանդուր մագերով, փայլփլուն հագուստ-
ներով դերասանուհին, որուն տրուած է բանաստեղծա-
կան անուն մը «Լուսնակ» թէ և քիչ մը անվարժ, յու-
զումէն դողդողուն, քանիցս կանչուած է բեմ, լսելայեղ
ծափերու մէջ:

Բաւական ատեն անձնաւորութիւն մը դարցած է
«Լուսնակ» Պոլսոյ մէջ. պտոյտի վայրեր գինքը տես-
նելու համար մինչեւ անդամ մեծ տիկիներ գիրար
հրմշտկած են: Ճշմարիտ պիտաւոր աստղ մը արեւելքի
երկնքին վրայ: Ան բոլոր իրեն եղած պատիւները
քնական գտած է, իրրեւ ճշմարիտ արուեստագիտուհի
չոայլ եղած է, նոյնիսկ մսխող, մէկ ձեռքով առածը
միւսով վաանող և միշտ անհունապէս բարի իր բնկե-
րակիցներուն հանդէպ: Նեղուած մշտնջենական հետա-
պնդումներէն որոնց ենթարկուած է իրրեւ գեղեցիկ
աղջիկ և դերասանուհի, «Լուսնակ» ամուսնացած է
իրենց խումբէն դերասանի մը հետ: Կարճ տեւած է
այդ Միութիւնը, մէկ քաշի տարի յետոյ բաժնուած
են իրարմէ:

Ի վերջոյ նորատի կինը հակառակ ինքզինքը մի-
միայն արուեստի տալու մտադրութեան, բուռն կեր-
պով սիրահարուած է իտալիայէն նոր վերադարցած
բժիշկի մը, և մոռցած ամէն բան, դեր, թատրոն, երգ,
արուեստ, ապրած է անոր հետ: Սիրած է այդ երի-
տասարդը իր արեւելքի աղջկան հրաբորբոք հոգիով:

Եւ այդ երիտասարդը, բժիշկ Օրմանեանն է որ
բուն ընտանիքը, մայրը մանուաւոյ, ինչպէս եղբայրը
Օրմանեան Սրբազանը, դէմ կեցած են անոնց ամուս-
նութեան :

Տարիներ անցուցած են միասին հեռաւոր դիւղի
մը մէջ, Մալ-Թէփէ, ուր Տօքթ. Օրմանեան սակայն
տիւտկանապէս բնակած է :

Օրմանեան ընտանիքը և բարեկամներ կամաց կա-
մաց համոզած են բժիշկը այլևս իզել այդ կայր և
իրեն ընկերուհի առնել ընտրեալ ընտանիքի մը
մէկ աղջիկը :

Սկիզբները սէրը ի դերե հանած է այդ ջանքերը :
բայց տակաւ մայրական պնդումները սկսած են սառ
ջուր թափել հրաշունչ զգացումին վրայ, միւս կողմէ
Լուսնակ կորսնցուցած իր թատերական քրէտը, իր
սիրահարին աչքին շլացուցիչ ըլլալէ դադրած է, ինչ-
պէս երբեմն :

Այդ դրուագը իր կեանքին, Լուսնակ ինձ կը
պատմէր խոր յուզումով և կենդանի պատկերներով, և
կը խնդրէր ինձմէ օր մը գրել այդ ամէնը և ես խոս-
տացած էի իրեն :

Հետզհետէ լքուած սիրած անձէն, ապրուստի մեծ
դժուարութիւններու դէմ մաքառելով, ոչինչ մնացած
փառքի օրերէն, հեռացած բարեկամներէ, Մալ-Թէփէի
տնչութեան սենեակին մէջ փակուած, տառապաղին օրեր
անցուցած է Լուսնակ չուգելով ոչ ոքի դիմել, ոչ ոք
տեսնել, ոչ ոքի մտիկ ընել երբ իր գեղն ու երիտա-
սարդութիւնը չահագործել կ'առաջարկէին իրեն բարի
հոգիներ :

Ու ձմեռ առտու մը, երբ ձիւնը կը տեղայ գոն-
դաղ ու միօրինակ, և Մալ-Թէփէի ձովը իր չարագոյժ
գորշ գոյնը առած մահ կ'սպառնայ, Լուսնակ կ'ելլէ

անկողնէն, ածուխի կրակ մը կը շինէ փոքր մանկալին մէջ, գետինը միւնսէր մը կը փռէ և մազերը արձակ ծռենը կ'իջնէ և կ'սկսի աղօթել: Առջի իրիկունէ պատրաստած է թոյնը և երբ աղօթքը վերջացնէ, խահուէին մէջ պիտի խառնէ զայն, ումպ ումպ կուլ պիտի տայ և մանկալին մօտ մենի, մինչ խաղաղիկ իջնող ձիւնի բաթիլները պիտի ծածկեն սեմը, փայտաշէն խեղճուկ դիւղի տան մը սեմը:

Ու վերյիշումի աշխարհներ կուգան զիգուիլ մալին առջեւ, թատրոն, լոյս, ծաղիկ, դահարեղէն, և խայտազին երաժշտութիւնը չէ պլէյպլէյն:

Կարմիր կրակը սկսած է մոխրանալ, կը մօտենայ ճակատագրային պահը, արի ու թիւն:

Յանկարծ ճարթկած մետաքսի խշրտոցին նմանող ոտնածայն մը կակուղ ձիւնին վրայ, դրանը առջեւ... Ոյժգին հարուած մը ուռնակի, սիրտը կը դադրի զարնելէ. ո՞վ կուգայ խանդարել վերջին պահը տեսնալով մը: Ոստում մը դէպի պատուհանը: Յնօրք, տեսիլք, զառա՞նցանք, Չէ՞, ուխտագրոյժն է, արքէնի հասակով, կլոր կտրուած մօրուքով: Կը կթռնին ձուռկէր բայց կը յաջողի երթալ դուռը քահայ Տօյթ. Օրմանեան դունատ է, շատ լուրջ, մինչ ինք տերևի մը պէս կը դողայ, կը դանդա՛հէ: Առանց բառ մը արտասանելու բժիշկը կը բռնէ իր ձեռքէն և ներս կը բերէ մանկալին մօտ: Ինք կը նստի աթոռին վրայ լուսնակ կը ծնւադրէ: — «Ինձ սուրճ մը եփէ:»

Երիտասարդ կիներ միշտ ծնրադիր կ'սկսի գործողութեան սուրճ եփելու, մինչ ջուրը կ'եռայ, խոշոր կայլակներ արցունքի աչքերէն կը թափին գողը մինչև սուրճին պատրաստուիլը: Դուրսը ձիւնը կարծես համաչափ կ'իջնէ արցունքներուն հետ:

Առանց գպչելու գաւաթին, տօթթլօրը սիրտը

բզկտուած այդ անկեղծ վշտէն, երկու ձեռքերէն բռնած վեր կը հանէ տրտասուած խորհրդով կիներ և — Այլևս երբեք չպիտի բաժնուինք իրարմէ» կը խոստանայ լրջօրէն, երդումի մը պէս:

Մէկ երկու տարի կրկին ազատ կենակցելէ յետոյ կ'ամուսնանան և Լուսնակ կ'ըլլայ տիկին Օրմանեան:

Երբ Բրենքիրօ, գլխաւորացութեան օրերնուս, իրեն հետ նոյն պանդոկը դառնուած ենք, Տիկ. Օրմանեան առիթը կը փնտռէր իր զերասանութեան կեանքէն խօսելու:

Ճակատագրին մէկ խաղովը կարծես, խեղճ կիներ, երբ կորսնցուց ամուսինը, շատ դժնդակ կացութեան մէջ մնաց: Հպարտօրէն ոչ ոքի յայտնելով իր նեղութիւնը, այլևս չքաւորութիւնը ձայր աստիճանին հասած էր երբ անձնասպան եղաւ Բլորօմօրս խմելով իր տանը մէջ:

Իմ առաջին նորավէպս «Խրճիթի մը մէջ», ԱՆՍՅԻՍ ստորագրութեամբ, գրեցի երբ 16 տարեկան էի, «Մասիս» չաբաթաթերթին մէջ. մինչեւ այն ատեն ոտանաւոր միայն գրած էի և. Չ. ստորագրութեամբ. մեր տունէն պատշաճ չէին դնէր որ անունս ամբողջ դնեմ:

Շատեր հետաքրքրուեցան թէ ո՞վ էր այդ ծածկանունին տէրը: Բիւզանդ. Քէչեան պնդած էր թէ նորեկ մը չէր ան. իսկ Յակոբ Գուրգէն գրաւ բռնած էր թէ գրաբարագէտ մըն էր, շատ պնդած էին թէ կին մը չէր կրնար եղած ըլլար ան, ապահովաբար թերգեան ալ խորհած էր թէ «ահա ինչպէս կը շինուին պատմութիւնները»:

Այդ պզտիկ գրական յաղթանակը խայտացուց պա-

տանի հոգիս Գիշ յետոյ սակայն մեծ սուգ մը եկաւ մթափնել զայն, հայրս կորսնցնելու ցաւը ունեցայ: Մտաւոր չափազանց աշխատութիւն, խորունկ վիշտ, խախտեցին առողջութիւնս և մեր պատուական բժիշկը Թիրեաքեան ինձ արգիլեց որ եւ է յողնութիւն և յանձնարարեց ծովափի մը մօտ կատարեալ հանգիստ:

Տանը մէջ մինակ էի այլեւս մօրս հետ, քոյրս ամուսնացած էր դիւանագէտի մը քով, հանրածանօթ Գաբրիէլ Նորատունկեանին որ այն ատեն արտաքին գործոց նախարարութեան մէջ օրէնագէտ խորհրդական էր:

Անիէն գաղթած, Ակնայ մէջ շատ աչքառու ընտանիք մը եղած են Նորատունկեանները: Անոնց մէջ կան ականաւոր դէմքեր, դիտուններ, օրէնսդէտներ, մտաւորականներ, կայ յոյն իսկ Սրբեպիսկոպոս մը հռովմէագլուխ որ Հռովմի մէջ վառաւոր շիրիմ մը ունի, որձանագրութեամբը իր ազգութեան և ծննդեան: Ակնայ կասմա գիւղը անոնցմով միառաւորուած է:

Գրոջս ամուսնութիւնը որ տարի մը առաջ տեղի ունեցած էր հօրս մահուրէն, իր այլազան պարագաներով մեծ հրճուանք պատճառած էր ինձ, և եթէ սուգը վրայ հասած չըլլար՝ տակաւին միտքս լեցուն պիտի ըլլար այդ մեծ հարսնիքին փայլուն յիշատակներով: Կատարեալ տղու մը պէս վայելած էի այն գեղեցիկ, նրբաճաշակ, դիւրաքեկ ու թանկագին բաները որոնք օծիտի մը մանրամասնութիւնը կը կազմեն:

Հիմա անցեալն էին անոնք, և ես սեւեր էի հագած. քոյրս մօտս չէր:

Մեր տանը մէջ կը տիրէր ընդհանուր անախորժ մթնոլորտ մը որ ինձ թախծագին տաղեր կը ներշնչէր:

Ինչ որ պզտիկ աղջնակին համար եղած էր հօրեղ-

բայրս, նոյնը չէր մանկամարդուհիին համար, որուն չէին բաւեր երեկոյեան եկած պղտիկ անտկնկալ-
ները, շօքւան, չաղանալը, պատկերազարդ թել թերե
որ իր սրտին խորէն տառապեցնող պակաս մը կ'զգարս

Յանառաքիի մեր ամառանոցին պարտէզին ծայրը
տնկիւն մը կար ուր արծաթիկ աւազին վրայ հոռեւէ
հտե կուզային ու կը փախչէին մանր ալիքներ, այդ ան-
կիւնը՝ դրացի սլացիկ նռնիներուն և սպիտակ փարո-
սին, խաղաղ ու մենիկ, սիրելի էր ինձ ինչպէս սիրելի
էր Յանառաքինս

Ծովու լողանքի համար դացած էինք հոն, Տօքթ.
Թիրեաքեան արդիլած էր ինձ մտքի յոգնութիւն,
բայց իմ միտքս յարածուն յոգնութեան մէջ էր, ու լի-
ցուն երազներով, տենչեքով, անհասանելի բաներու
հատնումով:

Էռթիւնս արթնցուցած էր, երկինքը, յոյսը, ծո-
վը, կեանքը կը խռովէին դիւս Բոլոր հովուելոցու-
թիւնները, սիրավէպերը կ'ապրէին հոգիւս մէջ, ժա-
մերով կ'ողեկոյէի սրտիս սիրելի էակները, որոնց
ստուերները շուրջս կը բոլորուէին: Լուսնի յոյսով դի-
չերները մանաւանդ կը ամսնէի տարաբախտ ուսման թի՛ք
սիրահարը, Վէրթերը, որ մութ կապոյտ թիկնեցով,
լայնեղբ գլխարկով, դէղին բաճկոնակով կ'էլ թար
զարնել քաղաքապետին տուռը: Յետոյ Պուրմէի լիճին
երգիչը, սղաւոր հոգին, աղնուական քերթողը, իր
բարձր սեւ փողկապով, «— Ո՛վ լիճ, տարին հազիւ
բոլորած է իր շրջանը և քու սիրիցեալ կոհակներուդ
մօտ, զոր ան կը տենջար կրկին տեսնել, ահա առան-
ձին կուգամ նստիլ...» Անմահացած սղբը Լա-
մարթիւնինս:

Անկից միւս մեկամաղցոտ լճակին մօտ դռնատողան, յուսավրէպ սիրտը, «Հոն հրգեհ կայ, ո՛չ մատ-
եան...» Դուրեանը իւսկիւտարի բլուրներուն վրայ:

Յետոյ Ալֆրէտ տը Միւսէն, մերթ մուսաներու քղանցքներուն փաթթուած, մերթ անցրելին տակ արւուն տրցունք թափելով ուխտադրոյժ կնոջ պատու-
հանին դէմը: «Դեկտեմբերին գիշերը» իրեն նմանող սգաւոր տղուն հետ գլուխ գլխի:

Անոր «Անոր քերթուածները» զրկած էր ինձ Եղիա Տէմիրճիպաշեան, Պէշիկթաշի մեր տան պահ մը դրացի, ուր տպաքինութիւն առիթով եկած էր հանգչելու (1) նրբ ան նստէր լայն բացուած պատուհանին առջեւ, որ մեր պարտէզին վրայ կուտար, խորին խորհուրդներու մէջ ընկղմած, ես իրեն վարդեր կը նետէի, կարմիր, ճերմակ վարդեր. գլուխը վեր կ'առնէր, կը ժպտէր և երկար կը հօտուրտար: «Վարդերու պարիկ» կը կոչէր ան զիս այն ատեն և անկից յետոյ երբեմն կը յիշէր պզտիկ աղջնակը, պարիկը և անոր դիւրքեր կը շրկէր:

Եղիա Միւսէի դրքին մէջը դրած էր քարդ մը վրան գրուած:

«Անուցըդ, Եւփիմէ, մայի,

Իսկ Գայուածքդ հրմայե...»

Հմայե՛լ... ու մանաւանդ Եղիան, անժպիտ, յուսավրէպ, մահուան խօսակից փրկիսօրիան որ կը հակէր դէպի այգը դեռափթիթ կեանքիս:

Բնական է տանը մէջ ոչ ոք տեսաւ այդ քարդը, որ ինձ օրեր խորհիլ, երազել տուաւ:

(1) Այդ միջոցին էր որ Ֆաթմա խափշիկուհին անձնասպան եղաւ իրեն համար:

կրկնակի հաճելի էին այդ գիւղագնացութեան միջոցին ծովու լողանքները, որովհետեւ անոնք միակ ազատութեան պահերս էին, և միակ առիթը վայրկեան մը խօսակցելու Մինաս Զերադին հետ, որ ան ալ իր տկարացած թոքերը կազդուրելու համար եկած էր Ֆանարաքի:

«Եթէ Պոլիսը մարգարիտն է Արեւելքին, Փանարաքին ալ Պոլսոյ մարգարիտն է: Ծովու իօսէն յագեցած օդը միշտ թարմ ու մաքուր է հոն ուր թաքուն աստուածութիւն մը լիաբուռն կը թափէ երիտասարդութիւն, գեղեցկութիւն և հեշտանք»:

Ե՛րբ դրած է Զերազ այս տողերը, զիրար ճանչնալնէս ա՞ռաջ թէ վերջը, երբեք չգիտցայ:

Ժամերով կը մնար աւազներուն վրայ ընկողմանած, փոքրիկ հատոր մը ձեռքը որ սակայն չէր կարդար:

Մեծ հպարտութիւն էր ինձ տեսակցիլ այդ մտաւորականին, այդ թունդ գործիչին հետ, որ Կեդրոնական Վարժարանի անօրէնը ըլլալու փառազսակն ալ կը կրէր:

Անոր ֆիզիքական տկարութիւնը որ յայտնի չէր արտաքին կերպարանքէն, տեսակ մը գութով խառն գորով արթնցուցած էր սրտիս մէջ, ումանքստ աղջնակի սրտիս մէջ, Կ'ուզէի սիրտիսմէ տալ իրեն, ժպիտի մը ուրուագծուիլը տեսնել դէմքին վրայ, ես մանկահասակ ան արդէն չափահասութեան մօտ՝ տեսակ մը մայրական աղապատանք կ'զգայի, և երկու լողանքի մէջտեղ կանգ կ'առնէի իր մօտը և կը խօսակցէինք ծովին, հովին, Եդիսային (որ իր բարեկամն էր) եւ բանաստեղծութեան վրայ:

Հրճուանքս անբաւ կ'ըլլար երբ ան գրուածքնե-
րէս բան մը յիշէր և կամ անոնց մասին հարցուփոր-
ձէր զիս: Այնքան պարզ էր ան, այնքան գորովալիր,
քնքոյշ վերաբերումով, իմ հոգիս այնպիսի փափուկ
կերպով, խնամոտ մատներով կը շոյէր որ ինձ կը
թուէր թէ արդէն երկար ատենէ կը ճանչնայի զինքը,
թէ միշտ իր աշակերտուհին եղած էի, հոգիի աշակեր-
տուհին, շատ փոքր, բայց միշտ երախտագէտ:

Երբեք ոչ մէկ բառ յոխորտ չէր ելլեր բերնէն.
կր պատմէր ինձ իր կեանքէն, մանաւանդ իր ուղեւո-
րութիւններէն առանց զիս շլացնելու ջանք դնելու:
Ազնուական և բարեկիրթ էր նոյնիսկ կատակելու
ատեն:

Այդ վայելքս քիչ տեւեց սովայն:

Հօգեղբայրս, մօտէն ծանօթ իրեն, հրաւիրեւ էր
օր մը Չերազը մեր տունը այցելելու, և ճիշտ այդ
օրը որ ան որոշեւ էր մեզի գալու, չար բաղդը ու-
զեց որ հօրեղբայրս ստիպողաբար բացակայ ըլլայ: Երբ
զինքը տեսայ պատուհանէն սիրտս ոյժգին բաբախեց,
մայրս ալ տեսած էր և իսկոյն հրամայեց սպասուհիին
որ ճամբու դնէ եկող հիւրը: Բսելով թէ ոչ ոք կայ
տունը, Հաւանաբար այցելուն նշմարած էր մեզ պա-
տուհանին առջեւ և լսած մեր խօսակցութիւնը, սա-
կայն մօրս փափաքն ալ այդ էր արդէն:

Անկից յետոյ արդիւուեցաւ ինձ առանձին ծովու
լողանքի երթալ: Չերազ ալ ջանք չէր ընել մեզի գիւ-
ղին մէջ հանդիպելու:

Միայն երբ մեր տունիւնները ամէնքը քաղաք գա-
ցած ըլլային և ես առանձին մնացած, կ'երթայի պար-
տէզին ծայրը մեծ ծառին տակ կարդալու: Չերազ ան-
կից անցած պահուն կանդ կ'առնէր պահ մը և կը խօ-
սակցէինք: Կարեկցութեան արտայայտութիւն մը

կ'առնէր ան այդ վայրկեաններուն . ինքը կատարեալ մարդ , արդէն ճերմակ թելեր մազերուն մէջ , ես հազիւ թեւակոխած կեանքին մէջ , առանց բացատրութեան կ'զգայինք կ'ըմբռնէինք ծանր լուծը նեղ մտայնութիւններու :

Այն ձմեռը քաղաքը բնաւ պատեհութիւնը չունեցանք իրարու հանգիստելու , յետոյ մեկնեցաւ Պոլսէն :

Կանանչ լուսամտիով լամպարին մօտ , որուն կէս մուծը տարօրինակ փայլ մը կուտար իր ակնոցներուն , Նար-Պէյ Սրբազանը զիս կ'աշխատցնէր թարգմանելու և ոտանաւորի վերածելու իտալացի թունդ յեղտիս սկանք սննտի տեղծ Ուկո Ֆոսկոլօի «Դամբաններ»ը , այն գեղեցիկ քերթուածի որուն մասին Թերզեան կ'ըսեր թէ կ'արժէր խտալերէն սորվիլ անոր բնագիրը կարգալու համար :

Սրբազանը իտալերէնը ունէր և տող առ տող կը ջանայինք տաղաչափել , ես ունէի Տիւմա որդիին թարգմանութիւնը , ինքն զմայլելի դիւրութիւնը ունէր համարժէք բառերը գտնելու և իր օգնութեամբ աշխատիլ մեծ հաճոյք էր , նրբեմն կը թողէինք թարգմանութիւնը և Նար-Պէյ ինձ կը խօսէր իտալիոյ և իտալացի քերթողներու մասին :

Այդ աշխատութեան պատճառով Սրբազանը շատ անգամ կուգար մեր տունը , և ատիկա համարիտ խորջոյք մըն էր ամէնուս համար , որովհետեւ ան զխտէր փայլալիլ իւրաքանչիւրին անձնասիրութիւնը :

Անգամ մըն ալ , կը յիշեմ , ծննդեան տօնին երկրորդ գիշերն էր , դուրսը սաստիկ ցուրտ էր , ձիւն , մրրիկ , բայց մեր հիւրանոցին մթնոլորտը տաքուկ և հաճելի , Սրբազանը բազմոցին անկիւնը նստած էր , մաքուր

ծախքերը սև վերարկուին կարմիր ռեբս ծածկոցին վրայ, քովը թիկնաթոփ մը վրայ մեր ամենասիրելի Տօքթ. Թիրեաքեանը, իր զիտունի, բանաստեղծի անմրցելիօրէն հաճելի խօսակցութեամբ արժանաւոր փառքընդ մը Սրբազանին:

Խորապէս հմուտ, տօքթօրը կը խօսէր մանաւանդ հայ անհետացած գրողներուն, մտաւորականներուն մասին: Կ'ոգեկոչէր հանճարի յիշատակ թողած մեռեալները, կը պանծացնէր զանոնք, արտայայտուելու անսողիւտ ձեւով մը անոնց տալով իր զգայնութեանէն թրթռուն մասնիկներ, որոնք կը լուսաւորէին յիշատակները, ինչպէս արեւուն ցոլքերը անտառին անհամար տերեւները կը յուսաւորեն:

Թիրեաքեան նրբանուրբ հեգնանք մը կը դնէր աշխարհիկ Սրբազանին հետ խօսելու պահուն: Հեգնող մըն էր տօքթօրը, բայց այն տեսակէն, որուն համար Վիքթօր Հիւկօ ըսած է. «Բարիներուն չարութիւնն է ան»:

Թերեւս ակնարկութիւններ կ'ընէր, միշտ սքողուած, Նար-Պէյին չափազանց մօնսեմ ապրելակերպին, ձեռնոցով դրած քարոզներուն, շատ խնամուած հագուստ կապուստին:

Սրբազանը կատակի կը տանէր, բնաւ չէր վիրաւորուեր, զէթ առերեւութապէս:

Ինչպէս պատահեցաւ, այդ երեկոյին, յանկարծ խօսակցութիւնը վիճարանութեան փոխուեցաւ, ազգային խնդրոյ մը շուրջ, ինչ որ այն ատեն անախորժ էր տան տիկիներուն, թերեւ իրաւամբ:

Մօրս արթնամտութիւնը սակայն փրկեց կոցութիւնը. սրտէին անկիւնէն դաշնակին լարերը սկսան թրթռալ Շուպէրի ցայզանուագին հոգեյոյզ եղանակով, նորատի աղջկան մը մատներուն տակ:

Երկու խօսակիցները, կենցաղաղէտ, միանգամայն հմայուած, թողուցին Երեւոյի տանական ժողովին քըննադատութիւնները, վարչութեան դործած սխալները, այս կամ այն երեսփոխանին յանդգնութիւնը և խորատու զուգահեռներու խաբէրութեան ալիքներուն մէջ:

Այնքան որ Տօքթ. Թիւրեքեան ոգեւորուած առաւ ջութակը և սկսաւ ընկերանալ դաշնակահարութիւն: Սրբազանը խոր ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէր, երբեմն շատ քաղաքավարօրէն դիտողութիւններ ընկնուի: Թիւրեքեան կը նեղուէր քիչ մը, որովհետեւ ինքն ալ գիտէր թէ բաւական անճարակ ջութակահար մըն էր, բայց կը ջանար հոգի տալ ճպտօն և անվարժութիւնը զգալի չընել:

Ջարմանալի է որ շատ մը զրագէտներ, բանաստեղծներ կամ դիտուններ, իրենց չդիտցած մէկ արուեստը ի գործ դնելու մարմաջը կ'ունենան, ինչպէս Լամարթին աստղձագործութիւնը:

Ի վերջոյ տօքթորը ըմբռնեց թէ դաշնակը առանձին լաւագոյն պիտի ըլլար մտիկ ընել և թողլով ջութակը մօտեցաւ Սրբազանին խնդալով:

— Օ'ն, Սրբազան, եկէք դաշնակին առջև. յայտնի հղաւ, դուք լաւ երաժիշտ էք:

Նար-Պէյ մերժեց, յայտարարելով թէ կը պաշտէ երաժշտութիւնը, բայց չի կրնար նսւագել:

Երկար պնդումներ, պաղատանք ամէնքէս. անդդուելի մնաց:

Յետոյ սրամտութիւն չպատճառելու համար խոստովանեցաւ թէ ուխտ մը ղինքր կ'արգիլէ նուագելէ:

Թիւրեքեան պահանջեց պատմութիւնը այդ ուխտին. այնքան թախտնձանք դրաւ փափաքին մէջ որ Նար-Պէյ տեղի տուաւ ու վերջապէս սկսաւ պատմել:

« Ինձ համար երաժշտութիւնը, սկսաւ ան, այն

քաղցր ու խորհրդաւոր բանն է որ մարդոց թշուառութիւնները տանկի ընկելու համար թեւեր կուտայ անոնց, երբ դաշնակին տոջե նստէի, աշխարհը կ'ընդլայնուէր, ետ կը մղէր զինքը ճշդ կաշկանդումները ինչպէս կը քանդեն պարիսպները՝ անսահման ու դիւթական ոստանները ծածկողս :

«Նուագին հետ մտքիս մէջ կը ծնէր բանաստեղծութիւնը և այդ երկու լոյսէ տեսիլքները կը յուսաւորէին համեստ կրօնաւորի կեանքս : Սակայն խստաբարոյ հրաման մը վերջ տուաւ այդ անխառն երանութեան :

«Սոսն-Սթէֆանոյի Տառետաններուն ապարանքը մէկ տիպարն էր ֆրանսական վէպերուն մէջ նկարագրուած իշխանավայել զղեակներուն : Աւելին ըլլալով հոն կը ախրապետէր արեւելեան հիւրասիրութիւնը :

«Տակաւին շատ երիտաւարդ կրօնաւոր, այդ մեծ ընտանիքին հիւր ըլլալու պատիւը ունէի : Հոն հիւրերը մասնակից կ'ըլլային մտաւորական անխառն ու գեղարուեստական վայելքներու :

«Գիտուններ կուգային, երաժիշտներ, նկարիչներ, գրողներ ամէն ազգէ :

«Առաքել և Բովհաննէս պէյ Տառետն հազուադէպ մեծատուններ էին որոնց մօտ գտնուիլը և անոնց բարեկամութիւնը վայելելը անբաղդատելի երջանկութիւն մըն էր :

«Ազգին բոլոր կարկառուն ղէմքերը ժամադիր կ'ըլլային երբեմն այդ տունը, ինչպէս պատահեցաւ որ այդ միջոցին հոն հիւր եկաւ Դէորգ Պատրիարքը, (այժմ Կաթողիկոս Դէորգ Դ) :

«Ճաշէն յետոյ մեծերը իրենց յատկացուած հիւրանոցին մէջ կը խօսակցէին լրջօրէն, իսկ երիտասարդները փոքր հիւրանոցին մէջ նուագ կ'ընէին :

«Խնդրած էին ինձմէ որ դաշնակի վրայ նուազեմ հին դասական երգչականներէ կոտորներու ինքզինքս տուած այդ մեծ հանձարներուն հրաշագեղ ներդաշնակութեան, կը նուազէի և տանը ամբողջ երկտասարդութիւնը, աղջիկ թէ տղայ, նորատի թէ չափահաս, զմայլումով կ'ունկնդրէին»

«Երբ կանգ առի և ետեւս դարձայ, դրան բացուածքին մէջէն խոժոռ դիմաստուերը Գէորգ Պատրիարքին դէմ երեւցաւ ահարկու զատաւորի մը պէս։ Ամէն ոք լուռ էր, կարծես վերջին խաղերուն արձագանքը անգամ խոյս տուած էր սարսափահար»

Օրիորդ Տառնաները որոնց մտաւոր զարգացումը և բարձր դաստիարակութիւնը կը հաւասարէին իրենց գեղեցկութեան (1), թերեւս քիչ մը զարմանալի գտան այդ խիստ երեւոյթը, բայց դուլս խոնարհեցին»

«Հետեւեալ առաւօտ կանուխ ծառայ մը եկաւ ինձմէ խնդրելու որ խսկոյն Ս. Պատրիարքին մօտը երթաւ։ Անմիջապէս փութացիւ Պատրիարքը խոժառագէմ էր, պահ մը զիս լռութեամբ դիտելէ յետոյ,

— Պէտք է, ըսաւ, անմիջապէս հոս ուխտես որ այլևս դաշնակի պիտի չզարնես, նոյնիսկ տառնձին եւ զած ատենդ»

(1) Վառդապետ Առաքել Պէյ Տատեանի աղջիկները կատարելապէս եւրոպական կրթութիւն առած էին, մանաւանդ անդրանիկը, որ համբաւաւոր եղած է իր գեղեցկութեամբը։

Կը պատեն Թէ 16 տարեկան եղած ատենը, օր մը, Կէօք-Սուի պտոյտի ելած ժամանակը, Սուլթանը զինքը տեսած և հրապուրուած է անոր շնորհէն։ Անհիշապէս ներքինի մը տեղեկացուցած է եղելութիւնը Տատեաններուն ծառաներէն մէկուն և յանձնարարած է շուտով մեկնիլ Կէօք-Սուիէն։ Բնական է ազդարարութիւնը նկատի առնելով նորահաս օրիորդը փութով հօրը տունը առաջնորդուած է։

Այդ զէպէն Զնացած է անոր մականունը «Հինքեար պէյէնտի», արքային հանածը։

« Սաստիկ յուզուեցայ, յուզումս ալ աւելի գայ-
րացուց գինքր ։

— Շուտով, հրամայեց, ծնրադրէ՛ սա խաչին առ-
ջև և րդէ՛ երգումդ ։

« Ծնրադրեցի և ուխտեցի ։ Հոգիիս մէկ գեղեցիկ
ճառագայթը մթազնեցաւ ։ »

Նար-Պէյ յոեց ։ Ճնշում մը, րնդվզումի նմանող
բան մը կը ծածանէր օդին մէջ ։ Ոչ ոք բան մը ար-
տաքերիկու կարողութիւնը կը զգար ։

Տօքթ. Թիրեաքեան, տօթէն, խորշակին շուն-
չէն պապական շրթներու սնապակ ջուր մատոռուկողի
մը պէս, թղթեր հանեց պայտասկէն ու իր համակ-
րելի կռռ ձայնով սկսաւ կարգայ թարգմանօրէն պար-
սիկ կրակոտ բանաստեղծ Սա.ա.ա/ին ։ Շ/լագի է.է.ա-
կայոտ երգիչին, սիրահալ սողերը ։

« Նորէն ծլեցան վարդերն ու կակաչները

« Նորէն գաբունը եկաւ ցաւիս պայ. . . »

. . . Այն գիշերը մեր երազներուն մէջ Շ/լագի
վարդերէն թերթիկ կարծես հստիկ հստիկ կը թա-
փէին բարձերնուս վրայ ։ Խունկ սրակելով չորսդին ։
Էւ մշուշներու մէջէն կ'ուրուագծուէր խիստ պէմքը
պահանջկոտ Պատրիարքին, զժգոհ ծամածոռ թեամբ
մը ։

« Զրլլայ որ խաբուի՛ք այն հեռ երգերէն

Որ կարծես բխին սրեքու խորէն,

Որ խորք հնչումով, յօսարի սրբինգ,

Երգեն « հայ ապրինք » ։

Մկրտիչ Աճէմեան գրած էր բաւական սրամիտ ու
տանաւոր մը այս տողերով վերջապող, ուր ակնար-

կոթիւն կար Նար-Պէյլի «Լեղբարք, հայ ապրիւնք» քերթումին, ակնարկովիւն մանաւանդ անոր կաթովիկոթենէ դարձած ըլլալուն: Այդ ոտանաւորին վերնագիրն էր «Ընտրութիւն Պատրիարքի»: Սրբազանին թեկնածութիւնը խնդրոյ նիւթ ըլլալուն այդ պահուն Աճէմիան մեր տունը հաւաքուած քանի մը երեսփոխաններու հաճոյքով կարգաց այդ տողերը, որոնք գնահատուեցան Սրբազանին հակառակորդ անձերէն մանաւանդ:

Հօրեղբայրս Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին ատենագրիւր ըլլալուն, չատ անգամ երեսփոխաններ կուգային մեզի և օրուան հրատապ նիւթերը կը յուզէին:

Իմ տակաւին մարդկային, մանաւորաբար ազգային եմբրիկներու անձանօթ հողիս սաստիկ կը վիրաւորուէր այն զրպարտիչ ոճէն որ կը գործածուէր զարգացած, բանաստեղծ-լիզուսդէտ թարծր եկեղեցականի մը դէմ: Այդ երեսփոխան պարոնները կ'ենթադրէին թէ ժողովուրդին մէջ ալ մաս մը կար որ չէր սիրեր Նար-Պէյլը, թերեւս անոր համար որ ամբոխը միշտ նախընտրանք ունի պարզուկ կրօնաւորներու, մինչ իւրերն Սրբազան չատ աշխարհիկ էր:

Կղերականներէն ալ խուսի մը չէր ախորժեր իրմէ. եթէ միշտ առերես սիրալիր կը վարուէին իրեն հետ, բայց կը խճրճէին և կ'այպանէին զինքը ի բացակայութեան:

Միայն իւրիմեան Հայրիկն էր որ ընդհանրապէս անոր հետ գտնուած ատենը առիթը կը գտնէր կատակելով, խնդալով անոր ինչ ինչ չափազանցութիւնները մատնանշելու:

Լաւ կը յիշեմ, անգամ մը, Աստուածածնայ տօնին կիրակին, մօրեղբօրս, Կիւմիւշճեան Գաբրիէլ աղային

տուենն էինք, անոր կնոջ անուան տունն, բլլալունն, Այդ տիկինն զուստրն էր արքունի ճարտարապետ Պալեան Ներկողոս խալֆալին, այն որ Զրաղանի պալատը շինած է և որուն ճարտարապետի համբաւը մեծ տեղ զբաւած է Պոլսոյ մէջ, Այդ ծնունդով հպարտացած, Լուգովիկոս ԺԴի արքունիքը զարդարող մարքիզուհիներուն հովերը տուած էր ինքզինքին մօրեղբօրկինս. հրանալիօրէն կը շարքուէր, այդչն գեղեցիկ, Ժամեր կը դնէր մագերը յարդարելու և կը հագուէր ճաշակով. բնդհանուր աղնուականութեան զրոյս մը ունէր և տեսնողին ուշը կը գրաւէր:

Իբրեւ Պալեանի աղջիկ, ան մեծ յարգանք ու զնահատում ունէր Նար-Պէյին (Բնդհանուր Պալեաններուն կուռքն էր Սրբազանը.) և միշտ առիթ կ'ստեղծէր զայն հրաւիրելու, մեծարելու:

Իսկ մօրեղբայրս, ճիշտ հակոտնեան էր իր կնոջը, պարզ, կրօնասէր, սիրող ինչ որ անսեփեկեթ է ու հոգեբուխ, Ան կը պաշտէր Խրիմեան Հայրիկը, և այդ համակրանքը փոխադարձ էր, Հայրիկը օրերով կը մօր անոր տունը, կը սիրէր ժամեր անցնել անոր սենեակին մէջ որ կտրծես հնութեան թանգարան մըն էր, Ապակի դարաններուն մէջ հոն կային հին հայկական դրամներ, մեծարժէք զէնքեր, զաշոյններ, բիզանդական ժամանակէն միացած ոսկիներ, նրբահիւս բանուածքներ, աւետարաններ դեղնած, արծաթս պաւ մագաղս թներ, վերջապէս հետաքրքրաշարժ բաներ որոնցմով կը շահադրողուէր Հայրիկը, բոլորչիւնելով նսեւ հոն պատրաստուած թէյը ու սամովադին խշխշոցը:

Մենք պատանուհիներս մեծ հաճոյք կ'զգայինք երբ արտօնէին մեզ մտնելու այդ թանգարանը, ինչպէս կ'անուանէին զայն. կը սիրէինք բոլորեւիւս լիհեր մեծ կրօնականին շուրջը, գետնը, սպաւալայի

դորդին վրայ, մինչ Հայրիկ նստած էր ցած բազմոցին մէջտեղը։ Ան հոն կը հաղնէր մօրեղբորս պատկանող, արաբական մետաքսէ շինուած, մութ կարմիր եւ դեղին դժուոր տեսակ մը վերարկուն որ կը կոչեն խրէլսա։ Հայրիկ զայն կ'անուանէր խրէլսա ի շէքիմ, ակնարկելով մարդարէին խրէլսային որուն ուխտի կ'երթան մահմետականները տարին գրեթէ անգամ մը։

Հայրիկ մեզ կը պատմէր բոլոր հոն գտնուող հնութիւններուն պատմութիւնները։ Կը պատմէր Տիգրան Բ. ի գրամներուն առթիւով տնոր մեծութիւնը, արքունիքին քաղաքակրթութիւնը, ծաղկումը արուեստներուն։ Սրբուհի Հռիփսիմէին մանրանկարին առջեւ մեզ կը ներէայացնէր նահատակուած կոյսերը, յետոյ կ'անցնէինք իրեն հետ բոլոր Հայաստանի բռններէն, ձորերէն, հովիտներէն, ու կը հրճուէր կամ կ'արտասուէր մեր նոր ծլած հոգին իր ոսկեղնիկ խօսքերուն հետ։

Տարիներ յետոյ, երբ ձիւնամրրիկի գիշեր մը, իւսկիտարի բարձունքին վրայ, Աւետիսեաններուն տանը ընդարձակ սրահին մէջ, Հայրիկ ջահերէն իջած լոյսին տակ խոնկի տոգունութեամբ մը տոգոյն, մեր պսակը օրհնելէն յետոյ կը խօսէր խրատական մը, որ «գրախտի ընտանիք»ին երանութիւնները կը պարզէր մեզի իր համոզիչ, հայրագործով շէշտերով, իբրեւ վերջաբան, յանկարծ խօսքը ինձ ուղղելով աւելցուց, «Եւ դուն, հարս, մոռցիր այլեւս ոտանաւոր, բանաստեղծութիւն, զիր, թուղթ, և սրդեծնութեամբ միայն զբաղէ»։

Այդ պահուն յիշեցի թանգարանի սենեակը մօրեղբորս և Հայրիկը որ ինձմէ ռատնաւորներ կը պահանջէր, երբեմն չէր հաւնեւոր և շատերն ալ ժպտելով, զրպանը կը սպրդեցնէր։

Բայց վերադառնանք Աստուածածնայ օրուան։

Այդ օրը երկու Սրբազանները սիրով կը տեսակցէին, երբ հրամցուցին թէյը, հակառակ որ օղը տաք էր, Հայրիկ իր երկրորդ գուռաթը պարպած էր, և ես որ թէյ կը բաժնէի, կը պատրաստուէի երրորդը լեցնել, բայց արդէն անոր ճակտին քրտինքը կը փայլփլար։

Ձեռքը գրպանը տարաւ, զարմացական նշաններ րբաւ, թէ ինչո՞ւ թաշկինակը չի գտներ։ Մօրեղբորս կինը իսկոյն ներս փութաց հատ մը բերելու, մինչ այն Նար-Պէյ ծոցէն հանեց ձիւնի պէս ճերմակ նուրբ թաշկինակ մը և ներկայացուց Հայրիկին որ առաւ զայն բայց ճակտին չտարած տակաւին։

— Էօֆֆ... Սրբազան. բացագանչեց, այս ի՞նչ գէշ հոտով բաներ կը պահես դրպանդ, ու փութով ետ տուաւ թաշկինակը։

Նար-Պէյ բաշուլիի ջուր կը գործածէր և մինչեւ անգամ իր թղթերը բաշուլի կը բուրէին, նոյնիսկ մեզի բաշխած նշխարները փաթթած թղթերը, իստաբարոյ անձեր պիտի նտխընտրէին թերեւս որ լուռնկ բուրէին պատարագիչին նշխարները։

Ինձ արտօնուած չէր երբեք գտնուիլ իմ 17 տարիներուս համապատասխան միջավայրի մը մէջ, երիտասարդութիւն բնաւ չկար շուրջս, հոգիս տակաւ կը ձերանար սչքով, ինչպէս ըսած է Ռիւ Պլասի մէջ Տօնա Սօլ։

Մայրս երբեմն իր այցելութիւններուն հետը կ'առնէր զիս. ընդհանրապէս ինձ համար շահեկան չէին այն տուները ուր կ'երթայինք։

Տարին մէկ երկու անգամ, աւագ տօներէն յետոյ

կ'երթայինք նաև Արթին փաշային շնորհաւորելու համար Նոր Տարին կամ Զատիկը :

Բոլորովին հին ճաշակով շինուած , արտաքին տեսքով համեստ տուն մըն էր Պէշիկթաշ Տատեաններուն տունը , Մաքրահաւան զայրօցին և եկեղեցիին գրեթէ կից : Տանը առջեւ գետինը սալաբկուած էր խոշոր անհաւասար քարերով , դրան վրայ զոյգ մը ուռնակներ կային . մուտքը անշուք էր , ոչ մէկ կերպով ենթադրել կուտար թէ մեծ անձնաւորութեան մը բնակարանն էր :

Յաղթանդամ դռնապան մը կար մշտաբոլուն , որ իւրաքանչիւր եկողին , մանաւանդ կիներուն թրքական բարեւ մը , քէմեմնահ մը կ'ընէր և կ'առաջնորդէր մինչեւ սանդուխ , կարծեմ նոյնքան հաճոյակատար չէր ըլլար պարզ մահկանացուներու հանդէպ որոնք փաշան տեսնել կը փափաքէին , բայց , դրամապանակներն տունը մոռցած ըլլայ կը թուէին :

Սանդուխին վերի դուռը , երբ փաշան հոն ըլլար , հիւրերը կ'ընդունէր Յովհաննէս աղան , հիւրին աստիճանին , դիրքին և իր ակնկալութեան համեմատ , չափազանց քաղաքավար կամ արհամարհոտ կամ անտարբեր :

Անոր ետեւը՝ միշտ ոտքի վրայ կը գտնուէին քանի մը հողիներ իրեն պէս հագուած , այսինքն ալ քուրցա բաճկոն վերէն վար կոճկուած :

Եթէ հանրմին կամ էօժէնի հանրմին (փաշային դուստրը) համար ըլլար հիւրը , անմիջապէս դուռ մը կը բացուէր և Գաթերինան կուգար հրամանել ներս , բնականաւար երբ այցելուները ծանօթ ըլլային :

Այդ յայն կիներ տանը մէջ բաւական ազդեցիկ դեր մը ունէր , և արտաքին դործող նախարարութեան պաշտօնեաներէն գրողիւրներ , թարգմաններ , ինք-

զինքնին անոր պաշպանութեան տակ կը դնէին։ Երիտասարդ չէր ան։ Խալսարհը լուռ ճանչցած, մտաքիռ խորամանկ կին մըն էր։

Շատ մը մութ նրբանցքներ որոնց վրայ դուռներ կը բացուէին և զորս սակայն մենք միշտ գոց կը տեսնէինք։ Հուսկ յետոյ հաստ վարագոյր մը երկուքի կը բաժնէր Գաթերինա և սրահ մը երեւան կուգար, ուր կից ներս Տիւրիւկ հանրմին սենեակը կար։ Արեւելեան ճաշակով կահաւորուած, ցած ճաղմոցներով, թիկնաթոռներ, պղինձէ մանկալ մը ոսկիի պէս փայլուն, կարմիր կրակներով մէջը և թեթև խուրցի բոյր մը։

Հանրմը պարզ կը հագուէր, մազերը ամփոփած էազմայի մը մէջ եզերքը գոյնզգոյն օլա բանուած։ Միշտ ժպտուն էր և բարի։

Երբեմն ալ կը պատահէր որ հանրմը հաւնոցը դտնուէր, մեզ ալ հոն կ'առաջնորդէին։ Ան շատ կ'ախորժէր դիտել պայքարը աքաղաղներուն և այդպէս երկար կը մնար անոնց մօտ։ Մեծ մարդոց քմահաճոյքը կը պատմեն թէ Սուլթան Ապտիւլ Ազիզ ևս աքլորամարտութեան սիրահար եղած է և նոյնիսկ պատահած է որ յաղթական աքլորին վզէն կախել տայ Մէհմետիյէի առաջին շքանշանը, պատիւ որուն աւագանիէն քիչեր արժանացած են։

Արթին փաշան, իր լայն սեղանին առջեւ նստած, որուն վրայ միշտ զէզ դէզ, թղթեր վրայէ վրայ, պաշտօնատան հանգամանք կուտային սենեակին, վերջին ծայր լուրջ և պարզ կահաւորուած տոյ աշխատանոցին, ուրկից եկած անցած են այնքան կարեւոր, կայսրութեան մը ճակատագրին հետ խաղացող հարցեր։ Չէր կարելի հոն մտնել առանց ակնածանքի, թերեւս անունին հմայքն էր կամ անձնաւորութեան արժանիքը, դիրքը։

Համակրելի, շահեկան գլուխ մըն էր Տատեան, սեփ սեւ մօրուքով, (չար լեզուները կ'ըսէին թէ վարժարդարին չնորհիւ էր) • ղիմազծելը կանոնաւոր, շուրթերը շատ կարմիր, յօնքերը լայն ու սեւ, իսկ աչքերը ուրոնք կարճատեսութիւնը չիլ նայուածք մը կուտար երբեմն, շատ թափանցող էին. ասիական տիպար մը, պատկառանք ու համակրանք ազդող, ազնուականութեան, grand seigneurի շունչով մը պարուրուած ։

Արտաքին Գործոց նախարարութեան խորհրդական էր Արթին փաշան, բայց դպցեալ նախարարն իսկ էր ինքը, այնքան բարձր դիրք ունէր, այնքան յարգուած, մեծարուած, աւագանիէն թէ օտար դեսպաններէն ։

Իր խորունկ, նուրբ զիւանազլատութիւնը զինքը հասցուցած էր այդ բարձունքին և Ապտիւլ Համիտ, հակառակ իր վայրագութեան, զիտէր զնահաւել մեծ արժանիքները, նոյնիսկ երբ անոնք պատկանէին հայ ազգին զոր կ'ատէր. օրինակ՝ Տատեանը, Նորատունկեանը, Փօթուքալ փաշան, Յովհաննէս Սաղիզը, ևն. ։

Արթին փաշա Փարիզի Սէնթ-Պարսլ վարժարանը աւարտելէն յետոյ կարգուած էր թարգման Օսմանեան դեսպանատան՝ ղեռ շատ Էրիտասարդ, նափուէոն Գ.ի օրով, և իր սրամտութիւնը, ազնուական շարժուծելը, վայելչագեղութիւնը իօժէնի կայսրուհիին արքունիքին մէջ նախանձելի դիրք մը տուած էին իրեն՝ ֆրանսացի ասպետի մը հաւասար ։

Ազգասէր էր ան առանց ցուցադրութեան, միշտ օգնութեան կը փութար Պոլսոյ Պաարխարքին նեղ պարագաներու տեսնելու, նախախնամութիւնն էր հայ կառավարական երիտասարդ պաշտօնեաներուն, և նոյն իսկ անոնցմէ մէկը, սիրուած անունի մը պատկանող, երբ գործեց մեծ զեղծում մը իր պաշտօնին մէջ, փա-

շան փրկեց զինքը հետապնդումէ, և հետու տեղ պաշ-
տօն մը տալ տուաւ անոր միայն, պայքանեան հիւ-
սպտոսարան մը, որ զեղծարար պիտական պաշտօն-
եայի մը համար գոհացուցիչ ըլլալէ աւելի բան մըն էր:

Տատեան ամենազօր էր նախարարութեան մէջ՝
մանաւանդ անոր համար որ նախարարը, Արիֆ փաշան,
կոտարեալ ոչնչութիւն մըն էր, բայց կը վայելէր Հա-
միտի վստահութիւնը: Երբ միասին կ'երթային պաշտօ-
նական տեղեր, նախարարը, գաճաճի մը տպաւորու-
թիւնը կ'ընէր, իսկ խորհրդականը հակայի մը, թէ
ֆիզիքապէս, թէ մտաւորապէս:

Արթին փաշա, թէև Ակնցի բնտանիքէ սերած,
սակայն բնաւ կարեւորութիւն չէր տար դրամին, դրա-
մը իրեն համար ջուրն էր աղբիւրին որ կը հոսէր և
ուր իր ձեռքերը կը լուար. ան կը գործածէր ոսկին
ինչպէս կը գործածեն ծառայ մը:

Տատեան մեծ էր հոգիով թէ մտքով, և անոնք
որ այժմ կը հեգնեն այն ատենուան էֆէնտիները, պիտի
խոնարհէին իր առջեւ, պզտիկ զգային ինքզինքնին:

Իր շուրջը մթնոլորտը կարծես արքայական բան
մը ունէր ուրկից խորապէս կը տպաւորուէր մատաղ
երեւակայութիւնս: Վէպերու մէջ կարգացած մեծ իշ-
խաններու կը նմանցնէի զինքը, հակառակ իր պարզ
վարուելակերպին և մօրս նկատմամբ կնամեծար ձե-
ւերուն:

Երկար ատեն Պոլիս ապրած գերման նշանաւոր
դիւանագէտ Բիտերլէնին պէս (1) փաշան ալ գրեթէ
բոլոր իր պաշտօնակիցներուն, խորհրդականներուն

(1) Իր բարեկամութիւն նամակի ձեւով գրած ինքնակենսագրու-
թեան մէջ, Բիտերլէն կը խոստովանի այդ սովորութիւնը: Այդ գերման
դիւանագէտը Պոլսոյ դեսպան եղած է փոխանորդաբար և յետոյ Պերլին
Արտաքին Գործոց նախարար:

քարտուղարներուն ծիծաղելի մակդիրներ նշանակած էր անոնց ֆիզիքականին կամ բարոյականին յարմար։ Առ հասարակ կենդանիի անուններ, օրինակ, շուտ շուտ փղձկող հայ պաշտօնատարի մը՝ կոկորդիլոս, նիհար մականքի մը՝ ոջիւլ, ուրիշի մը՝ աղուէս եւայլն։ Վերջէն իմացանք թէ Ապտիւլ Համիտին ալ «Ներոն» կ'ըսէ եղեր իր ընտանիքին մէջ։

Եղբայրս ալ շատ կը սիրէր և Պիճօ կը կոչէր զայն, մօրմէս ալ կը խնդրէր որ ինքն ալ այնպէս կոչէ զաւակը։ Ընդհանրապէս սրամիտ կերպով կը կատակէր մօրս հետ և կ'ախորժէր երբ մայրս սրամիտ պատասխաններ տար։

Ուսած հայերէնը շատ խառն էր թրքերէն բառերով և խնամուած չէր բնաւ, բայց ֆրանսերէնի մէջ մաքուր նախադասութիւններ կը գործածէր և արտասանութիւնը լաւ էր։ Թրքական չեղտ չունէր բնաւ, շատ հմուտ է կ'ըսէին այդ լեզուին։

Հակառակ իր տաք վերաբերումին այցելութիւնն իսկ չէինք երկարեր, որովհետեւ ներքնասենեակին մէջ միշտ սպասողներ կային, և երբ դուրս ելլէինք այդ պարզ այլ մեծաշուք աշխատութեան սենեակէն, տեսակ մը թեթեւութիւն կ'զգայի, կարծես մեծութիւնը ճնշած էր վրաս։ ազգին և երկրին մեծագոյն անձնաւորութիւններէն մէկուն հետ գտնուիլը զուարճալի չէի գտներ բնաւ։

Ամէնէն վերջը կ'անցնէինք Էօթէնի հանրմին։

Այդ համեստ տեսքով բայց իշխանական տանը մէջ, իւրաքանչիւրը իր մասնաւոր, մէջ մէջի սենեակները ունէր, ինչպէս այժմու յարկաբաժինները։ Ամէն ոք զատ կը ճաչէր, Պիլինձէ ափսէներով ու արծաթէ սահանդերով կը տարուէին անոնց կերակուրները։ Ով որ փափաքէր մէկը կը հրաւիրէր և իւրաքանչիւրը իր

մտերիմները ունէր. ընդհանուրին սեղանը միայն մեծ
ընդունելութեան օրերը կը դուէր:

Քոյր ու եղբայր, Տիրան պէյ և Էօթէնի հանրմ
նոյն յարկին վրայ էին. Տիրան պէյ իր կնոջը հետ,
քոյրը առանձին, Անոր հիւրանոցը եւրոպական ճաշա-
կով կահաւորուած էր, շատ լոյս, շատ զուարթ, Խնքն
ալ սիրուն էր, գիրուկ, կարճահասակ, վայելչադեղ,
մօրթր վայլուն, աչքերը ազուր շագանակագոյն, դիմա-
դձերը կանոնաւոր, շատ համակրելի, քիչ շատ զար-
գացած, մաքուր հայերէն կը խօսէր ինչպէս նաև կա-
նոնաւոր ֆրանսերէն, շատ կրթուած էր և քաղա-
քավար:

Ես կը սիրէի Էօթէնի հանրմը, ինքն ալ զիս. տա-
րիքի շատ մեծ տարբերութիւն կար մէջերնիս, իր գա-
ւակը կրնայի ըլլալ, հակառակ ատոր մտերմօրէն կը
տեսնուէինք իբրեւ բարեկամներ:

Մեծ հաճոյքով մօտիկ կ'ընէի երբ ան կը պատմէր
արքունի կանանոցին ընդունելութիւնները, որովհե-
տեւ ինքը թարգմանն էր Ապտիւլ Համիտի կանանոցին
ու Խեւրպայէն եկող օգոստափառ հիւրերը ինքը կա-
ռաջնորդէր կանանոց Վալիտէ Սուլթանուհիին մօտ:

Դիւթական նկարագրութիւններ կ'ընէր այդ ամ-
բողջ արեւելքի շողշողացումը, հմայքը կեդրոնացու-
ցած վայրին, ուր չքնաղագեղ վրացուհիներ, չէրքե-
զուհիներ, հեռաւոր երկիրներէ բերուած իրենց չնաչ-
խարհիկ գեղեցկութիւնը ցուցադրած էին:

Ամէնէն վերջի ընդունելութիւնը եղած էր Աւըս-
տրիոյ գահաժառանգին և իր կնոջը Պոլիս այցելելուն:
Էօթէնի հանրմ երկար տտունով, կապոյտ սնդուսէ հա-
գուստով, որ Սուլթանուհի Վալիտէին ծառայողներուն
համագգեստն է, կանանոցի դռնէն առաջնորդած էր
Սթէֆանի իշխանուհին մինչեւ աթոռ Վալիտէ սուլ-

Թանուհիին, հագած ճերմակ պարեգօտ մը մարդարիտներով բանուած, Երկու հարիւրի մօտ հրաշագեղ կիներ, զմայլելիօրէն հագուած, ադամանդներով պճնուած, մեծ սրահին մէկ կողմը բարեւի կեցած, իսկ անոնք որ սուլթանին կինը ըլլալու պատիւը ունեցած էին, անոնք ալ Վալիտէին աթոռին քովը ոտքի վրայ, Իշխանուհին ճոխ բայց պարզ թաւիչէ արդուգարդով, նոյն դոյնը փոքրիկ գլխարկ մը գլուխը, երկար մարդարիտէ զմայլելի մանուակ մը՝ իբր միակ դահարեղէն՝ այդ արեւելեան շքեղութեան մէջ կարծես տխուր ու լուրջ նօթ մը դրեր էր։

Էօթէնի հանրմ խոնարհութիւն մը ընելով մէկ քանի քայլ ետ քաշուեր է և սպասեր է հրամանի, Իշխանուհին ձեռքը թոթուեր է Վալիտէ սուլթանուհիին (ինչ որ վերջէն իբրեւ անբարեկրթութիւն այսպանուեր է Վալիտէին կողմէ, ան կ'սպասէ հղեր աջահամբոյրի), և յետոյ միւս սուլթանուհիներուն սրոնք աջ կողմը կեցած են հղեր և իգպսլնեբուց, յետոյ քանի մը բառ փոխանակեր է մայր թագուհիին հետ, թարգմանչութեամբ Էօթէնի հանրմին, և նոյն շուքով, առաջնորդուած շատ մը նաժիշտներէ և Էօթէնի հանրմէն, մեկներ է մեծ դռնէն, յայտնելով շնորհակալութիւն համակրելի թարգմանչուհիին։

Կը պատմէր նաև թէ այդ այցելութեան միջոցին, իշխան Րոտոլֆին և կնոջը տրամագրուած սենեակներուն ծառայողներէն իմացուած էր անոնց բուռն կերպով վիճաբանիլը, մանաւանդ զիշերները։

Անկից քիչ յետոյ Վիէննա դարձին պատահած է դահաժառանգին մահը։

Գերմանիոյ կայսեր Պոլիս այցելութեան միջոցին ևս Էօթէնի հանրմ ըրած է թարգմանչութիւնը կանանցի այցելութեան, Այդ առթիւ կը պատմէր թէ

կայսրուհին փափաքած ըլլալով տեսնել թրքական բաղ-
նիք. Սուլթանը հրամայած է կանանոցին դեղեց-
կագոյն բաղնիքը անոր տրամսդրել. լողանքէն
յետոյ անոր ուսերուն վրայ դրուած է սփածանելի
մը համակ մարգարիտով և զմրուխտով եզերուած. դան-
ձին ամէնէն թանկագին առարկաներէն մէկը իր
զմրուխտներուն շքեղութիւնն էր. կայսրուհին, զմայ-
լած, իսկոյն խնդրեր է որ իրեն նուէր ընեն այդ
սփածանելին: Անմիջապէս լուր ղրկուեր է արքային,
որ հրամայեր է ծրարելով կայսրուհիին սենեակը դըր-
կել առարկան: Ապտիւլ Համիտ կնամեծար ըլլալ գի-
տէր երբեմն, մանաւանդ Գերմանիոյ հետ:

Նկատի առնելու պարագայ մըն է թէ Պոլսոյ բարձր
ընկերութեան մէջ, յոյն, հրեայ, լըվանթէն շատ մը
աչքառու լեզուազէտ տիկիներ պտնուելուն հակստակ,
միշտ կայսերական կանանոցին իբր թարգման հայ
կին մը նշանակուած է:

Ապտիւլ Մէճիտի ժամանակ Հայուհի մը, դիրքով
ու ձիրքերով նշանաւոր, թէեւ անուս, Ալեմ հանըմ
Րէիզեան, Վալիտէ Սուլթանուհիին մօտը յաճախ
գտնուելով, երբ օտար հիւր մը հաբեմը այցելէր, ան
կ'ընէ եղեր կարգադրութիւնները, առանց սակայն մաս-
նաւորաբար թարգմանի պաշտօն կատարելու: Յետոյ
Ապտիւլ Ազիզի ատեն, երբ Նաբօլէօն Գ. և Էօսթէնի կայս-
րուհին Պոլիս այցելեր են, կայսերական կանանոցին
թարգման նշանակուեր է Տիկ. Յովհաննէս պէյ Ալլահ-
վերտի, հայ հռովմէական ընտանիքէ շատ մեծ տիկին
մը, որ կայսրուհիին յաճախ կանանոց այցելութեանց
միշտ ընկերակցեր է անոր, նոյնիսկ երբ կայսրուհին
փափաքեր է թրքական բաղնիք մտնել:

Մեկնելու պահուն օգոստոսփառ հիւրը ջերմ համակրանք յայտնեի է հայ տիկնոջ և անոր իբրեւ յիշատակ զոյգ մը սուտակէ թանկագին ող նուիրեր է :

Իսկ Ապտիւլ Համիտի ատեն այդ կանանոցի թարգմանութեան պաշտօնը նախ վարած է պատեհագոյն կան նախարարութեան խորհրդական Վահան էֆէնտիի ղաւակը, որ եղբորը աղջիկը կ'ըլլայ Տիկին Տիւսափին, Որիորդ Արաքսի Վահան, վերջէն Տիկին Յովհաննէս Կիւլպէնկեան : Սակայն տկարութեան պատճառով ան չէ կրցած շարունակել այդ պաշտօնը և անոր յաջորդած է Որիորդ Էօթէնի Տատեան, որ վերջէն ամուսնացած է Տօթք . նազաշեանին հետ :

Իմ պատանուհի եղած ատենս հայ տիկիններէն շատերը Պոլսոյ միջազգային բարձր ընկերութեան փայլն էին, իրենց կրթութեամբ, զիրքով, գեղով և վայելչասէրի նուրբ ճաշակով, նաև աշխարհիկ կենցաղագիտութեամբը :

Ինչպէս Տիկին Ս . Տիւսափ, Տիկիններ Մաքրուհի և Մարի Նորատունկեան, Տիկին Ներսէս, Տիկին Ալլահ-վերտի, Տիկին Կէօչէեան, եւայլն :

Արարածներ կան, մանաւանդ կիներ, որոնք մեզի հրեշտակներու վրայ գաղափար մը կուտան . անոնցմէ էր իմ հօրաքոյրս տիկին Զ . Սիրաքեան . կը պաշտէի զինքը, անոր տաքուկ կուրծքին վրայ թափած եմ միշտ իմ ամէնէն դառն արցունքներս և սփոփանք դտած :

Իւսկիտար կը բնակէր ան . այդ արուարձանը սիրելի էր ինձ այն ատեն, որովհետեւ հոն ապրած, հոն տառապած և հոն մեռած էր Դուրեան, հոն կային մտաւորականներ որոնք մասնաւորաբար համակրելի և

յարգելի էին ինձ: Հոն էր Պէրպլերեան, հոյակապ ուսուցիչը, աննման հոնտորը, ինչպէս իր անմրցելի վարժարանը, և այն տեղի մթնոլորտը կարծես սովորականէն տարբեր, մտքի խօսող յատկութիւն մը ունէր:

Յետոյ հորաքրոջ տունը չէն տուն մըն էր, իր աղջիկները սիրուն, զուարթ էին, իսկ պղտիկ զարմիկս, քիչ մը անհնազանդ թէեւ, քիչ մը ինքնայատուկ, բայց սրամիտ ու հաճելի պատանի մըն էր: Ան անբաժան ընկերն էր Վահան Թէքէհանին, աղւոր սեւաչուի պատանի մը ան ալ, որ արդէն մտացիորէն հեղինակ բան մը ունէր նայուածքին մէջ, զինքը զանազանող իր ընկերներէն:

Որքա՞ն անգամներ խանդարած եմ իրենց խաղերը չարաճճութեամբ: Հոն էր նաև Լեւոն Բաշալեան գրագէտը, նորընծիւղ, վայելչակազմ, գանգրահեր, արդէն սրտեր բզբտող, քիչ մը արհամարհոտ, բայց անհունապէս հաճելի, երբեմն կուգար զարմուհիս հետ նարտ խաղալու ու կը խօսակցէինք երկարօրէն:

Նոր լոյս տեսած էր «Շալի կոմսուհի»ին թարգմանութիւնը: Բաշալեան մասնաւոր գուրգուրանք մը ունէր իր այդ թարգմանութեան, որ սակայն գայթակղութեան պէս բան մը յարուցած էր խստաբարոյ պատուելիներու մօտ: Ոչ մէկ ընտանիքի աղջիկ պիտի խոստովանէր զայն կարդացած ըլլալը, (թէև այդ գիրքը անմեղունակ բան մըն էր բաղդատելով արդիական մեր աղջիկներուն կարդացածներուն), իսկ պատանիները ամօթահար պիտի զգային ինքզինքնին, յետամնաց, եթէ չճանչնային այդ հատորը զոր յոխորտանքով գրպաննին կը պահէին: Ոն տեսակ մը աշխարհիկ հմայք կը պարուրակէր որովհետև կը խօսէր Գիւնսայի ազնուական ընտանիքներու մէջ տեղի ունեցած

անբարոյ անցքերուն վրայ ։ Բաշալեանին յանդգնօրէն խոստովանեցայ թէ մեծ հետաքրքրութեամբ կարդացած էի զայն և շնորհաւորեցի զինքը՝ տեսակ մը սրնօպիզմով (այնքան նորահաս էի այն ատեն) իր ընտրութեան համար ։

Բաշալեան զարմացաւ, որովհետեւ քանի մը օր առաջ, մեծ հղբայրս որ Մառիսին մէջ բարոյալից նորավէպեր կը թարգմանէր Տ. Չ. ստորագրութեամբ և վերջին ծայր պահպանողական էր, թեթեւ մը կշտամբած էր զինքը այդ րնտրութեան համար. ամէնքս գուարճալի գտանք այդ գուգադիպութիւնը, թարգմանիչը ամէնէն առաջ ։

Կը խօսուէր իր գրքին շուրջը, ուրեմն ան ուշագրութիւն գրուած էր և այդ կը բաւէր ։

Ինչ որ մասնաւորապէս հաճելի էր երիտասարդ գրագէտին մօտ, իր դեղեցիկ գրուածքներէն դուրս, իր ծաղկէ ծաղիկ թեւածող թռչունի նման խօսակցութիւնն էր, նիւթէ նիւթ անցնելով սիրուն դիւրութեամբ մը ։

Շատ վերջերը երբ Փարիզ իրեն հակդիպեցայ, ան պահած էր մնացորդ մը այդ յատկութենէն, առանց որ տարիները խաթարած ըլլային զայն ։

Մտաւոր հաճոյքներով խառն մամեր կ'անցնէինք հօրաքրոջս մօտ ։

Հոն երբեմն այցելութեան կուգար, քրմապետի մը նման, Ռեթէոս Պէրպէրեանը, որուն առջև ամէնքս փոքր ակնածոտ երախաներ կը դառնայինք, այնքան խոր էր անոր ազդեցութիւնը մեր մտքերուն վրայ ։ Իր վարժարանը մեզի, ամէնուս համար, տեսակ մը սրբավայր էր ուր, ինչպէս իր սաները կ'երդէին ։

« ... Կապաւրն ոսկի,
«Նիւթն հոգի կը դառնայ» ։

Ու տնօրէն էֆէնտին, կարծես հասարակ մահկանացուներէն շատ վեր բան մըն էր: Ամէն պատանիի երազն էր հոն աչակերտ ըլլալ և ամէն ուսուցիչի հոն պաշտօն վարել:

Երեք գաւակները Պէրպէրեանին, կը նկատէինք մէկ մէկ սքանչելիք մանաւանդ Մաննիկը, զեղեցիկ պուպրիկի մը նման, որուն համար, երբ պատանուհի եղաւ, չկար մատաղ սիրտ մը որ չբարս խէր:

Այդ սիրելի տանը մէջ, միտքս կարծես կը փթթէր ինչպէս հիւթով լեցուն ճւղ մը դարնան շունչէն. հոն կը խօսէի չէն շող, աչատ ամէն կաշկանդումէ: Հօրաքոյրս երբեք չէր յանդիմաներ ոչ իր գաւակները և ոչ ալ զիս, երբ կարգէ դուրս բան մը բնէինք, բայց իր բարի ժպիտը մեզի զլանալը արդէն մեծ պատիժ մըն էր և կը ջանայինք մեր մեղքերը քաւել հազար գոռանքներով և խոստումներով դորոնք կը բռնէինք. աշխարհ մեծ վիշտ էր միգի գինքը վշտացնելը, իր գորովով լեցուն սիրտը վիշտութիւնը:

Սակայն իմ Իսկիւտաք այցելութիւններս շատ հազուադէպ կերպով կը թոյլատրուէին ինձ: Մնացեալ օրերս կ'անցնէի գուրկ ընկերակցութենէ, սռանձին՝ գրքերու և երեւակայութեան հետ:

Մահու և կենաց մէջ երկու ամիս շարունակ տատաներ էր խեղճ եղբայրս, արդէն փափկակազմ, Հօր-եղբայրս և ես վայրկեան մը չէինք բաժնուած իր սնարէն մինչև իր ապաքինումը:

Մարմինով յոգնած էինք սաստիկ, բայց հողիով ուրախ, յաղթանակ տարած ըլլայնուս ցաւին զէմ որ կը գալարէր մեզի սիրելի էակ մը:

Սակայն կազդուրումը զանդադ էր և բժիշկները

յանձնարարեցին մեզի թողուլ Պէշիկթաշի մեր տունը՝ հիւսիսի դէմ, երթալ բնակիլ Գատըգիւղ, Պոլիսի նիսը կերպով մը:

Անտառակը օհլամուրի, մշտադալար հացիները, բլրակը հանդիպակաց որուն կողքին հովիւր արինդ կը նուազէր լուսընկայ գիշերները, բնակարանները ձիւնոտ, մեր աղւոր վարդենիները այլևս անցեալը պիտի ըլլային, հեռաւոր անցեալը:

Ուսանողական կեանքս վերջացած էր, պատանեկութիւնս էր իր յոյսերով, իր պատրանքներով, իր ճառագայթումով, որ կը մնար հոն:

Իմ պատուհանս, իմ պարտէզս, իմ բնութեան մտերիմ ծառերս, քանի քանի գիշերներ լացի ձեզմէ բաժնուելուս:

Վհակապանծ, զղեկանման տուն մըն էր, անհունութեան վրայ բացուող պատուհաններով, Մէօհլերտարի մեր նորաշէն տունը, Առջի պարտէզ, յետոյ ծովափ, յետոյ ծովը, անծայրածիր Մարմարան, Աջ կողմը՝ հեռուէն՝ Ստամպուլը:

Դիւթանք մըն էր առաւօտները կանուխ այդ համայնապատկերը: Կարծես գիշերները հռութիւն հոն ձգած ըլլային իրենց թեթև ճերմակ շղարչէ քողերը, վրայէ վրայ դիզուած, և արեւը զարթումին մէկիկ մէկիկ պատռէր դանոնք, ի յայտ բերելու համար նախ սլացիկ միմութենքները և յետոյ քաղաքը ողջոյն:

Արեւելքի շքեղութիւնը համակ, այդ ծովը, այդ մզկիթները սպիտակ միմութենքներով, ճառագայթարժակ այգր որ կը ծիծաղէր լայնատարած կապոյտին վրայ, շերմակ թեւ մը առադաստի կ'երթար տարադէմ, դէպի ցնորքներու աշխարհը, թերեւս:

Որքան տենջացի ունենալ այն փոքր սենեակը որուն պատշգամբ կուտար ծովուն վրայ:

Առանձնանալ հոն ժամերով, գիշերը, խօսիլ կոհակներուն, փրփուր ամպերուն, Ունենալ պղտիկ դրասեղան մը, սիրուած դիրքեր, կարդալ երկարօրէն:

Ատ հնար չիղաւ, շատ հաճոյք պիտի ըլլար ինձ համար, Իբր մեղապարտի մը պէտք էր հսկել վրաս, ու չուենցայ սենեակ առանձին. պարտ էի մօրս հետ պառկիլ, միշտ անոր պառկած ժամերուն. իսկ անկողինին մէջ կարդալու կարելիութիւն չկար:

Անրադդատելիօրէն աւելի լուսամիտ, աւելի քաղաքակրթուած, աշխարհիկ կեանքի տեղեակ էր Գատը-Գիւղի բնակչութիւնը քան Պէշիկթաշինը:

Մօտ էր մեր տունը Մէօհիւրտարի հասարակաց պարտէզին, հոն երեկոները երաժշտախումբ կար յաբաթը մէկ քանի անգամ. երբեմն ալ բացօթեայ ներկայացում, բոլոր պարտէզ զացողները մեր տան առջեւն պէտք էր անցնէին, որով իմ վրաս հսկողութիւնը կը դժուարանար. մայրս դժգոհ էր:

Կային այդ գիւղին մէջ ծանօթ ընտանիքներ, ինչպէս Ապրօնները, Կիւլպէնկեանները, Հարեհանները, Կամսարականները, Կային նաեւ երկու եղբայր Ունճեանները, Մատթէոս և Արիկ Էֆէնտիները:

Անոնք ջոջերն էին գիւղին. ամիրայապետները: Շատ փառաւոր ապարանք մը կը բնակէին, իշխանավայել ծառաստան, ջերմոց, բանջարանոց, սխոռ, ամէն ինչ: Մեծ խումբ մը ծառաներու:

Ամուսնացած չէին, թէև տարիքնին առած, իբրեւ ընտանիք ամուրի քոյր մը ունէին որ ձեռնադարկը առանձին կը բնակէր և այր մարդու երես տեսնել չէր ուզեր: Տարօրինակ էր անոր ապրելակերպը այդ ճոխ տանը մէջ:

Բառին բովանդակ առումով մեծատուն էր Սբիկ Էֆէնտին, առատածեռն, զթասիրտ, հակառակ խոժոռ

արտաքինին՝ միշտ հասնող դժբախտներուն նեղ պահերուն, հալածուածներու դժուար կացութիւնները զիւրացնող, ձեռքի տակէ ոգնող ազգին փրկութեան համար եղած ձեռնարկներուն: Արփաւար Արփաբեանի «Կարմիր ժամուց»ին մէջ կարելի է հանչնալ զինքը: Կը սիրէր նաև հայ եկեղեցին, ամէն կիրակի կ'երթար պատարագի Ս. Թադևոս, յրջապատուած իր չքախումբէն, Ղազարոսեանէն, Բարաղամեանէն, Աղասեանէն, ինչպէս նաև կարգ մը մանկալիկներէ: Գաւիթը կը կենար, Երեմիս Բարձր ձայնով դիտողութիւններ կ'ընէր, յուսարարին, ժամկոչին, նոյնիսկ քահանային: Կը պատմէր թէ, — չեմ գիտեր որ աստիճան ստոյգ է — այդ եկեղեցիի աւագերեցներէն մէկը երբ էֆէնտին զայն արգէն «Սուրբ Աստուածը» ըսած ըլլան, կրկնել կուտայ եղեր այդ աղօթքը, որովհետև Ունճեան յատ կը սիրէ եղեր լսել զայն:

Ժամերգութեան աւարտումէն յետոյ, էֆէնտին կրկին իր հետեւորդներով ձովեղերեայ համբէն, Մէօհիւրտարի կողմէն կ'երթար տուն: Հայ բնակիչներէն ոչ ոք կը համարձակէր համբան անկից առաջ անցնիլ, որքան ալ ստիպողական դորձ ունենար. էֆէնտին չէր ախորժեր այդ բանէն:

Պատահեցաւ որ մեր հոն հաստատուելուն յաջորդ կիրակին, եկեղեցիէն ելլելուն Ունճեան հաճեցաւ այցելել մեզի: Մայրս հիւրանոց չիջած տակաւին, յանձնարարեց ինձ ձեռք համբուրել. չմոռնամ ըսելու որ բոլոր Գատրգիւղի հայ կիները, 3 տարեկանէն մինչեւ 80 տարու, էֆէնտիին ձեռքը կը պագնէին, նոյնիսկ փողոցը: Ես տարօրինակ գտայ այդ բանը, որովհետև նոյնիսկ Նուրեան էֆէնտիին որ պետական խորհուրդի անդամ էր և մօրաքորջս ամուսինը, ձեռք համբուրել չէին պարտադրած ինձ. մայրս

դուշակեց նպատակս և հազիւ ներս մտած էի սրահէն,
ըսաւ .

— Աղջիկս, ձեռք համբուրէ՛ :

Խոնարհեցայ էֆէնտիին ձեռքին վրայ բայց չհամ-
բուրեցի . էֆէնտին երեսս նայելաւ ուշադիր, և քիչ
մը դժգոհ .

— Ա՞յս է գրող աղջիկդ, հարցուց մօրս :

Թաղին բնակիչներէն շատեր մեզմով շահագրգռ-
ուած էին, թէ՛ մեր ղիրքին և թէ՛ իմ նորածագ զրա-
կան համբաւիս պատճառով : Ետեւէ ետեւ բանաս-
տեղծութիւններ և պատմուածքներ տուած էի
«Մասիս»ին, «Արեւելեան Մամուլ»ին և այլ թերթե-
րու, հանդէսներու . դեռ շատ նորահաս ըլլալուս՝ ընդ-
հանուր փափաք մը արթնցած էր զիս ճանչնալու :
Կ'ուզէին թերեւս զիտնալ թէ այդ տխուր բաները
գրող աղջիկը բնութենէն գրկեա՞լ մըն է, կոյր մը,
կաղ մը, սապատող մը թերեւս :

Կային որ ջանք ըրին մեզի մօտենալու, բայց
մայրս չէր սիրեր յարաբերութիւններ ստեղծել, վախ-
նալով որ ամուսնութեան թեկնածուներ կրնային
գտնուիլ ինձ համար . խուսափողական վերաբերում
ցոյց կուտար ամէնուն : Մօրս մօտ մենամուտութիւն մը
եղած էր այդ, ամէն երիտասարդի մէջ ինձ թեկնածու
մը կը տեսնէր և կը խուսափէր անկից :

Ինչպէս ընդհանուր օրէնքներուն մէջ տյնպէս ալ
մեր ընտանեկան յարաբերութիւններուն համար բա-
ցառութիւն պոյութիւն ունեցաւ :

Երկու ընտանիք կ'ընդունուէին մեր յարկէն
ներս : Մէկը ձերուէի Մ. Մամճեանն էր իր շատ հա-
ճելի կնիջը հետ, մեծ հայրը և մեծ մայրը տիկին

Միհրան Գարակէօզեանին, Անոնք յատ մօտիկ դրացի էին մեզի և մայրս, ինչպէս եղաւ համակրեցաւ անոնց. իսկ միւսը, արդէն մօրս Պէշիկթաշէն ծանօթ այր և կին մըն էին մեզմէ առաջ Գատըղիւղ հաստատուած :

Պատուական անձ մըն էր Պ...եան, տոեւորական, հրապարակին վրայ մեծ յարգ վայելող, սրտի և մտքի ձիրքերով զօտուած, իսկ իր կինը քնքոյշ ևակ մը փափկակազմ, Անոնք կուգային մեզի և մեր մթնոլորտը կը տաքնար. Պ...եան չափազանց կը համարէր ինձ, ես ալ իր ներկայութեան զուարթ կ'ըլլայի :

Երկար գիշերները ձմրան, երբեմն կ'երթայինք Պ...եաններուն, մայրս կը սիրէր թուղթ խաղալ անոնց հետ. այդ մտացի մարդը ուսումնասիրած էր մայրս և գիտէր անոր հետ վարուելի : Բայց մանաւանդ անոնց տանը առաւելութիւնը սա էր որ հոն թեկնածու չկար : Սակայն երեկոյ մը, անհաճոյ անակնկալ, մեր այցելութեան պահուն հոն գտանք երիտասարդ տղայ մը, քիչ մը երկչոտ, հագիւ 23 տարեկան, կրթուած, համակրելի Պ...եան զայն ներկայացուց իբր իր կրտսեր եղբայրը՝ որ գիշերօթիկ վարժարանը աւարտելէ յետոյ պղտիկ ուղեւորութիւն մը բրած էր և հիմա եկած իրենց հետ բնակելու : ծնողք չունենալուն :

Այլևս տոեւորական ընկեր էին երկու եղբայրը : Մայրս բանի տեղ չգրաւ այդ տղեկը ինչպէս մինչեւ վերջը կոչեց զայն : Թղթի սեղանէն հեռու կար դաշնակը, և Պ...եանին 10 տարեկան աղջիկը միշտ գիտ կը ստիպէր դաշնակ նուագել :

Պիտի պատահէր որ սրահին այդ անկիւնը հովուերգութեան մը կ'երգոնամայրը ըլլար :

Այնքան ջերմ համակրանք ունէի Պ...եանին հան-

դէպ որ իր եղբայրը ինձ օտար մը չթուեցաւ, և կամաց կամաց մեր մէջ սկսաւ մտերմութիւն մը, թէև միշտ վերապահ:

Կը խօսակցէինք սիրուն ոչնչութիւններու վրայ որոնք երբեմն մեզի գրական կամ արուեստագիտական վիճաբանութիւններէ աւելի շահեկան կը թուէին, թերեւս անոր համար որ երկու շատ երիտասարդ սրտերու զգացումները կ'արտայայտէին:

Երբ նուագէի, դաշնակիս մօտը կեցած թեթև մը երկչոտ, ցած ձայնով շատ գողտր, շատ գորովոտ բաներ կը մըմնջէր ականջիս որոնք քացրութեամբ կ'ողողէին հոգիս:

Ան չափազանց երջանիկ էր որ ես որ և է յաւակնոտութիւն չունէի, պարզ ֆորահաս աղջիկ մըն էի և իրեն հետ կը վարուէի իբրև հինէն ծանօթ, առանց սեթեթի, առանց ինքզինքիս գրական հովեր տալու:

Երբեմն ալ «հանդէսներ» կը թղթատէինք խօսակցելով: Մայրս կարեւորութիւն չէր տար որովհետև միշտ մօտերնիս երրորդ մը կար, փոքրիկ աղջնակը: Թերեւս ալ մայրս այդ պահերուն շնորհընկալ վիճակի մը մէջ էր, ինչպէս խաբուած ամուսինները:

Առանց խոստովանելու չափազանց գոհ կ'ըլլայինք երբ իրարու մօտ ըլլայինք: Ապա հով չէի թէ սիրելը ա՛յդ էր: Ամէն պարագայի անոյ՛, շատ անոյ՛ երանութեամբ մը պարուրուած էի:

Երաժշտութիւնը քացր մեղսակից մըն էր այդ անմեղ հովուերգութեան. քանի քանի անգամներ ինձ կրկնել կուտար Սէն-Սանսի Սալմոն եւ Դալիլայի պարերգը զոր մասնաւորաբար կը սիրէր. այդ նուագը, մեզի կը պատմէր հեշտին զգացումներ զորոնք չէինք կրնար արտայայտել:

Եկաւ սակայն պահ մը ուր խեղճ տղան բաւական

չգտաւ այդ ցանցառ տեսակցութիւնները, որովհետեւ երբ եղբայրն ու հարսը մեղի դային ինք չէր բնկերանար անոնց. մայրս երբեք չէր հրաւիրեր զինքը, Կը գանգատէր թէ առանձին երկարօրէն զիրար տեսնելու միջոցը չունէինք, բայց ստոր յանցանքը իմս չէր:

Ամէն տարի, Ապտիւլ Համիտին գահակալութեան տարեգարծին, որ կը հանդիպէր Օգոստոս 20ին, ամբողջ Պոլիսը կը լուսազարդուէր. խախտանքներ տեղի կ'ունենային, Վոսփորէն Իշխաններու կողմէնքը և փոխադարձաբար շողենաւեր կ'երթեւեկէին, գիշերը ողջոյն: Արդարեւ զիւթակաւն էր այդ լուսազարդուած Պոլիսը որ կարծեա մտացածին քաղաք մը բլլար, բոլորովին առասպելական, ուր ամէն ինչ լոյս ու զեղեցկութիւն է, ուր ջուրերը անգամ սղամանդնիւր ունին ծոցերնին:

Մասնաւորապէս պետական անձերը իրենց ապարանքները, եալըները չքեղօրէն կը լուսազարդէին հազար ու մէկ գոյնղգոյն կանթեղներով, կամ պարզապէս ապակիէ ֆեմեռներով մէջը վառած մոմեր: Կային որ հիանալի ճաշակով կը շողային:

Արիկ էֆէնտի Ունճեան եւս իր պարտէզը լուսազարդել կուտար: Պատերազմական Նախարարութեան հետ միշտ գործ ունենալուն, Իւլայի բարձր աստիճանին արժանացած էր և այդ պատճառով իսկ ստիպուած կը նկատէր ինքզինքը մասնակցելու քնդհանուր խրախճանքին:

Գատրգիւղցիներուն համար այդ գիշերը տօնի գիշեր մըն էր, որուն կը սպասէին տարին ամբողջ. մասնաւանդ դասակարգ մը կար որուն համար էֆէնտին պարտէզը գացած բլլալը ամենամեծ պատիւ և երջանկութիւն մըն էր, անով կը պարծենար, կը փառաբանուէր, և Ունճեան պարտէզին դռները բանալ կուտար:

ամէնուն, հոն կրնար երթալ ով որ ուզէր, բայց պարտէզը միայն. տունը կը մտնէին հրաւիրեալներ կամ շատ մօտէն ծանօթներ, Սրահներուն մէջ կ'ըլլար ընդունելութիւն, չքասեղան, մեծարանք, խօսակցութիւն բայց ոչ պար, ոչ ալ թղթախաղ, լաւ երաժշտախումբ մը:

Այդ պարտէզը այդ գիշեր իր ծառերէն կախուած լապսերներով քիչ մը կը նմանէր Կայիպսոյի պարահանդէսին ուր ուզողը կրնար երթալ, Անկիւններ ալ կային քաշուած, հովանեակներ, պզտիկ պուրակներ, ծառաստանին միւս անկիւնը ուրկից կարելի էր լսել երաժշտութիւնը և մնալ ժխորէն հեռու:

Չեմ գիտեր որպիսի դերձնական ազդեցութեան մը տակ, մայրս արտօնեց որ հօրեղբօրս և Տէր և Տիկին Պ...եաններուն հետ երկու ժամ միայն երթամ հրախաղութիւնները տեանելու: Բնաւ մտքէն չանցընելով անշուշտ թէ երիտասարդ Պ...եանն ալ կրնար ընկերակցիլ մեզի, երէց եղբօրը ծանօթ ըլլալուն իր խստապահանջութիւնը:

Արեւելքի երազներով աստեղագարդ այդ ամառ գիշերը, ժամ մը միայն կրցանք միասին ըլլալ առանձին: Թունը գդացումներ արտայայտող բառերը խոյս կուտային միզմէ, զարհուրած թռչուններու պէս, լուսութիւնը պատմեց շատ բաներ գոր մուծ կապոյտ ստուերները բացատրեցին: Հեռուն նուագախումբը Շթրաուսի մէկ շրջպարը կը նուագէր յուլօրէն: Մենք ձեռք ձեռքի կը քալէինք ծառերուն տակ, ո՞ւր կ'երթայինք, դէպի մեր ճակատագիրը թերեւս:

Արդարեւ պիտի ուզէի այդքան բուռն կերպով սիրել գիտցող, նոր, մաքուր սրտի մը կապուիլ, ապրիլ

անոր մօտ։ Ան դեռահաս էր, ես ալ, ան չէր տառապած, ես տառապած, ան պիտի սփռփէր զիս, պիտի ծաղկէր կեանքս շքեղօրէն աղուոր թռիչքով, շոյուած անոր աղապատանքէն։

Անցան օրեր, յոյսի լոյսի օրեր, սպասումի, քաղցր սիրտ հատնումի օրեր։

Երեկոյ մը հօրեղբայրս երկար վէճ մը ունեցաւ մօրս հետ. այս անգամ արտասովոր, ձայները շատ բարձրացան, դռներու բուռն բախումներ։ Այսատանեցայ պահ մը հօրեղբորս ունեակը։ Արդէն ամէն մէկ զարկին աղէտի մը մէջ սաթթաքելու սոսկումը ունէի։

Խօնչ կարօ Պարզասլէս ամուսնութեան խնդրանք մը Պ...եանի կողմէ իր կրտսեր եղբոր համար։ Մայրս վիրաւորանք, դրեթէ անարդանք նկատած էր «իրարու կը համակրին» խօսքը և անխնայօրէն, արհամարհանքով մերժած էր յանդգնութիւնը այդ տղեկին։ Կարծես մայրս ոխ մը ունէր երիտասարդութեան և սիրոյ դէմ։

Այլեւս ոչ մէկ յոյս զիրար տեսնելու, ոչ մէկ իրաւունք նոյնիսկ առանձին պարտէզ իջնելու. կատարեալ կալանաւոր էի։

Դաշնակը միայն որ կը գտնուէր պատուհանին մօտ, իր ստեղնաշարին վրայէն կը տանէր գիշերուան մէջ, Դալիլայի պարերդին հետ ընդվզումները նորածիլ հոգիի մը, կը տանէր մութին մէջէն դէպի անցորդ մը որ կը դողար նշմարուելու։

Պ...եան միմիայն նկատի առած էր իր կրտսեր եղբոր կրելիք տառապանքը այդ մերժումէն, չանդադառնալ ձեւացնելով մօրս անարդական հեղնութեան, երեք անգամ կրկնեց իր խնդրանքը, տալով երջանկութիւն այդ ամուսնութեամբ։

Խեղճ թեկնածուս ճարը հատած, հօրաքրոջս միջո-

ցով ինձ նամակ մը գրեց, որով կ'առաջարկէր համա-
ձայնիլ միասին և երեկոյ մը, մութը կոխելուն, մեր
պարտէզին ծայրի փոքր դրան առջև գիրարգտնել, երբ
ամէն մարդ ճաշի նստիլու վրայ էր, անկից շտապով
մեկնիլ դէպի վերջին շոգենաւը, անկից ալ հեռաւոր
արուարձան մը և հետեւեալ օրն իսկ հոն պատկուելով
եւրոպական ճեպընթացը տոնել առաւօտ կանուխ
ծպտուած, իր եղբայրը ամէն բան պիտի հոգար, ա-
մէն զգուշութիւն ձեռք առնէր, Սարսափեցայ, Սա-
կայն ի՞նչ երազ ումանիթիք աղջկոն հոգիս համար,
ինձ հնար չէր քնդունիլ այդ կարգադրութիւնը, եթէ
չյաջողէինք, մահուընէ ալ գէշ կ'ըլլար, իմ աշխարհը
չճանչցած էակի պարզ մտայնութեամբս, չմրոնելով
թէ բոնականութիւնը կը դադրի գոյութիւն ունենալէ
այն ատեն երբ այլևս չենք վախնար անկից:

Պ...եան ռաստիկ վիրաւորուած խզեց մեզի հետ
ամէն յարաբերութիւն, Թեկնածուս մոխիրներ ցանե-
լով իր երազներուն և յոյսերուն վրայ. իր առաջին
սէրը թաղած իր վիշտին մէջ, մեկնեցաւ Անգլիա, ուր
քիչ ատենէն փայլուն դիրք չիենց, Այլևս Պոլիս
չվերադարձաւ: Ոչ ոք գիտցաւ իմ վիշտս:

Աչուս էր, շատ անգամ հարաւի հովը կատղած
դազանի մը կը վերածէր աղւոր, կապոյտ Մարմարան,
Ա՛հ, գիշերները, երկար գիշերները, այդ ոռնուժի հո-
վին ու ծովուն, Ո՛ւր էին պուրակները Պէշիկթաշի
ուր Սեպտեմբերը ոսկիներ կը սրսկէր արեւուն տակ:
Ո՛ւր էին իմ սիրելի ուսուցիչներս, այլևս չէին զբա-
ղեր անոնք ինձմով, Մինակ մնացած էի, ոչ մէկ սփո-
փանք, ոչ իսկ ծովէն որ խռոված էր ինձ նման:

Եւ այդ երկար գիշերներուն մէջ մանաւանդ կը

ղգայի անհուն դատարկութիւնը կեանքիս զոր խաւարել
կը ջանային:

Երբեմն երաժշութիւնը կ'օրօրէր հոգիս սիրազեղ
մօր մը պէս. երբեք այլեւս չէի նուագեր Սամսոն եւ
Դալիլայի պարերգը:

Դաշնակս, ինչպէս ըսի, պատուհանին մօտն էր և
ամառը միշտ բաց էր պատուհանը:

Մեր տանը դէմ չէնք մը կը շինէին և ցերեկը
բանւորները ընդհանրապէս, միշտ այդ պատուհանին
տակը, շուքին մէջ կը նստէին իրենց սեւ հացն ու
սոխը ուտելու: Հայ պանդուխտներ էին անոնք, կա-
պոյտ չալվարներով, Մէջերինին մէկ հատը, միջին տա-
րիքով մարդուկ մը, երբեմն կը բարեւէր զիս՝ «պարի-
լուս, պղտիկ խանում» ըսելով. մեր պատուհանը ցած
էր փողոցին վրայ:

Անոնք կանուխ կը ճաշէին, մեզմէ շատ առաջ, ես
12էն մինչև մեր ճաշին ատենը տանը մէջ ուրիշ դործ
չունենալով, երբեմն դաշնակ կը նուագէի: Առանց նսա-
տակի, մատերուս տակ կուգային հայկական երգեր:

Օր մը այդպէս նուագած ատենս յանկարծ դադ-
րեցայ. երգը չաւարտած, վարէն բանւորը տանը
տախտակամածը կամացուկ մը քերելով, ցած ձայնով
աղբսեց. «Պղտիկ խանում, հոգուտ խուրպան, մի
կտրիր չալիին»: Կ'ուզէր որ դեռ նուագեմ, իր սեւ
հացն ու սոխը համեմեմ նուագովս: Թերեւս այլ պա-
տճները կուլ տուած ատենը, աչքին Կէմր կուգային
իր արտը, «հայրենի կտուր»ը, սպիտակ լաւաջը, չէն
սիւնիճ, շուրջը՝ զաւակները ու ձերուհի հայրը, կարօ-
տին բիւր զէմքերը, ու կ'այրէր սիրտը: «Պղտիկ խա-
նում, սառնիճէն պաղ ջուր մը առնեմ»:

Այնուհետև հայկական կամ արեւելեան եղանակ-
ներ գրեթէ միշտ կը նուագէի նոյն ժամերուն:

իմ սիրտս ալ կարօտ մը ունէր խեղճ պանդուխտին սրտին պէս :

Կիրակի երեկոյ մըն էր . հօրեղբօրս հետ նստամատոյցէն տուն կը դառնայինք Րիզա փաշայի նեղ ճամբէն . նոյն պահուն նոյն ուղղութեամբ դէպի Մէօհիւրտար կ'երթային Տիկ . Մատակեան և Տիգրան Կամսարական . այս վերջինը ծանօթ էր հօրեղբօրս , ստիպուեցանք միանալ . Կամսարական ներկայացուց տիկինը որ Պոլսոյ մէջ մեծ համբաւ կը վայելէր , իբր մանկապարտէզի հիմնարկուհի :

Ան շատ համակրելի էր , ինքնայատուկ . սուեր հագուած , Պոլսոյ ճաշակէն շատ տարբեր , ալեխառն մագերով՝ ճակտին վրայէն երկուքի տրտնուած : Ուրախ ըլլալ թուեցաւ զիս ճանչնալով , սկսանք միասին յաւաքանալ . Կամսարական , դեռ շատ երիտասարդ , բայց արդէն ծանօթ էր իբր գրագէտ . վայելչադեղ էր ան , թուխ , գեղեցիկ աչքերով . կը պատմէին թէ շատ սրտեր արդէն բռնկեցուցած էր :

Այն ատենուան ոսմանթիք երեւակայութեանս ստեղծած գրագէտներու տիպարներուն , զորոնք դրած էի լուսավողփող մթնոլորտի մը մէջ , բնաւ չէր համապատասխաներ Կամսարական . ան չափազանց խնամուած մագեր և պզտիկ մօրուք մը ունէր , որոնք երբեք մրրկավար ծով մը տակն ու վրայ րրած չէին , երբ ներշնչութի պահերուն , գիշերները թափառյալ ըլլալէն ծովափին մօտ . երբեք պօհեմ չունչ մը չկար իր որ և է մէկ արարքին մէջ : Վերջին ծայր աշխարհիկ , միշտ լուս հագուած , փողկապը հիւսնայի . չարժ ու ձեւը սերտուած : Իր տունը հարստտի տուն էր , մինչ ևս գրագէտի մը բնակարանը ձեղնայարկ մը ենթադրած

էի միշտ: Իր դրածներուն մէջ բառերը չափուած ձեւ-
ուած, դրուած էին քով քովի, թէև զեղեցիկ ու ճա-
շակաւոր: Փոթորկայոյդ զգացում մը երբեք իր գրիչը
չէր մղեր թղթին վրայ խառն ի խառն թափելու հո-
գիին ծռէնները: Այս ամէնուն համար ես անոր
տուած էի ուրոյն տեղ մը իմ նորածիլ մտքիս մէջ:

Քանի մօտենայինք մեր տան, սիրտս կը բաբախէր
աւելի շուտ: Ապահով էի թէ այդ րնկերակցութեամբ
երբ մայրս մեզ տեսներ, չատ գոհ պիտի չմնար: Հա-
սանք մեր տանը առջև: Տիկին Մատակեան տրամադիր
էր մեզ այցելելու բայց հօրեղբայրս և ես գուշակելով
պատահելիքը, կարճ կտայեցինք, հրաժեշտ առինք ու
մտանք տուն: անկիրթի տպաւորութիւն ձգելով ա-
պահովաբար:

Մայրս վերջին ծայր անպատեհ գտած էր այդ եր-
կու անձերուն ուղեկից ըլլալնիս, ուստիայ կին մը, ո՞վ
դիտէ ուրկից եկած և զեղադէմ երիտասարդ մը, մտա-
ւորական: Աւելի մեծ դայթակղութիւն կրնա՞ր ըլլար:

Փոթորկը ծագեցաւ և ինձ ազդարարուեցաւ որ
այնուհետև միմիայն մօրս հետ փողոց պիտի ելլէի:

Որերով կրեցի հետեւանքը այդ պարզ հաճոյքի մը
պահուն որ իրապէս հաճոյք ալ չէր: Լուծը անտանելի
կը դառնար:

Անհեթեթ խորհուրդներ կ'անցնէին մտքէս, ամէն
ինչ իր արժէքը կորսնցուցած էր աչքիս: Խորտակ-
ուած, անէացած կը զգայի ինքզինքս:

Որիս կողմէն հօրաքրոջմէս կը տեղեկանայի թէ
չատ թեկնածուներ կը ներկայանային ինձ համար և
լաւագոյններէն, որոնք անողորձաբար ճամբու կը
դրուէին: Կարձաւ մտասեւեոում մը ունէր մայրս, զիս
չամուսնացնելու:

Շրջանակս հետզհետէ կը նեղնար, ու կ'իմանայի

թէ հօրեղբայրս ալ այլևս զգուած, ամուսնանալով մեր տունէն հեռանալու մտադրութիւն ունէր. միւս կողմէն եղբայրս արդէն նեղսիրտ, երթալով աւելի անհաղորդ կը դառնար, աններող և պահանջկոտ։ Այդ ամէնը իմ ունենալիք օրերուս մէկ տխուր հեռապատկերը կը ներկայացնէին։

Պէտք էր ելք մը, ճար մը գտնել, շնչելու միջոց մը ստեղծել։ Ախ, եթէ մայրապետանոց մը պտուէր, ինչ երջանկութեամբ պիտի րնչէի յաւերժական ուխտս։

Սակայն իմ կեանքս կրնար ըլլալ փայլուն, դարնան աւիշներովը զեղած ծաղի։

Ոչինչ այնքան կը նմանի լոյս չունեցող տան մը, որքան իմ սիրտս նշանախօսութեան օրը։ Ոչ մէկ խայտանքի ցոյց, ոչ մէկ ծաղիկ, ոչ մէկ մպտագին դէմք։ Օդը միտայն արեւոտ էր. թերևս ան ալ հետաքրքիր էր գիտնալու թէ ի՞նչպէս տեղի պիտի ունենար այդ հանդէսը։ Ընտանիքէս ոչ ոք կ'անդրադառնար սակայն կատարուած ողբերգութեան։

Ինձ համար ամուսնութեանս միակ մեղմացուցիչ պարագան այն էր թէ հօրաքրոջս մօտը պիտի բնակէի, Իւսկիւտար, անոր դռովը վայելէի և թերևս քչիկ մըն ալ ազատութիւն ունենալի։ Թերեւս... Այդ ալ խնդրական էր, որովհետև պիտի բնակէի ամուսնոյս բնտանիքին հետ, վեց հոգի, ամէնքն ալ ինձմէ տարբեր գաղափարներով, ծայրայեղօրէն պահպանողական ու գրագէտ հարսին ամէն մէկ շարժումը քննադատող բնականաբար։

Քիչ միջոց մինչև հարսնիք, ամէն ինչ շտաշտաշտ, անհաճոյ պարտականութեան մը պէս բոլոր պատրաստութիւնները, ամէն ինչ անսեթեւեթ, ոչ մէկ սիրուն

ողնչութիւնն, խստաբարոյ՝ իսեղճ բանաստեղծ աղջկան
օժիտր ։

Անհունապէս բարի, ազնուօրէն ուղղամիտ, մա-
քուր հոգիով անձ մըն էր խօսեցնուլս, ան կր նմանէր
աւելի առաքեալի մը քան նշանածի մը ։ Քսան և չորս
տարու մեծ էր ինձմէ ։ Երգէն մաղերուն մեծ մասը
ճերմակ, տարիքէն շատ տւելի ենթադրել կուտար ։
Թաղային վարժարանէն յետոյ առեւտրական ասպարէզը
մտած, շատ բարեհամբաւ առեւտրական մըն էր, իր
եղբայրները իրեն ընկերակից առած ։

Ու ամուսնացանք ։

Վարադոյր մը իջաւ իմերիտասարդութեանս վրայ,
բարձր պատի մը առջև դտայ ինքզինքս ։ Երկինքը,
լոյսը, արեւը, բանաստեղծութիւնը չէին երեւար ան-
կից ։

Անցան մէկ քանի տարիներ ։ Ոչ մէկ գրական
արտադրութիւն ։

Երկար մաքառումներէ յետոյ, վերջապէս իմ, մի-
միայն իմ, ծառերով հովանաւորուած պզտիկ տանս,
լուսաւէտ մէկ սենեակին մէջ, երկու փոքրիկ անկո-
ղիներու քով, իրիկնամուտերուն կը հսկէի երկու
աղւորիկ, գանգրահեր երախաներուս քուռին ։

Խելայեղօրէն կը սիրէի զանոնք, ամէն չափա-
զանցութիւն կ'ընէի, ամենէն անհեթեթները ։

Մինակ էի տանը մէջ դայեակիս հետ ։ Ո՞վ իրա-
ւունք ունէր ինձ դիտողութիւն ընելու որ կը
սիրէի երախաներս, իմ սեւաչուի անուշիկ պզտիկներս ։

Սրտիս մէջ կուտակուած, արգիլուած բոլոր սէրերը
կը թափէի հեղեղի մը պէս անոնց գլխուն: Անոնց
հետ իմ ջախջախուած կեանքս ծաղկած էր նորէն:

Հիւանդ եղած էի, հիւժուած, նիհարեցած, բայց
ուժ կ'առնէի իմ ձաղուկներու ժպիտէն: Միթէ դու-
սի աշխարհը գոյութիւն ունէ՞ր, չէի գիտեր: Երբ
զաւակներս էին: Միշտ իմ զգացումներս կարծես
կանգ չառնող մորիկէ մը մղուած են:

Ամուսինս, քիչ մը սրտմտած իրեններէն բաժ-
նուած ըլլալուն, գոհ էր իմ այդ չափազանցութիւն-
ներէս, մատաղատի կիւն մը առանձին տան մը մէջ
պէտք ունի յարատիւ գրադումի և իմա լաւագոյնն էր
զգաղումներուն:

Երկար չափեց սակայն այդ հանդարտիկ կեանքը-
առողջութիւնս կրկին խանգարեցաւ:

Տաժանիկի հիւանդութենէ մը յետոյ եղբայրս
կորանցուցի. անոր տառապանքներուն ամէն օր ներ-
կայ, սպառեցան ջիղերս:

Իսկ ամուսինս կը նեղուէր Պոլսոյ վիճակէն, չըջա-
նակը հետզհետէ կը սեղմուէր, Համիտի բռնակալ թա-
թը հայերուն դիտուն կը հնչէր, առեւտրականութիւնն
ևս կը տուժէր: Ու կը խորհէինք կարելիութեան մը
Աւստրիա կամ Զուիցերիա հաստատուելու: Ուղեւո-
րութիւնը, փոփոխութիւնը թերեւս զիս ալ կազ-
դուրէին:

Թողուցինք մեր տունը, բարեկամի մը յանձնե-
ցինք կարասիները եւ մեկնեցանք:

Անձրեւոտ էր համբան, մշուշապատ աշունն էր որ
կուլար նորէն: Կեանքիս ամէն կարեւոր անկիւնադար-
ձերուն աշունը լացած է. թերեւս ուրիշ ինձմով շա-
հագրողոտող տխրող չունենալուս:

Վիեննա վերադառայ հօրաքոյրս, սիրալի օրեր ան-

ցուցի իր մօտ. իր գործովին ծոցը, ան գիտէր հանդարտեցնել ամէն ջաւ :

Աւստրիոյ մէջ հաստատուիլ հնար չըլլալով ամուսնոյս, մեկնեցանք դէպի Զուիցերլա :

Այն երեք տարիները զոր անցուցինք այդ դրախտային երկրին մէջ իմ մտաւոր թէ Ֆիզիքական վերածնունդս եղան :

Բնաքաղ ըսած է, «Իւրաքանչիւր օրուան իրականութիւնը գոյութիւն ունի և զայն ի յայտ բերելու կարող եղողին կը բերէ հրաշալի պահեր» :

Երբ սիրտը այլեւս բեռնաւոր չէ այն առանցանելի պարապութեամբ որ մօթ ամպերու կուտակումի մը պէս է, չարաճճի ճառագայթ մը կրնայ յանկարծ զայն լուսաւորել չողոզացումով մը :

Լեռները Սալուայի՝ դիմացէն. զառիթափէն վար՝ Ուշին, գոհարը Լեման լիճին. երբեմն ալ՝ յստակ օրերուն՝ հեռուէն զգեսկը Շիյօնի, իր ստորերկրեայ թաքստոցներով, ուր երկար խոկացած է Պայրըն իր հրաշակերտը գրելէ առաջ, շրջանակն էին, ուր կը թափառէր երեւակայութիւնս :

Այդ մաքուր, այդ զտրդացած աշխատասէր միջավայրին մէջ ուսանելու մեծ փափաք մը արթնցած էր մէջս : Շուրջս շուտով կազմուած էր հաճելի շրջանակ մը շնորհիւ քարեկամուհիիս որ երկար ատեն Պոլիս ապրած էր. կային նաև հին իր քոյրերը ամուսնացած. կար պատուական հովիւ մը բողոքական, ճշմարիտ քրիստոնէսայ մը : Այդ բարեկամներու միջոցով ձեռք ձգեցի արտօնութիւնը ներկայ ըլլալու ազգական քարձրագոյն իիսէին դասընթացքներուն, իբրև ունկընդիր առանց քննութիւն սանցնելու, բան մը որ նախ-

ընթաց չունէր՝ ըսին ինձ. թերեւս գրադիտուհիի հանգամանքս այդ բացառութիւնը ընել տուաւ :

Տակաւ սկսած էի զուելցիւրիացի մայրերուն օրինակին հետեւիլ, միշտ խորունկ գործով կը սիրէի պղտիկներս, բայց դաստիարակչական պայմաններն ալ ի դուրս կը դնէի. յանձն առի նոյնիսկ զանոնք մանկապարտէզ ղրկելու :

Եւ առտնին գործերը բնդհանրապէս կարճ կապելով կ'երթայի դասընթացքներու, առհասարակ դրականութիւն, փիլիսոփայութիւն, ֆրանսական բանաստեղծութիւն գիտ կը չ հաղորդէին :

Առաջին օրերը՝ ուսանողուհիները, ամենքը չափահաս, դժուարաւ դարմանքնին զսպեցին զիս տեսնելով, իմ սե մեծ աչքերովս, մանչու ասուիւ գլխարկովս, սե գանգուրներովս, թերեւս չկրցան մեկնուիլն մը տալ մինչեւ այն օրը որ արդէն մէկ քանիներուն ծանօթացած, մեր պատմութիւնը իրենց պատմեցի, հայ ազգին տառապանքները իրենց մատնանշեցի, իրենց հոգին համակրանք էր ամբողջ մեզի հանդէպ :

Հիւսցան, զուարճացան, երբ պղտիկներս անսան բոլորովին արեւելեան քիւբով :

Ամուսինս, թէեւ կանխակալ կարծիքներն ու նախապաշարումները քաւական թօթափած էր, բայց միշտ քիչ մը կը զարմանար իմ բնթաքսիս :

Այդ դասընթացքներէն դուրս ղրկէ բոլոր դրական բանաստեղծութիւններուն ներկայ կ'ըլլայի, մանաւանդ երբ Ժ. Ժ. Ռուսոյի մասին խօսուէր : Չեմ գիտեր ինչու աւելի երկրին, այդ վայրերուն ուր մեծ փիլիսոփան տալած, շնչած, խոկացած, սիրած ու տառապած է, կարծես հոգիս հաղորդակցու թեւն մէջ էր անոր ցաւատանջ հոգիին հետ : Հրաշագեղ բնութիւնը Ձուելցիւրիոյ զոր ան շատ կը սիրէր, ինձ աւելի պաշ-

տելի դարձած էր այդ պատճառով, իր յոռեականութիւնը, իր յուսալքումները, իր ինքնայատուկ բոլոր տարաքները, տեսակ մը նուիրականութիւն ունէին ինձ համար: Թանգարանին մէջ, տիկին տը Վարանի իւղտնէրկ զեղեցիկ նկարին առջեւ, երկուր պահեր կը մնայի, մտաբերելով իրենց փոխադարձ զգացումները:

Երեկոները երկու փոքրիկ անկողիններու մօտ նստած կարգի կը դնէի հօքերս և տպաւորութիւններս: Երջանիկ էի, անխառն երանութեամբ մը:

Շատ ձիւն եկաւ այն ձմեռը, և երբ արեւը ելլէր ձիւնին վրայ ամէն ինչ արեւակնիւ կը վերածուէր:

Իսկ լուանկայ գիշերները հրաշալիք մըն էին: Անմոռանալի գիշերներ անցուցած եմ ժամեր երկուր դիտելով Ուշին և լեռները Սալուայի, մութ կապոյտ լեմանին միւս կողմը, մինչ վարը պարտէզին դրան առջեւ, ձիւնն ուն մէջ, ուսանողներ ցայգանուագներ կը թրթոսցնէին: Երիտասարդութիւնն էր որ կը յորդէր այդ տղաքներու արիւնէն: Իսկ իմ երիտասարդութիւնս ի՞նչ եղած էր:

Պատիկ պատահար մը եկաւ խռովել մեր անդորութիւնը: Քոյրս տիկին Նորատուեկեան, եկաւ Լոգան իր որդին վարժարան դնելու: Ճիշդ այդ առիթով է որ քեռայրս հրաման ուղած էր Սպտիւլ Համիտէն կիւնն ու գաւակը Զուիցերիա զրկելու: Կարմիր Սուլթանը հարցուցած է թէ ինչո՞ւ Նորատուեկեան իր գաւակը չուզեր որ Պուլիս ուսանի և տնայաճառ այդ երկիրը զրկիլ կը փափաքի: Այդ հարցումին քեռայրս պատասխանած է թէ Զուիցերիա միակ երկիրն է ուր մարդիկ սուտ չեն խօսիր: Եւ գարմանալին այն է որ բռնակալը, փոխանակ զայրանալու, պահ մը խորհեր, յետոյ արտօնէր է որ քոյրս և իր որդին մեկնին դէպի Լոգան և պատանին հոն դաստիարակուի:

Դժբաղաաբար քոյրս երկար չկրցաւ մնալ մեր մօտ, գաւակը ծանր հիւանդութիւն մը անցուց, ահ ու դողի մատնելով մեզ, և այն ինչ ապաքինած՝ վերադարձաւ Պոլիս։

Անոնց մեկնելէն յետոյ սկսանք մեր բնականոն կեանքը։ Երբեմն, բարեկամներու պնդումներուն վրայ՝ պզտիկ արեւելեան պատմութեանքներ կը գրէի A. B. ստորագրութեամբ, Gazette de Lauzanne-ին մէջ, թէեւ ցանցառօրէն։

Կը պատահէր որ անբացատրելի կարօտը ունենայի մեր աղուոր աշխարհաբարին, այն տտեն բարձրաձայն կ'սկսէի կարգով մերթ Թերզեանէն, մերթ Մ. Պէշկիթաշլեանէն տողեր։

Թեպէտ պղտոր վրտակն Հայոց

Նոցիկներու մեջ կը սողայ...

Ա՛խ, ինչո՞ւ նոցիկներու մէջ, աւերակներու վրայ, ինչո՞ւ սուղ, ցաւ մեր հայրենիքին, ինչո՞ւ հոն վիշտ, տառապանք, դերութիւն, հոս խայտանք ազատութիւն, երջանկութիւն։

Ու կը նախանձէի ինչպէս ոչ մէկ տղեղ կին նախանձած է գեղեցիկ կնոջ մը։

Այդ օրերուն վրայ գրած պահուս կը յիշեմ Սթէնտալի խօսքը. «— Կը դողամ միշտ թէ պարզ հստաչանք մը գրած բլլամ, մինչդեռ պիտի ուզէի նօթագրել մեծ ճշմարտութիւն մը։»

Աշխարհի հմայքը պակսած էր։ Պարտ էինք թուուլ Զուլիցերիան, Լոզանը, Ուշին, ուր կեանքիս ամե-

նէն քաղցր ու միանգամայն ամենէն լուրջ, ճակատա-
գրական մէկ պահը ապրած էի, գարնան իրիկուն մը
խնկաւէտ պարտէզի մը մէջ, Հոն կախարդիչ կրկնապատ-
կեր մը պարզուած էր այժիտ, շողակնով ու ճաճանչով
հիւսուած կեանքի մը շքեղութեան կարեկրութիւնը,
և ես առանց դողալու գոյած էի աչքերս, մութը
նախընտրած :

«Յիշատակ... յիշատակ... ի՞նչ կուզես ինձ-
մէ...»

Անհրաժեշտ էր Պոլիս վերադառնալ. ամուսնոյս
գործերը այդ կը պահանջէին. պէտք էր համակերպիլ :

Այդ ժամանակամիջոցին Զուիցերիայէն Պոլիս
դառնալ դժուարին բան էր : Ապաիւլ Համիտ այդ եր-
կիրը յեղափոխականներու կեղբոն կը նկատէր, և ի՞նչ
գրաւտկան կրնայինք տալ որ մենք անոնմէ չէինք :

Հօրեղբայրս երեւոտական տեսուչ էր հայոց պատ-
րիարքարանին . Օրմանեան Սրբազանն ալ միշտ հա-
մակրալիր եղած էր ինձ նկատմամբ, ուրեմն փաբուֆե-
նիասի Սրբին էֆէնտին որ թուրք ռաբիկանու թեան
վստահութիւնը կը վայելէր, պիտի գար մեզ զիմուեա-
րել և մինչեւ մեր տունը առաջնորդէր մեզ, թէեւ
տուն չունէինք :

Իւրաքանչիւր դարձքը դնացքին անխեղութեան,
ճարճաւելով արտիս վրայէն կ'անցնէր :

Նորէն պիտի նեղնար հորիզոնս, անձուկ շրջա-
նակ, նորէն «բախ բաւ» . փոքր բաներ, փոխանակ
Ժ. Ժ. Բուսոյին, Վոլթերին, Ռասինին, Քանդին և
ամբողջ խումբին Զուիցերիոյ սգաւորմատ թեան :

Պէտք էր քաշել կապերը մտածումները ամփոփե-
լու համար : Սղմեցնելու համար նեղ խորհուրդներ

ընկոյզի չափ պզտիկ տուփի մը մէջ :

Ու գացինք հաստատուելի Գլատր-Գիւղի, Զիւն կուգար, ափսո՞ս որ Զուլիցերիոյ ձիւնը չէր, հոս ոչ սարեր կային սպիտակ, ոչ լինճ կապոյտ, մութ էր այդ միջոցին Արեւելքի երկինքը, թերեւս զիս պատժելու համար :

Անցան առաջին դժուար օրերը, Զիւնը դադրած էր, տրեւը կը շողար, պայծառափայլ Դրացուհիս տիկին Զ. Քալէմքեարեան, եկաւ զիս տեսնել, մեծ հրճուանք ունեցայ. պահ մը միասին գացինք Մօտա՝ կակուղ ձիւնին վրայէն :

Արդարեւ հրաշայիք մըն էր : Սիրտս արթնցաւ, Արեւելքի կրակով տոչսրուն սիրտս :

Դժբախտաբար անտխորժ անակնկալ մը ունեցանք հետեւեալ առաւօտուն. թուրք ռաշիկան մը եկաւ մեր դուռը զարնել :

Այդ միջոցին Պոլսոյ հայ բնակչութեան համար չարագուշակ երեւոյթ մըն էր այդ, մանաւանդ Եւրօսպայէն վերադարձողներուն :

Անմիջապէս խահուէ, սիկարէթ, Երկար հարցութորձ. ինչո՞ւ գացիք, ինչո՞ւ եկաք, Կարելի՞ էր հաճել ձեր տեսնել, Իջայ վար զարմանալի արիութեամբ : Նոյն հարցումները ինձ ալ : Մասնաւոր կէտ մը ճշդելու պէտք տեսնուած էր. ինչո՞ւ ես այդ մարդու գլխարկ կը կրէի, (Թիրօլիէն ճամբորդի գլխարկ) : Աաստիկ զարմացած բսի թէ ամէն ուղեւոր կին կը կրէ այդպիսի գլխարկ : Այլիս մի գործածէք այդ բանը. պնդեց ռաշիկանը : Վերջէն իմացայ թէ մեր դէպի Մօտա պտոյտի պահուն շարունակ ետեւումս եկած, հսկած է վրանիս այդ գլխարկիս համար : Զէ՛, հանձմ, անզամ մըն ալ մի դնէք այդ դէշ բանը :

Ամուսինս, տեղեկացած Պոլսոյ սովորութիւննե-

բուն, սիկարէթի տուփի մը մէջ երկու մէճխոյ գրած և
այնպէս հրամայուցած էր, որով տեսակցութիւնը մեղ-
մաջաւ։ Անախորժ տպաւորութիւնը միայն սակայն։

Այրեւիակերպս կրցածիս չափ հաճիլի կերպով ջա-
նացի կարգադրել։ Ձեր կարելի մտաւորական շրջա-
նակ կազմել առանց կասկած արթնցնելու։ Կ'ընէինք
ինչ որ կրնայինք։ Տիկին Ջ. Քալէմքեարեան չեն շող
քնաւորութեամբ և անկեղծ կին մըն էր, կը համա-
կրէինք իրարու և յաճախ կուղար ինձ, կը սիրէր իմ
տունս։

Երկարօրէն կը չաղակրտաէինք, երկուքս ալ աշ-
խատակից էինք։ Բիւզանդիոն օրաթերթին։ Ինքը
չաբաթ օրերը «Կանանց բաժին»ը կը գրէր, իսկ ես
երբ որ ուզէի, կաշկանդում չեմ սիրած երեքը։

Տղայոց դաստիարակութեան, կնոջ պարտականու-
թիւններուն և այլ հարցերու շուրջ շատ անգամ յոգ-
ուածներ կը գրէի։ Տակաւին գուիցերիական ազդե-
ցութեան տակ։

Միշտ շահագրգռուած ժանկարժարական խնդիր-
ներով և մանաւանդ կարօտ մանուկներով, երբեմն
կ'այցելէի Գատը-Գիւղի Արամեան վարժարանը։ Կէթա-
կան յարկերը սիրելի էին ինձ և լողան քնակութիւնս
աւելցուցած էր համակրութիւնս դէպի ուսանողու-
թիւնը, դէպի վարժարաններու մթնոլորտը, դէպի ուս-
ման շունչը որ հոն կը ծածանի։

Այն ատեն այդ վարժարանին տնօրէնն էր Պ.
Նշան Թորոսեան։ Մօտէն ծանօթ չէինք իրարու, քայք
դիտէր թէ ես երիտասարդ գրողիտու էի մըն էի, ես ալ
անտեղեկ չէի թէ ինքը կարող փորձառու ուսուցիչ
մըն էր, և ինչ որ կը տեսնէի վարժարանին մէջ,

ուղղութիւն, ուսուցման դրութիւն, կարգ կանոն, իմ մօտս համոզումս Կոյսցուցած էին թէ արդարեւ Գատը-Գիւղ միւս արուարձաններէն աւելի միջոցներ ունէր իր մանկտին դաստիարակելու գործին համար, ուշիմ առաջնորդի մը տեսչութեան տակ:

Այդ միջոցին, Թորոսեան և ես հաղարներով փարսախհեալ էինք խորհելէ թէ օր մը իր մանչուկը, Հրանդ, որ այն ատեն խելացի և չարաճճի ուսանող մըն էր և իմ պիտիկ աղջնակս, Ասդրա, իրարու հետ պիտի ամուսնանա- յին: Խեղճ կարող չեղաւ տեսնելու այդ միութիւնը որ զինքը պիտի հրճուեցնէր ապահովաբար, ինչպէս հր- ճուեցուցած էր զիս:

Իբրեւ քաջ մանկավարժ, Պ. Թորոսեան վարժա- րանին ուսումնական մակարդակը բարձր պահելով, աշակերտներուն մօտաւոր դարգացումին մեծ ուշ դար- ձնելով հանդերձ, անոնց Ֆիզիքական դարգացումին ալ կը խորհէր շարունակ:

Գատը-Գիւղ կային բազմութիւ չքաւոր բնտանիք- ներ, որոնց զաւակները կը յաճախէին Արամեան. ա- նոնք ընդհանրապէս ցերեկները իբրեւ ճաշ մէկ երկու չերտ հաց և քչիկ մը պանիր կամ քանի մը ձիթա- պտուղ կրնային տանիլ հետերնին, ինչ որ անբաւա- կան էր այդ կրակոտ տղոց իբրեւ ամբողջ օրուան սնունդ:

Թորոսեան կարգադրութիւն մը բրու գոր թաղա- կանները հաճեցան ընդունիլ. գնահատելի կարգադրու- թիւն մըն էր ան, որով ամուսն ընթացքին, ամէն օր մէկ մէկ բարեկիցիկ տունէ 40 տղոց ճաշ պիտի տրը-ւէր, և որպէսզի 40ը չափազանցութիւն չթուի, երկեր- կու տան բաժնեցին, իւրաքանչիւրին 20 տղայ: Պէտք է խոստովանիլ թէ բնակիչները սիրով յանձն առին այդ ծախսը ընել և խեղճ պզտիկները երկար տարի-

ներ միշտ ունեցան սնուցիչ և համեղ տեսակ մը տաք կերակուր :

Թորոսեանի, ստեղծած այդ գրութիւնը վերջէն Բերա, Էսասեան և ուրիշ վարժարաններ ի գործ դրին, Օրմանեան պատրիարքը մասնաւորապէս դնահատած ըլլալով օգտակարութիւնը և դիւրութիւնը այդ ձեւին :

Թորոսեան ամէն կերպով հաղուադիւտ տնօրէն մըն էր և իրմէ վերջը Արամեան երեք չունեցաւ անոր ժամանակին վտայլն ու յաջողութիւնը :

Ինքն էր դարձեալ որ Թուրքիոյ մէջ առաջին անգամ ըլլալով, Կենցաղագիտութեան դասընթացք հաստատեց և այդ ճիւղը անձամբ աւանդեց Արամեանի քարձրագոյն կարգի աշակերտներուն :

Հայ ուսուցիչներու շարքին մէջ ան իրաւամբ ուշագրաւ տեղ մը գրաւած էր :

Գրական աշխարհի մէջ, լոյս մը ծագած էր, Արամ Անտոնեանի Լոյս շաբաթաթերթը, Իր առաջին փթթումին մէջ էր ան տակաւին. ամէնքս ակնդէտ էինք անոր թերթերուն գունագեղ խնկաւտումին, որովհետեւ կը ճանչնայինք խմբագիրին կարողութիւնը, Հոն ծանօթ գրողներու պիտի հանդիպէինք, վարպետներու նոյնիսկ, Իմացած էի թէ Սիպիլ ևս քերթուածներ պիտի գրէր յատկապէս անոր համար :

Արամ Անտոնեանէն այդ միջոցին նամակ մը ստացայ, սիրուն նամակ մը՝ ինչպէս ինքը գիտէ գրել : Ի՞նչ կ'ուզէր ինձմէ՝ Անտոնեան, մէկ քանի տող, թերեւ քերթուած մը : Արդարեւ ան կը խնդրէր գրուածքներ, կենսագրութիւնս և յուսանկար մը :

Շաբաթաթերթի մը առաջին էջին այդ երկիւղի իրանի հագուստով լուսանկարս և քերթուածիս վեր-

նագիրը՝ Սիրահարները, բաւական քննադատութեան նիւթ եղան պահպանողական ընտանիքներու մէջ, մանաւանդ ամուսնոյս ընտանիքին։ Ամուսինս չանդրադառնալ ձեւացուց եւ ես մտադրեցի ապագային աւելի շրջահայեաց ըլլալ։ Վերջէն տեղեկացայ թէ՝ այն ատենուան ուսանողներէն, իրաւաբանութեան, մահկանաւորութեան, դեղարուեալի ուսանողներէն չատեր մասնաւոր հիացում մը ունեցեր էին այդ երիտասարդ կնոջ համար՝ որ այդ յանդգնութիւնը ունեցեր էր եւ ամէնքոր առիթ փնտտեր էին անոր ծանօթանալու։ Խեղճ տղաքներ, տարիներ յետոյ ալեհեր գլուխ մը միայն ճանչցան, Փարիզի մէջ։

Որքան որ գրաքննութիւնը խիստ էր եւ կարգ մը ժուրնալներու (որոնց մէջ հայեր ալ կային) հալածանքը անդադրում մտաւորականներու դէմ, սակայն Գրականութիւնը հեռու էր մեռնելէ։

Արեւելք եւ Բիւզանդիոն, երկու մրցակիցներ, երկու կարեւոր օրաթերթեր, հակառակ ամէն սեղմումի, միշտ չահեկան էին իրենց ճախ պարունակութեամբ։ Արեւելք (արտօնատէր՝ Ջարեհ Եռեսօֆեան եւ խմբագիր Հրանդ Սատուր եւ Գ. Ջօհրայ) ընտրեալ աշխատակիցներով, աւելի գրական էր, բայց Բիւզանդիոն իր կուռ խմբագրականներով ամէնուն ուշադրութիւնը գրաւած էր։ Բ. Քէչեան իր օրագրողի տաղանդը յայտ կը բերէր անմրցելիօրէն։

Հանդէսներ եւ, տառապանքներ պէս, հրեհմի մէջ տեղ կ'ելլէին եւ կ'անհետանային։ Աղիքսանդր Փանոսեան իր ճախ յանգերուն տարափը կը թափէր ամէն կողմ։

Ջօհրայի նորովէպիրը ձեռքէ ձեռք կ'անցնէին։ Անոր աշխարհաբարը թէեւ տկար, բայց ահոր ընդհանրապէս յանդուգն եւրոպականացած ողին յատ թանկագին արժանիք մը կուտար անոր գրութիւններուն։

Հեռոն Բաշալեան կը նկատուէր վերանորոգիչը աշխարհաբարին. անոր Եզնիկը, ինչպէս բաւած է Զօպանեան, ինքնայատուկ, մաքուր, Արեւելքի մարդարիտներու հատիկներուն պէս փայլուն էին անոր գրածները :

Յակոբ Պարոնեանի երզիծական պրուածքները, իրենց տեսակին մէջ առաջին, խնջոյք մը կը համարուէին հազուադէպ, ուր խորտիկները պատրաստուած էին ամենաախորժագրգիռ համեմներով ու վարպետի խնամքով :

Մեծ գրագէտէն մինչեւ տնտես աղբարը, չրջուն վաճառորդէն մինչեւ ծանօթ առևտրականը կարգացած էին Ազգային Զոջերը, գլուխ պործոցը տնտեսագիտելի երգիծաբանին և կը յիշէին անկէ հատուածներ, բառաղղի : Պարոնեան կը կճէր առանց վիրաւորիչու, ոչ թէ ոխակալ, այլ մաքուր հոգիով :

Գրաբարի երկրպագուն, Յակոբ Գուրգէն, «Արէտ» ծածկանունին տակ կը գրէր Տոմսեր, շատ գեղեցիկ աշխարհաբարով մը և սրամտութեամբ, աշնպէս որ սկիզբները զինքը ճանչցողները քիչ մը զարմացան, որքան իր եւրոպականացած նրբամտութեան նոյնքան ալ իր վճիռ լեզուին համար :

Եղիա Տէմիրճիպաշեան այլևս շատ հազուադէպ կերպով կը գրէր, ինքզինքը տուած մթամած փիլիսոփայութեան, Կեդրոնականի իր աշակերտները անըզ-գալաբար կ'ընդօրինակէին իր զմայլելի գրելու կերպը, որ միակն էր տեսակին մէջ :

Սիպիլ քաջ գրաբարագէտ, ճոխ բառերու մթերքով, կը գրէր արծալի թէ ոտանաւոր : Արդարեւ շատ գեղեցիկ էր իր լեզուն. բայց, յայտնի էր թէ գրած պահուն բնաւ չէր յուզուած, ներշնչումի բոցը զինքը չէր սարսեցուցած :

Զապէլ Եսայեանի նոր թռիչք առած տաղանդը,

արդէն շողարձակ էր, ինչպէս կ'ըլլայ գարնան այգուն
երկինքը Արեւելքի:

Դրեթէ չէին կարգացուեր Սրբուհի Տիւսարի վէ-
պերը, որոնք այնքան աղմուկ էին հանած երբեմն:

Տիգրան Կամսարական կ'երկնէր իր գլուխ գոր-
ծոցը՝ Վարժապետին Աղջիկը, Բանաստեղծութեան քրո-
մապետը Վահան Թէքէհանէն՝ հաղուաղէսօրէն կը
տեսուէր քերթուած մը: Երիտասարդ տակաւին, Ար-
շակ Զապանեան, տառտաբուխ ջրվէժի մը պէս իր աղ-
ուորը գրուածքներով կ'ողողէր մեր միտքերը:

Արփիար Արփիարեան այլևս այն ծառն էր հոյա-
կապ, որուն շէկ տերեւները, ոսկեգոյնի վերածուած՝
հիւսած էին պսակներ տնմահութեան:

Երեւան կուգային գրողներ, գրական հուրով
հրդեհուած, որոնց վրայ շատ անգամ սկովտիական
սուռ մը կ'իջեցնէր թուրք գրաքննութիւնը: Կային
նաև երևակայող ուսանողուհիներ, որոնք Իւսկիւտա-
րի նոճիստանէն փչող հովերուն մէջէն կը կարծէին
լսել Պետրոս Դուրեանին հազար Ուրիշ խումբ մը,
վերջալոյսերուն, պարտէզին ծայրը կամ պատուհանին
առջեւ կեցած, Մեծարենցի ոտանաւորները կ'արտա-
սանէին հոգեզմայլ:

«Ասա երեկոն քլլայի...»

Գտնուէին թերեւս ուրիշներ, որ այդ երկու վա-
ղամուտ քերթողներուն պէս թոքախտաւոր քլլալ տեն-
ջային:

Պոլսոյ մտաւորականները ընդհանրապէս, ինչպէս
նաև քիչ շատ զարգացում ունեցողները, մասնաւոր
պաշտում մը ունէին ֆրանսական գրականութեան
հանդէպ:

Դասականներէն մինչև ժամանակակիցները, Թէնը,

փափկազգաց փիլիսոփան, Զօլան, համակրելի իրա-
պաշտը, Մօբասանը, խռոված հոգիով, Բօլ Պուրժէն,
կնոջական հոգեբանութեան նրբանուրբ թարգմանը,
Պօտլէրը, ալեկոծ Յաւից Մաղիկներուն փունջերովը,
Սամէնը, ոսկի տուրիզով, և մանաւանդ ալեհեր Վեր-
լէնը, որուն տաղերը երաժշտութիւն են անմոռանա-
լի, ան՝ որ գիտէ սիրել և արտասուել:

Ամենեկն սուրց ե ցաւի,
Անգիսանալ քե ինչո՞ւ
Առանց սիրոյ կամ դաւի,
Հոգիս այսփանց կը ցաւի:

(Արդարեւ Սիպիլ աննման թարգմանիչ մը ե-
ղած է:)

Իսկ այս ամէնուն տիրապետողը, մեր զգայնու-
թեան ուղղակի ազդողը, մեր տերունդին մէջ ամէնէն
աւելի խորունկ տպաւորութիւն ձգողը եղած է մեծ
ուղեւորը, մեծ երազողը, Բիէր Լօթին: Անոր հետ
մեր երեւակայութիւնը սաւառնած, գացած է բախե-
լու Իսլանտայի սեպ խութերուն, կամ աւազներուն
վրայ Անապասին՝ փնտռելու օսոնորակ ջրհոր մը Ժը-
մաւենիներու շուքին տակ, և կամ Սպահանի վարդե-
րով խնկաւետուած աւերակներուն վրայ թառելով և
խոկալու մահուան վեհապանծ անդորրութեան վրայ
Ֆիլէին՝ խորհուրդով ու լռութեամբ պարուրուած
Ֆիլէին:

Մեծ վիպասանին, որ բանաստեղծ մըն է իր լէ-
պերուն մէջ, ի՞րապէս բանաստեղծ, զգալու ու ար-
տայայտուելու կարողութիւնը, աղամանդէ ոճը, նկա-
րագրելու աստուածային ձիրքը այնպիսի մակարդա-
կի մը վրայ դրած էին զինքը՝ որ անբաղդատելի նը-
կատուած էր:

Ան մեզի համար ակադեմական մը ըլլալէ շատ աւելի բարձր, շատ աւելի մեծ բան մըն էր:

Եւ ո՞վ անսպասելի երջանկութիւն, պատահեցաւ որ ես, պզտիկ ազգի մը աննշան մէկ գրագիտունին, պատիւը ունենամ իրեն հետ բարեկամանալու, իրեն տեղանակից ըլլալէ յետոյ:

Իբրեւ ֆրանսական դեսպանատան նաւային կցորդ, Փիէռ Լօթի եկած էր Պոլիս: Նորատունկեան, այն առեւն սերտ յարաբերութեան մէջ դեսպանին հետ, իբր Բ. Դրոն իրաւագէտ խորհրդական, խնդրեր էր անկէ զինքը ներկայացնել մեծանուն գրագէտին: Դեսպանը փութով կատարեր էր այդ փափաքը: Տեսութեան միջոցին քեռայրս խնդրեր էր Լօթիէն ութ օր յետոյ, դալ կէս օրուան ճաշը իր տան մէջ ընելու պատիւը շնորհել իրեն, խոստանալով մէկ քանի հայ անձնաւորութիւններ, իր տաղանդին հիացողներէն, ներկայացնել իրեն՝ եթէ թոյլատրէր: Ռամուսիձօի հեղինակը սիրով ընդուներ էր այդ հրաւերը:

Բաւական մեծ եղաւ յուզումս այդ նշանաւոր օրը. ո՞չ միայն գրական տիտանի մը պիտի ներկայանայի, այլ նաեւ՝ քեռայրիս պնդումով, պարտ էի բարի գալուստի ուղերձ մը ընել:

Հիանալիօրէն զարդարուած էր ճաշի սեղանը. քոյրս իրապէս նրբաճաշակ տանտիկին մըն էր:

Հրաւիրեալներուն մէջ կային ֆրանսական դեսպանատան խորհրդական պարոն Պոպ, առաջին քուրտուղար Պարոն Լրտու, Պետական Խորհուրդի անդամ Զարեհ Պէյ Տիւպէր, Տիկին Գաբրիէլ Սէրվիլէն, Հանր. Շինութեանց նախարարութեան իրաւագէտ խորհրդականին կինը, յոյժ զարգացած, քաջ ֆրանսագէտ տի-

կին մը, և ուրիշ անձնաւորութիւններ, ամէնքն ալ պիտոսկան պաշտօնեայ, տիտղոսաւոր:

Ճաշի միջոցին քովը նստած էի մեծ վիպասանին: Շատ պարզօրէն կը խօսակցէինք. ան քիչ անգամ կը ժպտէր. բայց, երբ ժպտէր, շատ կ'երիտասարդանար: Կը խօսէի իրեն Պոլսոյ գեղեցկագոյն վայրերուն վրայ, որոնցմէ շատերուն ծանօթ էր:

Շամփանեայի պահուն, քեռայրս իրրե տան տէր, խնդրեց ինձմէ քսնի մը խօսք ուղղել մեծանուն հիւրին և անոր կենացը բաժակ առաջարկել: Ամէնքը երես նայեցան:

Հոն, բոլոր հիւրերը պաշտօնական դիրք ունէին. ես պարզ կին մըն էի միայն. իբրե պերճանք՝ ունէի լոկ երիտասարդութիւնս և համեստ տիտղոս մը գրագիտուհիի Պահ մը սիրտս բաբախեց, Բայց, Լօթի այնպիսի համարաշիւղի և քաջալերական նայուածք մը ուղղեց ինձ որ այլևս միւսները կ'արծես չտեսայ և իրեն դարձած կարգացի ամենապարզ գրութիւնս, որ Արեւելքի խայտանքը կը յայտնէր՝ իրեն նման բանաստեղծ հոգի մը, մեծ հանճար մը իր ծոցին մէջ հիւընկալելու բախտը ունենալուն:

Շատ բարի էր իր արտայայտութիւնը, նոյնիսկ գորովալիր, զիս մտիկ ըրած պահուն:

Այդ օրէն սկսեալ եղանք բարեկամութիւն:

Ան հաճեցաւ այցելել իմ անշուք բնակարանս, բոլորովին անպաշտօն կերպով: Արեւելքի անուշներովն ու վարդերովը զինքը հիւրասիրեցի:

Կ'ախորժէր որ իրեն պատմէի հեքիաթներ, հինէն մնացած աւանդավէպեր: Կը խնդրէր նաև որ, առանց քաջալերու, իրեն յայտնեմ իր դիրքերէն կրած տպաւորութիւններս:

Ընդհանրապէս քիչ կը խօսէր, բայց պերճաբան

կը դառնար երբ թուրք կի՛նեբր ըլլային խօսակցութեան նիւթը. այդ գի՛նքը կ'ոգեւորէր, եւ ալ հայ կիւնեբուն վրայ կը խօսէի:

— Զեզի պէս շատեր կա՞ն անոնց մէջ, կը հարցնէր:

— Լաւագոյններ, և խիստ շատ:

— Զեմ հաւատար, կ'աւելցնէր ժպտելով:

Մինչեւ Պոլսէն մեկնելը, երբեմն տեսնուեցանք և շատ անգամ կը թղթակցէինք. երբեք Հայերուն դէմ աննպաստ չարտայայտութեալ, քան մը՝ որ սլոկէն պիտի չթոյլատրէի իրեն. և դիւստակն, երբ ես մեր գրողներուն վրայ կը խօսէի, կը քաջատրէի անոնց գործերը, ան կը շահագրգռուէր և կը գնահատէր:

Մեկնելէն յետոյ իր նոր գլած ամէն գիշերէն ինծի օրինակ մը կը գրէի, համակրայիբ ձօնով մը:

Երբ ստացայ իր Դեպի Սալահաճ վէպը, որ հրաշայիք մըն է, մանաւանդ Սլուէիքը և հոռի թիւնները սիրողին, հիւանդ էի, նոր ապագիւնած. մէկ շունչով կարդացի և ուռջին տպաւորութեանս տակ անմիջապէս գրեցի իրեն. Պրիսէլի մէջ, ԵլեկոյՖի մը պահուն, Լօթի, իմ մէկ ազգական իս հետ խօսակցութեան միջոցին, ըսեր էր թէ այդ Դ.մ.կ.ս իր գրքին սոթիւ եղած ամէն զրա խօսակցանելէն աւելի տպաւորած էր գի՛նքը, որովհետեւ ան անկեղծ ու խորունկ զգացումով մը գրուած էր:

Տարիներ թղթակցեցանք:

Յետոյ, երբ 1912ին, Պալքանեան պատերազմէն վերջը, իր աշխատանքով հանած յողուածը գրեց Ժիլ Պլատի մէջ, Հայերը նապաստակներու նմանցնելով, չափազանց սրտմտեցայ և դառնօրէն զգածուած, գիր մը գրեցի իրեն. Անմիջապէս պատասխանեց. շատ անկեղծօրէն, խոնարհաբար ներում խնդրելով:

Այգ նամակին մէջ կ'ըսէր թէ՝ թուրք սպաներ սխալ տեղեկութիւն տուած էին իրեն, և կը ցաւէր որ վշտացուցած էր զիս և ազգակիցներու կը խոստանար յորմանել սխալմունքը յօդուածի մը մէջ, ի վերջոյ, կը խնդրէր ինձմէ՝ իր այդ մեղայագիրը թարգմանելով հրատարակութեան տալ հայ թերթերու մէջ։ Արդարեւ ֆրանսացի ակադեմականի մը մեղայագիրը շահեկան կրնար ըլլալ հայ ազգին։ Իսկոյն թարգմանեցի և զրկեցի Բիւզանդիոն օրաթերթին, ուրկէ արտատուեց Ազատամարտ, դաշնակցական օտկանը։

Այն ատեն Փարիզի մէջ բաւական զարմացողներ եղած էին Փ. Լօթիի ինծի գրած այդ նամակին։ Նոյն իսկ, Պօղոս փաշան Նորառուսկեանին հարցուցեր էր թէ՝ ո՞վ էր Պոլսեցի այդ կինը որ այնքան յաջողութեամբ ետ առնել տուեր էր իր ազգին երեսին նետուած այդպիսի անարդանք մը։

Ստորեւ կը գնեմ պատճէնը Լօթիի այդ գրութեան։

Mme E. Avédissian
Kadi-Keuy, Sakis-Agatche, N° 1
Constantinople (Turquie)

Սիրելի Տիկին,

Ձեր նամակը յուզեց զիս։ Արդարեւ ցաւ զգացի ձեզի վիշտ պատճառած ըլլալուս, ինչպէս ձեր ազգակիցներուն, ներեցէք (je m'en excuse)։

Անկեղծ ըլլալու համար կը խոստովանիմ թէ՝ ձեր մատնանշած յօդուածին մէջ Հայերուն մասին գրած արդիւնքն էր թուրք սպաներուն կողմէ ինծի տրուած սխալ տեղեկութիւններուն։

Կը խոստանամ ձեզի՝ փութով ուղղել այդ սխալը յառաջիկայ յօդուածով մը Ժիլ Պլասի

մէջ (1), ձեզի հաճելի ըլլալու համար:

Կը խնդրեմ, սիրելի տիկին, որ այս գիրս թարգմանելով, հաճիք հրատարակութեան տալ ձեր բոլոր թերթերուն:

Ընդունեցէք համակրալիւր յարգանքս

Փիեռ Լօթի

Յ. Գ.—Թոյլ տուէք ինձ ձեզ տեղեկացնել թէ ձեր ազգին պատկանող անձերէ ընդունած եմ այնպիսի լուսանքով լեցուն, անարգալան նամակներ գորս քարտուղարս չէ ուզած ինձ ներկայացնել, ցաւ զգացած եմ որ այդ անձերը ձեզի ողջակից են:

Անոնցմէ մէկ հատին ասցէն կը դնեմ:

Նոյն

Բաւական տարիներ անցած էին, 1937ի ատենները, Փարիզի մէջ, երեկոյ մը, Փիեռ Լօթիի մասին գեղեցիկ ու շահեկան բան խօսութիւն մը ըրաւ ազգին մէջ ծանօթ հոետոր Պ. Սեդրակ Քարեան:

Ճաշակով և հմտութեամբ ան վերլուծեց ինքնուրոյն գրականութիւնը ֆրանսացի ակադեմականին, Յետոյ յիշեց, իբրև մօտէն տեղեակ, «նաւաստի»ի հեղինակին ինծի հանդէպ ունեցած համակրանքն ու յարգանքը և 1913ին ինծի գրած նամակը, յետոս կուտամ մը Հայերու մասին յայտնած աննպաստ կարծիքին, «Ժիլ Պլաս»ի մէջ:

Իր քանախօսութեան միջոցին Պ. Քարեան, ըրաւ զգայացողնց յայտնութիւն մը, այն է մեծ հեղինակին թրքուհիներու մասին գրած Լէ Տեզադեանքի վէպին հերոսուհիին, Ճէնանի, ֆրանսուհի մը ըլլալը:

(1) Որդարեւ այս գիրէն քիչ յետոյ Լօթի «Ժիլ Պլաս»ի մէջ յօդուած մը գրեց ուր քանի մը տողով Հայերուն մասին կերպով մը յետոս կոչում մը ըրած էր: Դժբախտաբար կորանցուցած եմ այդ յօդուածը:

գոր ինքը Քարեան, անձամբ ճանչցած և անոր քերէնէն իսկ խմացած էր զարմանալի պատմութիւնը:

Բարեբաղդարար կարելի էր ֆ. Լօթիլէն գողտնի պահել այդ եղելութիւնը, մինչև անոր մահը: Եթէ ոչ՝ ի՞նչ պատրանքաւորութիւն պիտի րլլար:

* *

Հետգհետէ Համիտին բռնակալութեան լուծը անտանելի կը դառնար Հայերուն: Լրտեսներու տարբը կը տիրապետէր: Ամբաստանութիւններ կը նետուէին անմեղներու վրայ, իսկ փրկութիւնը դժուարին էր, եթէ ոչ՝ անհնար:

Իմ թանկագին բարեկամա Տօքթ. Թիրեաքեան, քաղաքական ծանր ամբաստանութիւն մը տակ՝ Սուլթանին հրամանով՝ Վահրամ պէյ Տաւաւէին հետ (եղբորորդին Արթին փաշայի) ամիսներ ալ գելլա փակուած միակէ յետոյ, անդլիական զեպանին միջամտութեամբ յաջողած էր թողուլ Թուրքիան և մեկնիլ դէպի Պարսկաստան, ուր ջերմօրէն զնահատուած էին իր բարձր կարողութիւնը և յաջող բժշկութիւնը: Շահին բժշկապետ կարգուած էր ան՝ խնամք թեան ախտազոտով:

Իրեն հետ կը թղթակցէինք: Սրտակցօրէն կը զրէր ինծի, ընդհանրապէս թախծոտ տողեր: Իր բարեկամներէն, սիրած վայրերէն հեռու ապրիլը ցաւ էր իրեն և այդ ցաւը չատ անգամ կ'արտայայտէր հակառակ ինծի տուած յորդորներուն, որպէսզի արհամարհեմ բախտին չար խաղերը և ապրիմ ինքնայատուկ կեանք մը ստեղծելով ինծի:

Յայտնի էր թէ կը տառապէր: Թէև խորփառ նկարագրի տէր, չատ անգամ կը յուսալքուէր:

Այդ ժամանակամիջոցին - 1898էն 1911, տն գրած

է ակրուն քերթուածներ. իր քնարը քնքոյ: էր, որ-
քան իր բժշկութիւնը՝ հմուտ, զիտութիւնը՝ անսահ-
ման:

Ձեռնարկած է նաև պարսիկ բնագրէն թարգմանել
աննման քերթող-փիլիսոփայ Սաստիի գլուխ գործող
Կոլիսսանը, (Բուրսասան) և Ֆիրտուսիի Շահնամէն
դրուագներ տաղաչափուած: Հոյակապ գործեր եր-
կուքն ալ, որոնք նիւ Եորքի մէջ հրատարակուած են:
Թարգմանած է Պուալոյին Քերթողական արուեստը:

1901ի առնչները Բիւզանդիոն օրաթերթին մէկ
մասնաւոր թիւին մէջ տեսած ըլլալով իմ Յիւսասկներ
վերնագրով ռասնաւորս, անմիջապէս Ապաղարծ մը
գրած և ինծի ղրկած էր:

Հաճոյքով կը գնեմ հոս այդ քերթուածը և իմ
Յիւսասկներս, որպէսզի տպագրուի աւելի հասկնալի
ըլլայ:

ՅԻՅԱՏԱՍԿՆԵՐ

Յիւսասկներ... փերանք անցեալ խնդրին,
Կրնով յեցուն, կեանքին մերկէն մոլեգին
Բեկուած յոյսի, յօռուած սիրոյ ցան ու ցիր
Մընացորդներ... կայծէր որ բնաւ չեն մեռնիր:

Յիւսասկներ... անօտը բոյր մը վարդի
Որ առ ճակաւ ճուփի մը մէջ կը ցրնդի,
Ու մընացած յոյսի ցոլքեր նըւաղուն
Որ կ'սպառնին ծոցը քեքել ամպերուն:

Մոռցուած յանկերգն երգի մը հին, մեղմօրօր,
Փետուր մ'ինկած մեռած քոչնոյ մը քեւէն,
Պասկերն անգոյն սիրուած դեմքի մը աղուր:

Թիւսակներ... ծաղկի բերքեր. նուրբ, հնոյս,
Համբոյրներով, արցունքներով շաղս խուած,
Մահուան պէս դառն, մանկան ժպիտն պէս անոյս:
1901 ԱՆԱՅԻՍ

ԱՊԱՌԷԼԻՉ

Մտաց մըքին ալք ու ծաղիք բէ նայիս,
Լեցուն, լեցուն յիշատակներ, Անայիս,
Լինին նոքա փերանք անցեալ խրնջոյից
Կամ ուրուականք պատիր սիրոյ հե՛ք զոհից:
Թէ բոյր ասես վարդից՝ ախորժ համասփիւռ,
Թէ ցոլք աղօս վերջալուսոյ ամպաքիւռ:
Կամ բէ յանկերգ մի հին տաղի մեղմօրօր,
Սերովքի փետուրներէն մի բեկոր:
Կամ մի սիրուած դէմքի ճրժգոյն բէ պատկեր
Կամ դեռածիլ ծաղկի նըրքին տերեւեր:
Կամ վերջապէս դառն իբրեւ մահ, կամ վրնիս
Որպէս մանկան սիրուն զուարթ մի ժրպիս:
Հոգեխառնեալ նոքա այլեւս մեզի հետ,
Կան ու մընան մեր հոգւոյն մեջ առ յաւիտ:
Նոքօք, այո՛, կամ ի նոսա կ'ստարինք միտս,
Թէ բերկր ազդեն նոքա մեզ, ցաւ կամ բէ վիտս:
Եւ այժմ, ադէ՛, երբ կոչէ զիս անողոք
Կրկին իմ բախտս, ապրիլ հեռու եւ անոք,
Ի՞նչ ունիմ այլ, սիրուն փերքող. ինձ օճան
Քան ցոլացիկ յիշատակներ հոգեկան:

1902

Տօք. Յ. ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ

*Նար-Պէյ Սրբազանր, թղթակից Journal des Débatsի
ևս ամբաստանուած էր իբրեւ լրահա, խստօրէն ար-
գիլուած էր անոր տունէն դուրս ելլել. այդ ալ միայն
չնորհիւ Տօքթ. Մամրօյեանի փաշային, բժշկապետը*

Սուլթանին, որ երաշխաւոր եղած էր, եթէ ոչ խեղճ Սրբազանը աւելի ծանր պատիժի պիտի ենթարկուէր, թերեւս մահուան:

Ոչ ոք կը համարձակէր զինքը տեսնել երթալ: Այլեւս ձերացած, կորաքամակ, Ստուեր մը ողորմելի մնացած էր այն վայելչագեղ, փառաւոր կղերականէն: Բայց այսու մը ցաւագին տեղի ունեցած էր անոր մէջ: Կարելի չէր չփղձկիլ տեսնելով այդ մարդկային աւերակը:

Կը պատմէին թէ անոր յանցանքն էր՝ տիկին Մալ-րօհանիէն, որ Ֆրանսուէի էր, քաղել տեղեկութիւններ պալատին ներքին անցուղալծերուն մասին: Տիկինը իր ամուսնին սուլթանին հետ ունեցած մտերմութեան շնորհիւ, գիտէր բոլոր տեղի ունեցածները, և անոնցմէ մաս մը կը հաղորդէր սրբազանին, որ ինքն ալ, իր կարգին, կը տեղեկագրէր Փարիզի Journal des Débatsին: Այս ո՞ր աստիճան ստոյգ է, ոչ ոք գիտէ: Միայն թէ՝ Նար-Պէյ շատ զժնդակ հարցաքննութեան մը միջոցին կիսովին խոստովանած էր:

Հայ մտաւորականներէն անոնք որ ապագայի մը կարելիութիւնը ունէին արտասանմանի մէջ, կը հեռանային Պոլսէն. շատ երիտասարդներ արդէն մեկնած էին դէպի Փարիզ:

Գատր-Գիւղը այլեւս գրեթէ թափուր էր մտաւոր տարրը կազմողներէն, թէև զարգացում ունեցողներ կային հոն, բայց, ընդհանոր միջոցով տը աւելի քաղքենիի և մանաւանդ փոքր քաղքենիի շունչովը տագորուած էր:

Կարծես մարդիկ չէին այն՝ ինչ որ կրնային ըլլալ. փոքր մտածումները կը տիրապետէին:

Իրարու հանդէպ խստապահանջ, միշտ զրացիին քով փնտռելով առաքինութիւն, ինչպէս րաւ է ֆրանսուցի փիլիսոփան։ անհերոզ՝ ամենադոյզն յոնցանք կարծուած արարքի, տարապայման կարեորութիւն տալով Քիւնչ պիտի րսեն»ի։ Էսասիրութիւնը ծածկած քարոյականի պատնէշին Էտել, կը ջանային մարել ամէն առիւն, ամէն Էտանդ ու թոխք, սահմանափակելով կեանքը՝ նախապաշարութիւնը և կախակայ կարծիքներու շրջանակին մէջ։ զովարահելով ճշիշ պարտադրութիւնները գործ Մաքս Նորտո պայմանադրական ստուքիւններ կը կոչէ։

Կային քնակաւն և համակրելի րացաւորութիւններ, որոնք կը հակակշռէին միւսները։

Կար նաեւ մաս մը, որ սակաւ թիւ չէր կազմեր, զրազող միմիայն ուրիշին արարքներով, ողորմելի միտքեր, ճզճիմ հոգիներ, որոնց հորիզոնն էր զրացիին դուռն ու պատուհանը, այն ամէն շնչին րաները՝ որոնցմով Էյրլմի տունը կը քայքայուէին։

Սակայն կ'երեւի այդ յատուկ է ամէն փոքր քաղաքի, փոքր քնակչութեան։ Երբ Փարիզի մօտաւոր դիպերն ու քաղաքները ճաշչցոյ վերջէն, րմբոնեցի թէ Սրեւելքն ու Եւրոպան այդ մասին չեն տարբեր իրարմէ։ Ինչ որ կայ ի պատիւ Սրեւելքի, այն ալ իր ամէն պակասութիւններուն հետ իր անչահաին դուրսութիւնը, իր առատաձեռնութիւնը և իր հիւսկութեան թիւնը, նոյնիսկ երբ ամենէն ազատ դասակարգին ալ պատկանի, և ասիկա արհամարհելի րան չէ։

Իմ կեանքս, այդ միջոցին դուռն ու չէր, թերեւս ալ հէշտ ևն թուղբուէր սրտային լէն։ Ո՞վ կ'ընար կասկածիլ թէ շուրջս կար դաստիարակիւն մը, անդունդի մը նման խոր, որուն վրայ հակելու կը վախնայի, անդունդ մը՝ որ թերեւս ամէն մարդ կը կրէ

իր էութեան խորը, և որ ի վերջոյ հոն ճանչնալով իր ճակատագիրը՝ արիաքար դէմ յանդիման կը նայի անոր:

Երբեմն, իրիկնամուտերուն, Մօտայի ծայրէն, որ նախընտրած անկիւնն էր, դէպի ծով գցուած ժայռի մը վրայէն, հոգիս կ'ուղղուէր դէպի անձանօթ հորիզոնը, որուն ետեւ թերեւս պիտի կարենայի գտնել երջանկութիւնն բառին խմբատր:

Կ'ենթադրէի թէ՝ վերջապէս աշխարհի վրայ ամէն բան տիգրի մէջ մխրճուած չէր, թէ՝ կրնային գտնուիլ սրտեր հրաշալիորէն լուսապայծառ: Այսպիսի պահեր ունէի:

Երբեմն ալ ինձի կը թուէր թէ ես փոքրիկ, խեղճուկ խցան մըն էի, անկարող դիմադրելու այն փրփրադէզ հոսանքին ինչպէս էին իմ բուռն զգացումներս:

Կը պատահէր որ անբնական էակներ բոլորուէին շուրջս, ինչպէս մանկամարդ աղջիկ եղած տաննա գինովցնող ռստեր մըմնջէին, այդ միջոցներուն, երիտասարդութիւնս կ'եռար: Գլխու պոռոյտ կ'ունենայի. կը կարծէի թէ ոտքս պիտի սահէր ու անջրպետին մէջ գլորէի: Յետոյ, տակաւ մշուշ մը կուգար վարագուրեյ տեսիլքներս և Տիքընսի, Grillon du foyerին պէս պզտիկ ձայն մը կը փսփսար ականջիս:

«Դարձի՛ր տունդ. հո՛ն է քու ապաստանդ, դուն հոգին ես այն տունին, դո՛ւն ոգեւորիչը անոր. բոլորը հոն քեզ կը կանչեն. առարկաներն իսկ կը փրնտոեն քու մատներդ. դարձի՛ր տունդ»:

Կան սրտեր՝ որոնք ամբողջ կեանքերնին կ'որոնեն ինչ որ զլացուած է իրենց և զոր երբեք պիտի չկարենան գտնել:

... Անսովոր իրարանցում փողոցը, վազվզուք,
խումբեր հետաքրքիրներու, սպասուհիներ, դստրոցա-
կաններ, շրջուն վաճառորդներ, ծերունիներ, թուրք
գիշերային պահապանները, ամենքը, ամենքը մէջ
տեղը: Տէ՛ր Աստուած, ի՞նչ կայ. յեղափոխութի՛ւն,
ջա՞րդ, հրդեհ՞: Երկիւղի շունչ մը կ'անցնի: Բռնա-
պետութեան այդ մթնոլորտին մէջ ամէն բան կա-
րելի է, ամէն չարագործ բան:

Բայց չէ. տարբեր է աղէտը:

Յուսավրէպ հոգի մըն է, Ուրվանայի աչակերտ մը,
որ Մօտայէն ծովը նետուած է: (1)

Անձնասպա՞ն...:

Տէմիրճիպաչեանի այդ վերջաւորութիւնը կան-
խատեցուած, նոյն իսկ անխուսափելի նկատուած էր:

Մարգարտի գոյն երկինքին տակ որ սքլի՞ն կուտար,
կամաց կամաց քալելով իբրեւ քնաշրջիկ մը, ծովափին
մօնը ալիքներուն վրայ կոխելով, Եղիա յառաջացած
էր դէպի մեծ կոհակները, որ գլինքը կուլ պիտի տային
և որոնցմէ կը սպասէր մոռացումը իր ամէն անձկու-
թիւններուն: Կը դիմէր յուշիկ դէպի անէացում, միշտ
աչքերը կիսախուփ:

Օրուան այդ ժամուն ենթադրած էր թէ մօտայի
կ'ըլլայ ծովափը. բայց հոն էր քաջարի Պետոն, ան
որ իր ֆօքերայով կուրծք տուած էր քանիք քանի ահարկու-
շունչերուն հարաւային փոթորիկներու և կապույտ
Մարմարայի սևեցածութիւն, ան որ կը խաղար ծովուն
հետ և կը հեղնէր անոր ապառնալիքները, անմոռելի
Պետոն մէկ ոստումով հասած ալիքներուն ծոցէն խլած

(1) Մօտա մէկ հիւանդի ճեմելավայրն է Պոլսոյ արուարձաններէն
ճոխագոյնին, Գատը-Դիւղը: Մարմարայի ափին այդ զմայելի դաշտը
Եղիային երազելու ամենասիրելի անկիւնն էր:

էր վտիտ մարմինը փիլիսոփային, մէկ ցնցումով զայն սթափեցուցած և աւազին վրայ հանգչեցուցած:

Բարեկամներ հասած, հազար կանխազդուչութիւններով զինքը տարած էին Տիկ. Զարուհի Գալէմքեարեանին տունը, որ իր ազգականունէին էր: Եղիտ շատ ընկճուած, իրապէս գերեզմանէն ելածի երեւոյթ ունէր: Օրեր խնամեցին զինքը. երբ սակաւ ինչ կազդուրուած յանձն առաւ իրեն սրտակիցները տեսնել, Տիկ. Գալէմքեարեան զիս առջնորդեց իր մօտը:

Ղուսաւոր սենեակին մէկ անկիւնը, բազմոցի մը վրայ նստած էր ան, ճերմակ գիշերազղեստով, յիշեցի սպիտակ պարեգօտը Ղազարոսին:

Այնքա՛ն գունատ էր, այնքա՛ն նիհար, մօրուքը, իր ռաթի պէս սեւ մօրուքը կիսով ճերմկած, նայուածքը անկենդան, կարծես կը շարունակէր մեռնիլ: Բան մը գացած էր իրմէ, կեանքը թերւս, կամ մաս մը կեանքէն:

Պահ մը յուռ մնացինք. ես ծածկելու համար յուռ գումս, կը ծխէի նուրբ օիկարէթը զոր տան տիրունին հրամցուց ինձ. իօկ Եղիան կը նայէր գետին. եղբերբագային ծանրութիւն մը կար այդ լուռութեան մէջ: Գոգցեա լքած էր զինքը իմացականութիւնը այն հզօր, այն հսկայ իմացականութիւնը կը դանդաջէր խաւարի մէջ:

Արտասուելու բռնն փափաք ունէի. բայց կը ջանայի կուլ տալ արցունքներս:

Երբ սկսաւ խօսիլ թէև մօրած ձայնով, անհուն երջանկութիւն մը զգացի: Ան յիշեց Պէշիկթաշի մեր դրացնութիւնը, իրենց պարտէզը որ կից էր մերինին, և ուր ինք փայտէ սեղանին վրայ ժամեր կ'այլախաղէր և ուր, քովի պարտէզէն, ծածան մագերով, շարաճճի աղջիկ մը վարդեր կը նետէր ատեն ատեն, և այդ աղ-

ջնակին անունը գառնուկներուն հետ կը մայէր (Եւ-
փրմէ)։ Այս վերյիշումներու պահուն ժպիտի մը պէս
բան մը ուրուագծուեցաւ դէմքին վրայ, հետուէն, կար-
ծես փերեզմանին միւս կողմէն։ Կեցայ իր մօտը նոյն
իսկ երբ լոնց կրկին, քաղցր էր ինձ անպայման մեղա-
մաղծութիւնը որ կը ծածանէր իր շուրջը։

Երկար խնամուեցաւ մինչև որ ինքզինքը պտաւ
բոլորովին, բայց միշտ թախծոտ և անհաղորդ։

Մտասեւեռումը հայածուած բլլալու, ծայրադոյն
աստիճանին հասած էր իր մօտ։ ով որ տեսներ, միշտ
կ'ենթադրէր թէ զինքը անարգելու դիտում ունէր,
զինքը ծաղրելու, իրեն Պիաս հասցնելու։

Իր ազգականները կը պատմէին թէ Եղիա ի ծնէ
հիւանդադին դիւրագգածութիւն մը ունեցած է, և այդ
պատճառով միշտ փնտռած առանձնութիւն, տղայ
տարիքէն։ Նոյնիսկ իր մայրը տառապած է երբմէն
գուկին չափազանց դիւրագգածութենէն, որուն սա-
կայն ամէն քմահաճոյքին տեղի առած է դուրդու-
րանքով։ Անոր մահուընէն յետոյ Տէմիրճիպաշեան
ապրած է գրեթէ միշտ առանձին։ Սակայն, ինչ որ
զարմանալի է, ան միշտ սիրած է իր աշակերտները,
մանաւանդ Կեդրոնականիները, և անոնց մօտ միայն
ինքզինքը նուազ դժբախտ զգացած։

Կը յիշեմ իր փայտաշէն տունը Գառը-Գիւղ, ուր
չորս ընդարձակ սենեակներու մէջ միս-միսակ կը
ընակէր։ Խարխալած պատուհաններով, առանց ներկի,
տախտակամօծը սեւցած անձրեւէն, հովէն, մէկը պոլ-
սական հինաւուրց տուներէն որոնք ամէն քամիէ կը
սարսին և որոնց դրան վրայ ուռնակ մը կայ ծանր,
փոխանակ զանգակի կամ ելեկտրական կոճակի։

Եղիան ինքը կ'ընէր իր տան գործերը։ Տպածոյէ
գիշերնոց մը հագած, գլուխը եագմա մը (տեսակ մը

վարչամակ), կապած, աւելի ձեռքը: Այդ թաղը Յու-
նաց թաղ ըլլալուն, դրացիները շատ չէին գրաղիւր
իրմով, տարօրինակ չէին գտներ այդ ապրելակերպը
և զինքը կը կոչէին «ֆիլոզոֆօս», թիւեւս յոյն փի-
լիսոփաներուն մէկ տարտամ վերլիշումովը:

Հնար չէր եղած համոզել զինքը որ քովը մէկը
դրուի, սպասաւոր կամ սպասուէի, տարեց հոգատար
կին մը դռնէ, թեթեւցնելու համար իր յոգնութիւնը:
Տիկ. Գալէմքեարեան կը յաջողէր երբեմն պատրաս-
տուած ճաշ տանիլ իրեն և տունը տեղը քիչ մը կար-
գի դնել:

Արար աշխարհ ռիսերիմ կը կարծէր իրեն և ան-
հունօրէն դժբախտ էր, թերևս ժան ժազ Ռուսոյի ոս-
կորները Բանթէոնի մութ խորշերէն սարսուռային եթէ
տեսնէին աւերը այն խորունկ փիլիսոփայութեան, ո-
րուն այսքան հաւատարիմ աշակերտներ հազուադէպ
եղած են բարեբախտաբար:

Այդ ժամանակամիջոցին էր որ Եղիա ուրիշ տու-
րօրինակ դադափար մը ունեցաւ, ցոյց տալու համար
թերևս իր արհամարհանքը դէպի ունեւոր մարդիկը և
կամ համակրանքը դէպի չքաւորութիւնը:

Կիրակի առաւօտ մը, հին հազուստներ հաղած,
թեւերը պատառատուն վերարկու մը. զլուխը առանց
ծոպի ձեռ մը, ալիստոն մօրուքը, մազերը (իւ եր-
բեմնի աղուոր սև մազերը) անխում, ձեռքը թիթեղէ
ափսէ մը, Գատր-Գիւղի Ս. Թադաւոր Եկեղեցիին մեծ
դրան առջև, հոն ուր մուրացիկները կը շարունին,
ինքն ալ կեցաւ և ինքն ալ մուրաց, աչքերը կիսա-
խուփ ինչպէս ծովուն, ինչպէս մահուան դէմ:

Ամէնքէն գողտնի բրած էր այդ բանը. ազգական-
ներն ու բարեկամները սոստիկ սրտնեղեցան, և շատ
դժուար համոզեցին զինքը այնուհետեւ փոխադրուե-

լու Բերա, օտարազգի ազնիւ կնոջ մը տունը, ուր
մնաց մինչև իր բազմաշարժար ու տառապակոծ կեան-
քին լիերջը:

Ապիտակ կաթիլներ ոլորապտոյտ, ձիւն, Գևտինը
ճեփ ճերմակ, Տօնն էր Ա. Ծննդեան, իմ մանկու-
թեանս հեկեաքներուն մէջ բնանկարը ձիւնապատ է
է միշտ Ծննդեան գիշերը:

Ձմեռան խոր ունի գիշեր
Անփ ոեւ մթնած էր երկին,
Ցուրտ մէկ քամի կը փրչէր
Ու սառ պատած էր գետին:

Խթման գիշերը ձիւնած էր անընդհատ և Ծննդ-
եան առաւօտուն սպիտակ էր Մօսալի ճամբան: Տիկ-
Քայէմքեարեանին հետ թե թե, դժուար կրցած էինք
եկեղեցիէն տուն դառնալ, սահելով, սայթաքելով
զուարթօրէն:

Խայտանք կար արտերնուս մէջ, Մեր աղւոր զար-
դարուն սեղանը. կանաչ տերեւներ ու նարկիզ, և իմ
պզտիկ աղջիկներս, իրենց նոր հագուստով, ձածան
մազերով:

Համբոյրներ, Ու ճաշ, Հագիւ առաջին պատահող
բերաննիս, դուռը զարնուեցաւ: Ո՞վ կրնար այդպէս
ուժգին զարնել եթէ ոչ՝ գոյժ մը, աղէտ մը...:

Ակնթարթ մը՝ ժամերու տեւողութեամբ: Լուր
բերին թէ Պոլիս, Մայր-եկեղեցիին մէջ ուր պատարա-
գիչ էր Պատրիարք Օրմանեան, սպաններ էին զինքը:
Պօսիւէյի ճարտասանութիւնը պէտք է նկարագրելու
համար այդ պահը:

Արիւննիս ցամքեցաւ: Ինչո՞ւ սակայն այդ ո-
ճիրը... Իսկ հետեւա՞նքը:

Խայտանքնիս փոխուեցաւ սուգի, մտահոգութեան, անձկութեան: Գիւղը սոքած էր, դէմքերը գունատած. ամէնքս աւելի կը մսէինք. ձիւնը աւելի պաղած էր: Շատեր կը վազէին շողեռաւ՝ լուր բերելու քաղաքէն:

Իրիկուան վերջապէս տեղեկացանք թէ Օրմանեան վերաւորուած էր միայն, ոճրագործը ձերբակալած էին և դժուար կ'ենթուրէին մը հաւանական չէր: Անձնական վրէժխնդրութեան արդիւնք կը թուէր ոճրը:

Շունչ առինք:

Մէկ քանի օր յետոյ գացի տեսնել Սրբազանը. միշտ գուարթ էր և ըստ իր սովորութեան կատակեց հետս, բառախաղեր չինելով «Անայիս» անունիս շուրջ:

Իր փոքր խուցին մէջ երկարօրէն տեսուեցանք. պատահարին վրայ քիչ խօսեցաւ:

— Հոգս չէ միտիւր, ըսաւ. բայց աշխատութիւններ ունիմ որոնք կիսաւարտ պիտի չուզէի թողուլ: Օրմանեան Պատրիարքը շուտով կը մոռցուի, բայց իմ աշխատութիւններս կրնան ապրիլ. զարգացած միտքեր միշտ պիտի զբաղին անոնցմով:

Սրբազանը գիտէր վիճաբանիլ առանց ցասումի, (ինչ որ հայկական չէ. գիտէր համոզել առանց քարոզի, գիտէր խորունկ նիւթեր պարզել առանց ճոռումաբանութեան, կ'ընդունէր ամէն դիտողութիւն և կը ջանար բացատրել առանց վիրաւորելու):

Երբ Մօնսէնիւօն Պօնէթթի Ս. Պապէն Պոլսոյ պատուիրակ նշանակուեցաւ, անոր Հայոց Պատրիարքին հետ (որ Օրմանեանն էր) առաջին տեսութիւնը Նորատուրկեանի տունը տեղի ունեցաւ իբրեւ չէզոք գետին: Երկու մեծ կղերականները ճաշի հրաւիրուած էին: Տեսութիւնը շատ սիրալիւր անցաւ, թէև մենք մեծ բան մը չհասկցանք, խօսակցութիւնը իսաւրեւն

լեզուով բլրալուռն. հայ Պատրիարքը իտալացի կարտի-
նալին չափ դիւրաւ կը խօսէր Տանթէի լեզուն:

Մ. Պօննէթթի մեկնած պահուն քրոջս, Տիկ. Նո-
րատունկեանին շնորհակալութիւն յայտնելէ յետոյ
ճաշին համար, կրկին անոր ձեռքը սեղմեց և բաւ-
որ կը շնորհաւորէր քերականէս հայ ազգը այսպիսի
հմուտ, աստուածաբան, բաղմունքի մի գարգացումով
բարձր կղերականներ ունենալուն:

Թերեւս լատին նրբամիտ կարտինայը երեւակայած
էր հայոց Պատրիարքը արեւելքի մոզերուն նման եր-
կար սե մօրուքով, անմշակ միտքով, յաղթանդամ ա-
սիացի կրօնական մը, անտեղեակ աշխարհի միւս մա-
սերուն մէջ անցած դարձածէն:

Ամառնային դպրոցական արձակուրդի օրերը դիւ-
ղադնացութեան պատրաստութիւնները կ'ընէինք հա-
ճօքով: Այդ ժամանակամիջոցը սիրելի էր ինծի, ու-
րովհետեւ պէսպիսութիւն մը կը բերէր կեանքիս միօ-
րինակութեան մէջ, և դաւաններուս համար ալ հրճ-
ուանք մըն էր:

Դրախտանման վայր մըն էր Մեծ Կղզին: Պարտէզ
մըն էր ան, համակ յասմիկ ու վարդ, օդը թեթեւ,
անրջային, ծովը աւելի վճիտօրէն կապոյտ, ամէն ինչ
խնկաւէտ:

Աստուածածնայ տօնը ընդհանրապէս հոն կ'ան-
ցնէինք, ծովեզերեայ պանդոկի մը մէջ:

Ոգոստոսի այդ օրերը Կղզիին ամէնէն չէն օրերն
էին: Բոյրս ալ հոն օգափոխութեան կ'երթար եւ զրե-
թէ միշտ միասին կ'ըլլայինք:

1906ին նորէն Կղզի կը գտնուէինք, Աստուածած-
նայ նախատօնակին քրոջս տունը հրաւիրուած ըլլա-

լով, ուր երեկոյեան ճաշէն յետոյ մտերիմ երեկոյթ մը տեղի պիտի ունենար:

Նախ քան այդ, դէպի նաւամատոյց պտոյտ մը քնել փափաքած էինք: Շաբաթ երեկոները հոգիի նաւամատոյցը արդուգարդերու շքահաղէսի վայրն էր այն տունն, և ես կը սիրէի մանաւանդ հայ տիկիններուն վայելչագեղութիւնը:

Ամէն ոք կը սպասէր կամուրջէն ուղղակի եկող շոգենաւին, տիւկայելով հիւրեր կամ սիրելիներ: Զուարթ էր մթնոլորտը, ամէն ինչ տօնական, ծաղիկով ու կնոջական քղանց ներու բոյրով խնկաւետուած:

Ու եկաւ շոգենաւը: Հայ աշխարհի բոլորը խոժոռագէմ, կարծես յուզարկուող ու թեւել մը կը դառնային: Փսփսուք մը, Բան մը անցած դարձած էր: Ի՞նչ բան: Կամոց ձայնով իրարու հետ կը խօսէին իրրե մեռելի տան մը մէջ:

Անդին նուագածուններ կը թնգացնէին իրենց աններդաշնակ երգերը, և այդ պոռոտ զուարթութիւնը և Հայերուն այդ տրտում կերպարանքները տարօրինակ հակադրութիւն մը կը կազմէին այդ պահուն:

Գրեթէ ամէնէն վերջը եկաւ քեռայրս, սովորականէն աւելի գունատ: Մեզի հետ միաս չուզեց. կողք մը տոխնք և զոցինք տուէր, ամբողջ ճամբան լուրթիւն. բոլոր Հայերը կարծես պսպանծած էին:

Տուն հասնելուն, Նորապուտեան տուաւ գոմը:

Նոյն օրը յետմիջօրէին, շուկային մէջ, խանի մը դռնէն ներս մտած պահուն, կոնակէն զարնուելով սպաննուած էր Ունճեան Սրիկ էֆէնտին: Կ'ըսուէր թէ կուսակցականներ էին հեղինակները այդ տիւրը արարքին: Սպաննիչը օձիքը ձեռք տուած էր:

Թերեւս ան մէկն էր այն բերաւոր հայ տղոցմէն,

որոնց Ունճեան ձեռքէն եկած բարիքը կ'ընէր և որոնց նեղ օրերուն նեցուկը կ'ըլլար դրիթէ միշտ:

Ոճիրը սև ծածկոցը եղաւ կղզիին դեղեցկութեան, պարտէզներուն բոյրին, չքեղ արդուզարդերուն, Աստուածածնայ տօնին և մեր երեկոյթին վրայ:

Այն գիշերը, ծովհայեաց պատշգամբն՝ առանձին՝ սիկառէթիս հետ, երկարօրէն խորհեցայ մարդկային տխմարութեան վրայ, որով Վօլթէն հնարաւոր նկատած է անհունութիւնը չափել:

Հակառակ մասնաւոր պաշտում մը ունենալուս Մեծ Կղզիին, իր անպատում ազնուական հրապոյրին, իր անօսր օղին, իր հեշտանք տուող մթնոլորտին համար, տեղի տալով ընտանիքիս փափաքին՝ հետևալ ամառը արձակուրդին գացինք Վոսփորի վերի մասին վրայ զմայելի դիրք ունեցող զիւղ մը, Փազար-Պաշի:

Ան վերջին նաւամատոյցն է, ուրկէ յետոյ կուգայ Եւրոպական եզերքին Քալսքը, անկէ անդին ալ մուտքը՝ Ու Ծովուն:

Դէմը կը բարձրանայ Ուշա-Տէտէ կոչուած լեռը՝ իր հսկային դամբարանով և իր հինաւորաց աւանդավէպով: Այդ սարին կոնակէն լուսնին ծագումը ճշմարիտ հրաշալիք մըն է. շատ իրիկուններ ճաշելու կը մոռնայի, բմբոյխնելու համար այդ դիւթանքը:

Փազար-Պաշին մանուաւոր, իր հայ բնակչութեամբը, համեստ եալըներովը, մէկ մանրանկարն է, միջակօրեար մէկ քոյրը Պէօյլեք-Տէրէի ազնուական ծովսփին, որ բիացա կ'անուանուէր: Վայելշագեղ վիլլաներով, հովասուն ծառաստաններով զարդարուն Պէօյլեք-Տէրէն, ուր միմիայն քրիստոնեայ մեծատուններ կառուցած են իրենց ամարանոցները:

Հոն էին ճարտարապետութեան գոհար քաղըներ, բնակարաններ, մանաւանդ զղեկանման ամարանոցը Քարա-Քլէհայ Սրահամ փաշայինը:

Արդէն Պէօյի ք-Տէրէն կարծես մասամբ աւփականութիւնն էր Սրահամ փաշային: Ան, իր այդ արքայական քաղըն զատ, որ իր սարքած պարահանդէսի գիշերները կը շողշողար Հազար եւ մէկ Գլեբընեռու սուլթաններուն պալատին նման, ունէր նաև ազարակ մը գիւղին ետեւի կ'ղմը, որուն նմանը զրեթէ չկար Պոլսոյ, ոչ ալ մօտ: Կայ վայրերուն մէջ:

Ճոխութեան երկրպագուին հագուադէպ ճաշակովը զարդարուն ընդարձակ ծառաստան մըն էր ան աւելի քան ազարակ մը: Թէև փաշային չիֆլիկը կը կոչէին զայն:

Բիչերու արտօնուած էր այցելել հոն. փաշան հետաքրքիր աչքերը չէր սիրեր. բայց, մենք այդ ամառ ունեցած էինք «ոսւելութիւնը» արտօնուելու այդ դրախտէն ներս մուտքի, աւելի բախտաւոր քան Թովմաս Մուրի Փերին:

Երկու կողմէն հսկայ ծառերով ճամբայ մը կ'առաջնորդէր մինչև գագաթի բլուրին: Երկու տեղ, ճամբու կէսին, լճակներ կային, եզերուած ուռիներով, որոնք իրենց արօղունքները կը սրսկէին մեր գլխուն: Նուռուֆարներ կը ձփային ջուրերուն վրայ, խոշոր, ճերմակ թիթեռնիկներու նման: Ամառուան տօթազին օրերուն՝ իրապէս եղեմական էր այդ անկիւնը:

Բլուրին գագաթն էր փաշային որսի դաստակերտութիւնը: Երկու կողմէն ճաշակով սիրուն սպիտակ չէնք մը, զուռներուն վրայ եղնիկի գլուխներ:

Միւս կողմէն կ'իջնուէր զէպի Սև Մովու ասիւրը, Բիլիօղի յունարնակ գիւղը:

Այնքան թեթեւ, թափանցիկ էր օդը որ մարդ

թիւեր ունենալ կը թուէր։ Այդ քիտիկ ժայկոյցօրէն կահաւորուած էր, դեղջկականին խառնուած պճնասիրութեամբ մը, ճարտարօրէն ներդաշնակուած։

Ամէն ինչ կար հոն, զուարթ ընկերներ կամ սիրուած շորհագեղ կիւն մը ընդունելու համար։ Ամէն ինչ մտածուած էր, զարդախուցէն, մարմար լողարարանէն մինչև ճոխ մատանը։

Չոր լեզուները կը սլափէին թէ՛ փաշան հոն կուգար երբեմն պահուբախ խուսափելու համար աշխարհիկ կեանքէն։ Կուգար հոն երանա թեամբ գեղունօրը անցրնելու շողշողուն ընկերակցութեամբը Պոլսոյ ամենէն գեղանին, ամենէն հրապուրիչը նկատուած ռակհէր տիկնոջը, միասին բարոյնի յոյժ հմայքը արգիլեալ պտուղին, մինչ կը կարծուէր թէ՛ ինքը որսի ելած է և փափկասուն տիկինն ալ հիւանդ մօրը սնարին մօտ, հեռաւոր արուարձանի մը մէջ։

«Պապանձիւն չար լեզուները» բառ է կլէռպատուած թագուհին, Հոռոմի աւագանիին մէջ և Մարկոս Անտոնիոսի մասին խօսուածներուն ակնարկելով։

Աբրահամ փաշա Քարա-Քէհեայ, որդին Գէորգ պէյ Քարա-Քէհեայի, մէկը եղած է Պոլսոյ ազնուական չրջանակին ամենէն կարկառուն դէմքերէն։

Ճշմարիտ տիպար ճեքլմենի, իրապէս մեծատուն, թերևս միակը եղած է իր ժամանակին որ զիտցած է իշխանավայել կերպով ապրիլ։ Իր բնտանեկան ներքին կեանքին մէջ խստապահանջ, նոյնիսկ քիչ մը բռնակալ, աշխարհիկ միջավայրին մէջ ամենէն նրբագգացը, ամենէն կնամեծաբը, ամենէն փափկաճաշակը եղած է ան։

Վերջին ծայր վառվառն դործող միտք, միլիոններու հետ խաղացած է, Եզրպոստի փոխարքային սեղանաւորը, նոյնիսկ Ապաթու Համիտի քնահատման ար-

ժառանգած է ինչ ինչ առիթներու մէջ, թէև երբեք ուղղամտութենէ չէ շեղած:

Իր ժամանակակից ունեւորները ապարդիւն ջանքեր րրած են՝ մրցելու իրեն հետ: Ան ծնած էր իրապէս ազնուական, վայելչասէր մինչև ոսկորներուն ծնծը:

Մտխած է իր ահադին հարստութիւնը. բայց, ոչ ոք դիտցած է իրեն պէս արժանավայել կերպով մրսխել:

Իր մայրը Տիկին Եպրուհի Քարա-Քլհեա, առաջին հայ մեծ տիկինը եղած է հանրային, բարեսիրական ձեռնարկներով գրողուդ: Ան իր գուրգուրանքին առարկայ ըրած է ազգին Տունը, այսինքն՝ Եկտի Գուլէի Ս. Փրկչեան հիւանդանոցը, մօտէն շահագրգռուած անով, այցելած հոն Տօքթ. Մագեանի բնկերակցութեամբ: հիւանդներուն անկողիններուն մօտ նստած, զթասիրութեան օրինակ եղած է Պոլսոյ տիկիններուն, իր սիրտն ու քսակը միշտ բաց տառապողներուն, զրկուածներուն համար:

Արրահամ փաշային մեծ քոյրը մայրն էր Պօղոս Նուդար փաշային և Տիկին Նոյեմի Գարսամանեանին, այն քնքշուդի տիկնոջ որ դիտէր ամէն ցաւի զթալ, ամէն նեղութեան աջ կարկառել և որ Փարիզի մէջ, հայ կնոջ աղնուական զգացումներուն տիպարն էր: Իսկ կրտսեր քոյրը, Օրիորդ Զարուհի Քարա-Քլհեայ, իր ժամանակին հայ աղջիկներուն ամենէն փայլունը, ամենէն զարգացածը: Պահ մը նշանուած է հայ ամուսնիներուն ամենէն ոչքառօրին, ամենէն մտաւորակաւնին, Գրիգոր Օտեանին:

Այս երկու մեծ անուաններուն միացումը, երկու ամենէն ցարձ մտկարդակին վրայ դառնուդ բնտալ իքներուն խնամութիւնը ազգին մէջ մեծ հրճուանք յա-

ռաջ բերած է, որովհետեւ Գ. Օտեան ամէն բանէ առաջ ազգին մարդը եղած է և անոր ամուրի մնալու փափաքը, (թերեւս սրտի խորունկ ցաւի մը հետեւանքով) բնաւ ախորժելի չէ թուած ազգակիցներուն։ Օտեան անունը պէտք էր ունենար շատաւիղներ, պէտք էր յոյսին ետեւէն մնար հետք վա յլփյուն։

Գրիգոր Օտեան, ո՛չ միայն մեծ իմացականութիւն մը, բեղուն գրող մը և թուեղ ազգասէր մը եղած է, ո՛չ միայն իր ատենուան ամենէն զմայլելի ոճը մշակած և աշխարհաբարի կանոնաւորումին սատարողներէն ամենէն յաջողը նկատուած է, այլ նաև՝ գերազանցապէս վայելչադեղ, աշխարհիկ և մանաւանդ գեղեցիկ գէմքով, անդիմադրելի հրապոյրով, որուն առջև ամենէն ամուր կանացի առաքինութիւնները տեղի տուած են, մեծ տիկինէն մինչև բաղդազուշակ գնչուհին։ (Օտեան միշտ նախընտրած է գնչուհիները)։

Հայ ժողովուրդին մէջ իր անունը միշտ սիրուած ու օրհնուած է, որովհետեւ ինքը եղած է Սզգ. Սահմանադրութեան հիմնադիրը երէն առաջինը։ Պետական բարձր պաշտօնեայ, դիւանագիտական չրջանակներուն մէջ մեծապէս գնահատուած և յարգուած, և սակայն, իր հոգին թուեղ հանողը միշտ իր ազգին ցաւերը եղած են։

Ինչպէս ամէն անստղիւտ ձիրքերուն, իր քաղաքակրթութեան մարդու մտայութեան հետ, առեղծ է փոքր ինչ ինքնաշատուկ, օրիկիցալ, ինչպէս կ'ըսեն կովկասցիները. և շատ գլուխ չէ ձագած ընկերական անձուկ պայմանադրականութիւններու, սակաւ ինչ պոհեմ, ոտնակոխ բրած է երբեմն կենցաղագիտական նեղ պայմանները։

Դժբախտաբար օրիորդ Քարա-Քէհեայ բոլորովին ազնուական մթնոլորտի մէջ վարժուած, պայմանադ-

րականութիւններու երկրպագու, չէ կրօած ըմբռնել անոր վարուելակերպը, անոր սովորականէն տարբեր կերպով հասկնալը ընկերային կեանք բսուածը, անոր խորխտ հոգիին արհամարհանքը, և խզուած է նշանախօսութիւնը:

Ո՛չ մին, ոչ միւս ամուսնացած են:

Մինչև իր Փարիզ աքսորուիլը, Գ. Օտեան իր ամուրի քրոջ, Օր. Եւփիմէ Օտեանին հետ ապրած է, մարգարիտը քոյրերուն:

Փէր-Լաչէզի գերեզմանատան մէջ է իր դամբարանը, պարզ մարմարէ, շիրմաքարին վրայ արձանագրուած:

Գրիգոր Օսեան, հայ մեծ ազգասէր մը:

... Պէօյիւք-Տէրէն արթնցուց այս յիշատակները, տակաւ հեռացող:

Այն հիասքանչ քարափէն, այն մեծաշուք փիացալէն ի՞նչ մնացած է, մոխի՛ր, Հրդեհի լսփած է եալըներուն մեծ մասը, և նորեր չեն կառուցուած ու Վոսփորի կապոյտ ջուրերուն վրայ, փոխանակ երկու թիով թեւէ, երազ տուող քայլերներուն, կը գոռան անրնդհատ խոպոտ մօթեօնները մալուխներուն:

Գիւղագնացութենէն երբ վերադարձանք, Գատր-Գիւղը կարծես նոյնը չէր. միջավայրը աւելի սեղմուած էր, ընդհանուր անհանդստութիւն մը կը տիրէր մըթնոլորտին մէջ:

Աշունը անձրեւոտ էր և տխուր: Վոսփորի արշալոյսները և Ուշա-Տէտէին արծաթազօծ ամպերը, աղւոր հեռապատկերի մը պէս երբեմն կուգային կ'անցնէին աչքիս առջեւէն:

Ու հասաւ ձմեռը իր տրտում, լալկան օրերով և

անվերջանալի ելեկոնիւրով , ուր մտի՛ր , ստուերները
կը վազեն կուգան հսգիւ յԱմբիջօրէ եղած :

Ես ընդհանրապէս իմ իսողողիկ տանա մէջ , երբ
ամէն մարդ քնանաւ , հաճոյցով կ'սչլսաւէլ ե ժամելս
կ'անցնէի դիւրասահ :

Գաւոր-Գիւղի մէջ զուարճութիւնները չէին վրի-
տար : Հայկական ամէն բան տրգիլուած էր , երբեմն
թուրքերէն թատրոն , քիչ շատ ձանձրանալի :

Բնակչութիւնը խումբերու բաժնւած . իւրաքան-
չիւր ոք կը զուարճանար իր բարձրած կամ կարելի ե-
ղած կերպով :

Հոս ինքնախաղ , հոն քամբուսանք , անդին միմիայն
կերուխում :

Մենք ես ունէինք մեր պղտիկ խումբը , քանի մը
բնտանիք , մտերիմ միմեկուրտ , ուր սոսանց յետին
մարտի կամ խճճանքի անկէպէտէն կը աւանդէինք
նորմա ալ նրաճշտութիւն ընկողմ :

Մեծագոյն վայելք մը ունէի սակայն ես . այն
էր՝ Փարիզէն կամ Վիէննայէն թատերախումբեր , մեծ
արուեստողէաներ կուգային Պոլիս , թէն ցոնցառա-
բար , Բերա , Փրիթ-Շանի թատրոնը , Ռոսինի կամ
Քորնելլի զմայելի տողերը , սրտս ստնուած Տիկին
Սիլվիէնէ մը , վճիտ աղբիւրի մը ջուրին պէս ծաւաւած
հոգին զովացնող , կամ արամիտ Ռէժանին տնտրելի
խաղարկութիւնը , ինչպէս Նաե վիէննական թէթն ե-
րաճշտութիւնը , որ թիթեռնիկ մը նման չլինէ
շուրթ կը թեւածէ , ինձի համար ճշմարիտ փախարի-
նութիւն մըն էին Գաւոր-գիւղի ցամաքութիւններուն :

Սակայն , ամէն բանի վրայ ծանր կը ճնշէր կա-
պարանման միմեկուրտը , զոր բոնականութիւն մը
միայն կրնայ ստեղծել : Օրէ օր զգոյիւրէն կ'աւելնար
մշտապէս անձկութիւն մը արտերուն մէջ : Դրան զան-

գակին անժամանակ զարնուիլը մեծ դժբախտութեան մը գոյժը երթադուր կուտար։ Կարծես պայթիլու մօտ փոթորիկի մը պսնուն, բազ ծովի մը վրայ գիւրսբիկ նաւակով մը կը համբորդէինք։ Համիտն ու զինքը չըջապատողները դժոխային ոգիներու պէս կը սարսուփեցնէին մեզ. անոնց սրտակերը, անոնց արարքները ահարկու սպառնալիքներով բեռնաւոր էին։

Ամբողջ Պոլիսը, Թուրք թէ՛ Հայ, կը նախազգար թէ հնար պիտի չըլլար այլևս այդպէս շարունակել, թէ՛ բան մը պիտի պատահէր անխուփելիորէն։

Տարիները դանդաղ կ'անցնէին որպէս անախորժ տեսիլքներ։

Դժգոհութիւնը կ'ընդլայնէր, բայց տակաւին ընդլզումը ծայր չէր տուած։ Իւրաքանչիւրը իր դրացիէն կը կոտորածէր, ճիշտ ինչպէս ներսնի ժամանակ, Հռովմի մէջ, Մանաւանդ Թուրքերը, սակայն փափրսուքներ պատահելիք բան մը ծանուցանելու երեւոյթը ունէին։

Կ'սպասէինք։

Կային պահեր ուր փողոցին լռութիւնն իսկ տարօրինակ կը թուէր մեզի. նոյնիսկ երբեմն գիշերը կառքի մը անցքէն յառաջ եկած անօթներու թրթռումէն կը սոսկայինք, տյնքան պրկուած էին ջիղերը։ Շատերը, այդպէս, կաթիլ առ կաթիլ անձանօթին սպասելու տեղ, կը նախընտրէին որ, նոյնիսկ եթէ աղէտ մըն էր պատահելիքը, ժամ առաջ պատահէր։

Եւ այդ սարսափին ամենէն ահաւելի մասը այն էր որ չէինք գիտեր թէ ի՞նչ կ'ստպասէինք և թէ հարց մը կար մէջտեղը, գոր ոչ ոք բարձրաձայն կրնար բնորոշել և որ թերեւս պիտի մնար անլուծելի յաւերժապէս։

Այդ էր թրջակական յեղափոխութեան հարցը։

Պզտիկ շողենաւ մը օրուան մէջ քանի մը անգամ Մեծ-Կղզիէն հանդիպակաց եգերքը՝ Մալթէփէ ժողովուրդ կը փոխադրէր, ստոր cabotage անունը կուտային. Մալթէփէ կառախումբ մը կ'սպասէր ուղեւորները Հայտար-Փաշա տանելու:

Յուլիսի օր մը Մեծ-Կղզիի նաւամատոյցին վրայ կ'սպասէինք փոքր շողենաւին, Պոտրիարքարանի քարտուղար Նշան էֆէնտի ֆաւագեանին հետ. երկուքս ալ քրոջս այցի գացած էինք և Գատը-Գիւղ պիտի վերադառնայինք: Ուշացաւ շողենաւը, բայց վերջապէս եկաւ սովորականէն շատ աւելի բազմութիւն բերելով: Ուշադրութիւն չդարձուցինք: Երբ արդէն ոտքս կամրջակին վրայ դրած էի, մէկը քաշեց թեւէս. Նորատունկիանն էր:

— Մի՛ երթար, ըսաւ, շատ դած ձայնով. եկուր մեր տունը, անխոհմութիւն է, աւելցուց ականջէս վար:

Արիւնս սառ կտրեցաւ. քեռայրս պզտիկ բաներու կարեւորութիւն տուող չէր:

— Հնար չէ, առարկեցի, զաւակներս հոն են. ի՛նչ ալ ըլլայ՝ պիտի երթամ:

Ու մտայ շողենաւ: Տուկաւին ճամբայ չելած, քրոջըս վարժուհին եկաւ հեւ ի հեւ, պնդեց որ դառնամ քրոջս մօտ: Վտանդ կար վարը: Անդրդուելի մնացի:

Փաւագեան ևս իմ պարտադայիս մէջն էր. անոր ալ զաւակները Գատը-Գիւղ էին. ան ալ պիտի երթար հոն, հակառակ որ շողենաւէն ելլողները իրեն ըսած էին թէ ջարդի կը սպասուի Պոլիս:

Ճամբայ ելանք: Մեզմէ զատ մէկ երկու թուրք միայն կային նաւուն մէջ. ամենուն երեսը կախ, գե-

տինը նայած, Ընկերս յուռ էր. ես կը խեղդուէի. բա-
ռերը կը մեռնէին բերնիս մէջ:

Վերջապէս Մալթէփէ հասանք: Ահագին բազմու-
թիւն նաւամատոյցը. ամէն ոք դէպի Մեծ-կղզի կ'եր-
թար, իրրեւ ապահով գետին, ջարդէ զերծ: Ծանօթ-
ներ ապշեցան մեր դէպի քաղաք երթալուն: Անոնցմէ
մէկը արիւթթիւնը ունեցեր էր Փափագեանին ըսելու
թէ Գիւշիւք Սայիտ փաշան մեծ եպարքոս անուան-
ուած է և թէ քրիստոնեաներուն, մանաւանդ Հայե-
րուն ջարդ մը հաւանական կը նկատուի. ամէն ինչ
ոաստիկ ձգտուած է և Համիտ՝ զայրացած:

Գնացքը կը յառաջանար դանդաղ. կառքին բա-
ժանումիմ մէկ պատուհանին տոջեւ ես, միւսին Փա-
փագեանը, կը ծխէինք սիկարէթ սիկարէթի վրայ.
կառախումբին մէջ մեզմէ զատ ոչ ոք:

Իւրաքանչիւր կայարանին կ'սպասէինք տեսնել
ջարդարարները, 96ի սովածիւնները: Ամէն վարէն եկող
կառախումբ լեփ-լեցուն էր. տեսակ մը խուճապ յա-
ռաջ եկած էր, կրցողը ինքզինքը ազատելու կը
փութար:

Աչքիս առջեւ կուգային քստմեցուցիչ տեսարան-
ներ: Զաւակներս, տունս, ի՞նչ պիտի տեսնէի, Աստ-
ուած իմ:

Թէ՛ կ'ուզէի ժամ առաջ հասնիլ և թէ կ'ահաբեկէի
մտաբերելով ինձի սպասածը:

Ի՞նչպէս կրցայ պահել մտաւոր կարողութիւնս.
Ի՞նչպէս չխեղադարեցայ այդ ճամբուն վրայ: Ծովը
կարմիր կը տեսնէի, ծառերը՝ դահիճներ: Ծովին մէջ
մահուան հռչակներ կը լսէի, ջարդուողներուն ող-
բերը կարծես, ինքզնիքս բարի ուղեկիցս երբեմն քովս
կուգար, անգոյն ձայնով մը «բան մը չկայ հանդարտ
եղէք» կը կրկնէր ազնիւ մարդը:

Եկանք Գոհարաքի։ Այլեւս վայրկեանէ վայրկեան
ներկայ պիտի ըլլայինք խժոժու թիւններու։ Հետեւէն
երեւցաւ Հայտար-Փաշան։ Կը պատրաստուէի սովիւսյի
հարուածներ ընդունելու պիտեաւ, զաւակներուս գէմ-
քերը աչքիս առջեւ կուգային։ սիրտս հարիւր անգամ
տեղէն ելած մինչեւ բերանս եկած ըլլալ կը թուէր
ինձ... Գանի մը անիւի դարձ ես ու արդէն Հայտար-
Փաշա էինք։ Ստկայն... մարդազետիներ ժուռ եկող
կիներ կային։ Հինգ բոսէնէն կայարանին գերմանական
սրճարանը։ հոն մարդիկ գարեջուր կը խմէին, կը
խօսակցէին։

Իրա՞ն էր արդեօք. ջարդ չկար. երեւոյթը նոյն
իսկ խաղաղ էր։

Ընկերոջս հետ իրարու նայեցանք. ոչ ոք կրնայ
պատմել թէ ի՞նչեր ըսին այդ նայուածքները։ Վար
չտապեցինք կառավարութեն և անմիջապէս կտոք մը
առինք, գէպի տուն։

Փողոցները իրենց բնականոն վիճակը ունէին,
թէն ամայի, բայց խանութները բաց էին տակաւին,
ոչ ոք կար իրարու հետ խօսող։

Հասանք տուն. ամուսինս որ տունը մնացած էր,
բնաւ բանէ մը տեղեկութիւն չունէր. իսկ զաւակներս
պարտէզը կը խաղային։ Խելլայիզօրէն համար բեցի դի-
րենք ու ելայ սննհակս. ձգեցի հագուստներս ու նստ-
ուեցայ անկողինիս վրայ։ Ամբողջ մարմնովս կը դո-
ղայի. ինծի կը թուէր թէ ձուլուն տակն էի. չէի մե-
ռած և Ոլկիանոսին բոլոր ջուրերը վրայէս կ'անցնէին
հողիս սառեցնելով. կը դողայի, կը սարսափայ...
Ի վերջոյ՝ քանի մը դգալ վալեռիսն, ու կրցայ իջնել
սեղան։

Դժուար էր կուլ տալ պատառները։ Դեռ ճաշե-
րիս չաւարտած, հեռաւոր աղմուկ մը եկաւ ականջիս։

անմիջապէս ելայ սեղանէն, իջայ պարտէզ որ փողոցին վրայ կը նայէր. արդարեւ, հեռուէն, հետզհետէ մօտեցող տարօրինակ վայնասուն մը կը լսուէր. մարդկային ձայներ էին որոնք կ'ոռնային, բաներ մը կը գոռային, խառն ի խուռն, որոշելը անհնար. կարծես խելացնոր, չղթայագերծ գազաններ էին որ մարդկայինին քիչ մը նմանող ձայներ կ'արձակէին։ Սպասուհին վազեց քովս՝ խեղայեղ.

— Տիկին, ջարդ կայ։

Արդարեւ այս անգամ իրական էր։ Ամբոխը՝ ջարդարար դարձած՝ կը յարձակէր քրիստոնեայ թաղերուն վրայ։

— Դուռները լաւ գոցեցէ՛ք, հրամայեցի ու փութացի ես ալ օգնել աղախիններու այդ գործին. նոյն պահուն պարտէղին զտնգալը զարնուեցաւ. առնական ձայն մը զիս կը կանչէր. փութացի պատուհան, իմ ազնիւ, իմ պատուական դրացիս էր.

— Մի՛ վախնաք, տիկին, ջարդ չէ, ուրախ ցոյց է։ Սուլթան Համիտ ընդունեց ստորագրել Սահմանադրութիւնը. Երեսփոխանական ժողով պիտի գումարուի. այսօր կէսօրէն յետոյ որոշուեցաւ այդ բանը. ժողովուրդը ցնծութեամբ այսպէս ցոյցեր կ'ընէ, գոհութիւնը յայտնելու համար։

Երկվայրկեան մը ամէն բանի գիտակցութիւնը կորսնցուցի։ Երբ ինքզինքիս եկայ, արդէն ցուցարարները մեր փողոցն էին. մեր շատ մօտը ըլլալուն Յուսոյց Մայր Եկեղեցին, հոն կուգային ճառեր բսելու։ Երբեք տեսած չէի, և տեսնելիք ալ չունիմ այդպիսի խառն ամբոխ մը։ Հայ եկեղեցիին պաշտօնականները, քահանաները, թուրք իմամը, երկաթուղիի պաշտօնականներ, մեծ թէ փոքր, մուխտարը, քովը գիւղին ձկնորսները, Տիկին Քալէմքեարեանին եղբայրը դրօ-

չակր ձեռքը. միւս կողմէն ուրիշ դրօշակ մը, պաշտօնագրուրկ Մուսթաֆա փաշային որդին, յոյն բժիշկ մը, հայ դեղագործ մը, ձմերուկ ծախող քիւրտը. գիշերուան պահապանները, ամէնքը քով քովի միաձայն գոչելով.

— Կեցցէ՛ հիւրերիք (ազատութիւն) ոռնալը դադրեցաւ և յոյն եկեղեցիին առջև կանգ առին, Քահանան ելաւ յուզումէն դողալով բաներ մը ըսաւ. Հայերէն ալ Հանր. Պարտուց պաշտօնեայ մը ֆրանսերէն ուղերձ մը ըրաւ. ու ցուցարարները հեռացան:

Այդ գիշերը Թուրքիա ապրողներուն համար պատմական մեծ գիշերներէն մէկն էր, 1908 Յուլիս 11ի չորեքշաբթի գիշերը, լեցուն խոստումներով, թեւրեւս ալ սպառնալիքներով:

Հետեւեալ օրը գրեթէ բոլոր Պոլսեցիք զիրար համբուրեցին, Գատը-Գիւղի շոգենաւին մէջ մանաւանդ՝ Թուրքերն ու Հայերը. եղբայրակցութեան օրն էր ան:

Խաւարէն լոյս, կաշկանդումէն ազատութիւն, ծանր լուծէն հոք թեթև թռիչք, չղթաներուն տեղ փետուրէ թև. Ազատութիւն:

Սակայն, Սայիտ փաշան միշտ պաշտօնին գլուխն էր, Ի՞նչպէս պիտի կատարուէին ընտրութիւնները, անակնկալներ պիտի չսպառահէին:

Հեւ ի հեւ լուրերու կը սպասէինք Պոլիսէն. կարծեմ քիչ անգամ յորինուած է այնքան առասպել որքան այդ ժամանակամիջոցին:

Ամենէն անախորժ անակնկալը սակայն մեզի համար, այն եղաւ որ թերթ ծախող հրեայ տղայ մը փողոցին ծայրէն սկսաւ պոռալ. «Հայոց Պատրիարքը,

տրկին Ա...ին հետ, իր ճոխ ննջասենեակին մէջ» :
Քարդ քօսթալ կը ծախէր :

Ամուսինս անմիջապէս իջաւ վար ու բոլոր քար-
դերը միասին գնելով խոհանոցին կրակարանը նետեց :

Օրմանեան Սրբազան այդ միջոցին ամենէն զաղ-
րելի անարգանքներուն ենթակայ եղաւ կուսակցա-
կաններու կողմէ : Նախ տունը քարկոծեցին . յետոյ,
երբ Պատրիարքարան երթալու համար կառք կը նստէր,
ամէն տեսակ հայհոյանք ընելէ զատ, լէմոնի կեղեւ,
հոտած հաւկիթ նետեցին կառքին վրայ :

Շատ պաղարիւնով Օրմանեան դէմ տուաւ այդ
խոշտանգումներուն, նախատինքներուն և հրաժարե-
ցաւ :

Իդմիրեան Սրբազան, աքսորէ նոր վերադարձած,
ընտրուեցաւ Պատրիարք :

Պոլսահայերուն համար պատմական ժամանակա-
միջոց մը եղաւ այդ . երջանկութեան ծարաւի մէկը
երջանկութեան յոյս կը տեսնէ, նոյնիսկ ամենէն ան-
հաւանական տեղերը :

Անցաւ չաքաթ մը այդպէս . խենթութեան օրեր,
պոռթկումի օրեր : Ամէն հրապարակի վրայ, Բերս,
Ստամպուլ, Կալաթա, Թոռոյ մը վրայ բարձրացած
յեղափոխական թուրքեր ճառեր կ'ըսէին, ինքզինք-
նուն ելած, պողտալով, բաւական ուժով բառ չգրու-
նելով անգոսնելու համար Սուլթանը շրջապատողները,
սենեկապետները, յրտեսները, և ժողովուրդը խելայեղ
կը ծափահարէր :

Ի վերջոյ, Քիւչիւք Սայիտ փաշան հրաժարեցաւ :
Անոր յաջորդեց Քեամիլ փաշա, որ նկատուած էր լու-
սամիտը աւագանիին և յոյժ անգլիոսէր : Ան իր նոր
կազմած դահլիճին մէջ Աշխատութեան ու Հանրային
Շինութեանց միացեալ նախարարութիւնը յանձնեց

Գաբրիէլ Նորատունկեանին, Առաջին անգամն էր որ դաշլիճին մէջ հայ նախարար մը կ'առնուէր: Մինչև այն ատեն Կոյսերական Գանձուն նախարարութիւնը միայն տրուած էր Հայերու, ինչպէս Յակոբ փաշա Գազազեանի, Միքայէլ փաշա Փորթուքալեանի և Յովհաննէս փաշա Սագըզլեանի. իսկ դաշլիճին մէջ՝ բնաւ:

Օտարազգի դիւանագէտներէն շատեր քիչ մը զարմացեր էին թէ՛ ինչո՞ւ Նորատունկեան Արտաքին Գործոց նախարարութեան չէր կոչուած, փոխանակ Հանրային Շինութեանց, Բայց, ատոր պատճառը չգիտցուեցաւ:

Երեսփոխանական ընտրութիւններու պատրաստութիւններ կը տեսնուէին, Եպարքոսը ծերակուտականներուն ցանկը կը շինէր Նորատունկեանի օգնութեամբ:

Յոյսեր կը ծնէին սրտերուն մէջ շատերուն:

Այդ միջոցին մօտէն տեղեակ անձեր կը հիանային, կամ կը զարմանային թէ՛ ի՞նչպէս Ապտիւլ Համիտ այնքան ճարտարօրէն կը կատարէր իր սահմանադրական վեհապետի դերը:

Պաղատական յանցանքներով կամ ժուրնալիստերու զոհ բանտարկուածները ազատ կ'արձակուէին, ինչպէս նաև աքսոր գացողները կը վերադառնային, խումբ խումբ, ընդհանրապէս եղկելի վիճակի մէջ: Հայ բնտանիքներ ալ կային անոնց հետ, որոնք Կեդրոնական Վարժարանի չէնքին մէջ կը տեղաւորուէին՝ արձակուրդի միջոց ըլլալուն:

Գէլ աղէկ Ղալաթիոյ եկեղեցիին թաղականութիւնը և Բերայէն ազգայիններ կը հոգային անոնց

առօրեայ ասրուստր . բայց, մեծ էր կարօտութիւնը և նպաստը անբաւական :

Ճիշդ այդ պատճառով կազմուեցաւ Թուրք և հայ կանանց միութիւն մը, այդ երկու ազգէ եղկելին երուն՝ օգնութեան փութալու համար, նախաձեռնութեամբ Էգիպտացի Ֆէհիմէ իշխանուհին և Տիկին Տօքթօր Ռիֆաթ փաշայի, որ Պելճիքացի էր :

Առաջին հաւաքոյթը՝ ուր հրաւիրուած էին հայ և թուրք կիներ, ժողովի մը նմանելէ բաւական հեռու էր : Որոշուեցաւ հանգէս մը սարքել ի նպաստ այդ գործին, և կազմակ'րպիչ կարող մասնախումբ մը ընտրել, որուն կարելի ըլլար ամէն լիազօրութիւն տալ :

Բերայէն, Գատր-Գիւղէն ծանօթ տիկիներն որոշուեցան, ինչպէս Տիկ. Ս. Գարակէօզեան, մայր Տեարք Ա. և Մ. Գարակէօզեաններու, Տիկ. Գ. Նորատուհեան, Տիկին Հրանդ Ասատուր, Տիկ. Գ. Սերվիլէն, Տիկ. Ջ. Տիւլպէր և դեռ շատեր, որոնք, եթէ պէտք ըլլար, իրենց ընկեր պիտի առնէին պատշաճ նկատուած այր անդամներ :

Հասոյթը կէս առ կէս պիտի բաժնուէր : Հայերը գրամը պիտի յանձնէին Պատրիարքին որ պէտք եղածը տնօրինէ, իսկ Թուրքերը Ֆէհիմէ իշխանուհին :

Թուրք և հայ արուեստադէտներ և բանախօսներ միայն պիտի մասնակցէին :

Այս ամէնը գրաւոր տեղեկացուեցաւ մասնախումբին երկու ազգէ որոշուած անդամուհիներուն, խնդրելով անոնցմէ անմիջապէս միանալ և նիստ գումարելով ձեռնարկել գործի :

Հալաթիոյ Խորհրդարանին մէջ տեղի ունեցաւ առաջին հաւաքոյթը . տիկիներուն մեծամասնութիւնը փութացած էր հոն (Թուրք երկու երեք կին միայն) :

հռանդ մը յանկարծական ծայր տուած էր. երկար ատենէ ի վեր մոռցուած աւիւն մը դործելու մղած էր հայ տիկինները:

Ատենապետ կարգուեցաւ Տիկ. Սրբուհի Գարուկէօզեան, որ ինքզինքը անտրամադիր զգալով ուղղակի գործօն դերի մը, ինծի տուաւ իր ամբողջ ձայնը, որպէսզի վարեմ ժողովները: Տիկիններ փափաքեցան իրենց օժանդակ առնել մտաւորական թէ առեւտրական պարօններ: Տիկ. Սիպիլ քիչ մը ընդդիմացաւ այդ բանին, բայց մեծամասնութեան առջև տեղի տուաւ:

Քաւական ինքնայառուկ ու զուարճալի էին այդ ժողովները, կանոնց անփորձութիւնը, մէկ կողմէ, այրերու յամառ ընդդիմութիւնը, միւս կողմէ:

Յայտադիրը անտանելի դժուարութիւններու հանդիպեցաւ, բայց ի վերջոյ կազմուեցաւ Թուրք տիկիններէն միայն Տիկին Ռիֆաթ փաշան ներկայ կ'ըլլար գումարումներուն, Թուրք օրիորդի մը հետ, որոնք լիազօր ներկայացուցիչի հանգամանքով կուգային Թուրք տիկիններուն կողմէ:

Անոնցմէ շատեր յանձն առին տոմսակ գետեղել. սակայն տիկին Գ. Նորատունկեան ամենէն մեծ յաջողութիւնը ունեցաւ այդ մասին, իբրեւ նախարարի կին, իսկ ինծի վիճակեցաւ ամենէն դժուարին դործը, այն էր տիկին Ռիֆաթի հետ, միջակօրեաւ Թուրքի տուներ պտտիլ և տոմսակ վաճառել: Արքայադուներէն իմ ևս մենք երկուքս երթալ յանձն առինք և լաւ ընդունելութիւն գտանք:

Արուեստագէտներէն մաս մը մեր տունը փորձեր կ'ընէին:

Այդ ալ զիւրին դործ մը չէր: Իւրաքանչիւրին քմահաճօքը, ժամադրութիւններուն անկանոնութիւնը, անվարժ արուեստագէտներուն խակութիւնը,

նորահասներու անտեղի արժանապատուութեան խնդիրները երբեմն յուսալքում բերելու աստիճանին կը հասնէին։ Բարեբախտաբար մաէսթրօ Սինանեանը կար իր անսպասելի համբերութիւնով։ Յետոյ, ինչ փոյթ տքնութիւնները, յաջողութիւնը պիտի յաղթանակէր։

Այնքան ուժեղ էր մէջս տենջանքը գործելու, հասնելու ոգնութեան տառապանքներու, անիրաւութեան երու, ա՛յնքան նուիրական էր ինձ համար այդ նոր արտօնութեան հանրային գործունէութիւնը՝ որուն կարօտը քաջած էի տարիներ. որ պահ մը հանգչիլ չէի ուզեր. հոգիիս խորը նն ող զօրութիւն մը ընդոստ թօթափած էր իր թմբիւրը և կը պոռթկար երակներէս։

Հայերիս Հայնէ, իր աքսորի տարիներուն, հայրենաբաղձ տողերով երգած է մայրենի լեզուին կարօտը։

«Արտածումներս իսկ աքսորութեան են, քանի որ ստիպուած են օտար լեզուով գրելու։ Երանի՜ անոնց՝ որ իրենց հայրենիքին ստորերկրեայ բանտերուն մէջ կը փտտին, քանի որ այդ բանտը մաս կը կազմէ հայրենի հողին և թէ բանտապահը, իրենց ազգակից, եթէ համը չէ, իրենց մայրենի լեզուով խօսի»։

Մայրենի լեզուին սիրոյն անհունութիւնը, հոգիներու մէջ ա՛նոր գրաւած անսահմանութիւնը, կրկին անվիճելի կերպով հասկցայ մանաւանդ հոր՝ հայ և թուրք կանանց հանդէսին օրը, թատերաբեմին վրայ առաջին անգամ, երկու տարիներու զրկումէն յետոյ, հայ աղջիկ մը սկսաւ երգել։

«Ո՛հ, ի՛նչ անոյս եւ ինչպէս գով

Առաւօտուն փրչես, հովի՛կ,

Եղկանց վրայ գուրգուրալով...»

Օթեակի մը մէջ, ճիշդ դէմն էի ժողովուրդին՝ որ խռոններամ էր. ինծի կը թուէր թէ այդ ամբոխը մէկ հոգի մըն էր, գերերջանիկ հոգի մը: Հեծկլտուքներ, արցունքներ ուրախութեան, Երանութիւն մը կը թեւածէր ամբողջ ամբոխին վրայ, լուսավորող հրեշտակ մը իր թեւովը կը հպէր ամէնուն, հրճուանք կը բաշխէր:

Օր. Իսկուհի Գալանօզ, իր բիւրեղ ձայնով, թատերաբեմէն հայերէն անոյշ տողեր կը թրթռացնէր. կարծես ամէն մէկ բառը չողակնէ ըլլար, ու ամբոխը խելայեղօրէն, նմանը չսիւսնուած ոգեւորութեամբ կը ծափահարէր, կրկնել կուտար անյադուրդ, եւ այդ երգին վերջին հեշտալուր ճօքերը, տակաւին ականջիս մէջ, յիշեցի Հայնրիխ Հայնէի Մայրեմի լեզուն... Այո՛, բանտապահն իսկ սիրելի կը դառնայ երբ ան խօսի մայրենի լեզուն:

Որպէսզի թուրք հանդիսականները չվիրտորուին, թէն բազմաթիւ չէին անոնք, երկրորդ թիւը թուրքերէն որոշուած էր: Օր. Մատլէն Եաղուպեան, ուշիմ աշակերտուհին թուրք գրագէտ Էքրէմ պէյին, իր գմայլելի տառգանութեամբ կարգաց բանաստեղծական ուղերձ մը ձօնուած աղատութեան, զոր ինքը գրած էր: Բոլոր թուրքերը, գրագէտները մանաւանդ, ինչպէս նաեւ Նայիմէ իշխանուհին, սքանչացումի մէջ, չէին կրնար հաւատալ թէ հայ աղջիկ մը կրնար իրենց լեզուին նրբութիւններուն այդքան խորապէս թափանցած ըլլալ:

Շատեր համբուրեցին զինքը, ծերունիները արտասուածքով աչքերով օրհնեցին անոր շնորհագիղ գլուխը: Միջնարարներուն ծովային զինուորական երաժշտութեամբ ոգեւորիչ քայլերգներ կը նուագէր, թէն ժողովուրդը բնաւ կարօտ չէր խթանի, խանդավառուելու համար:

Նրբորդ անգամ ըլլալով բացուեցաւ վարագոյրը :
Բեմը պարապ էր . մէկէն սպիտակ թիթեռնիկի մը
պէս եկաւ աղջնակ մը , 8-9 տարեկան , նրբամարմին ,
թեթեւ չղարչէ հադուստ մը հագած , մագերը արծակի
կարմիր ժապաւէնով պճնուած : Կարծես ոտքով չէր
որ եկաւ ան հոն , այլ՝ թռչտելով . կանգ առաւ պահ
մը , աչքերը դէպի երկինք , ձեռքերը կուրծքին . սլզտիկ
թրքուհի Պալքիսն էր ան որ հայերէն մաքուր , վճիտ
առողջանութեամբ սկսաւ .

Ազատ Աստուածն այն օրից

Երբ հանեցաւ շունչ վիշել

Իմ հողանիւք շինուածքիս...

Շատեր ոտքի ելած էին . ծափահարութենէ աւելի
բան մըն էր . իրրե թէ ձեռքեր իրարու զարնելով չէին
բաւականանար , կը սրտչտային . «Պաւլօ» , «Կեցցէ՛ք» ,
«bis» , գոռում , գոչում , ու ազատութեան քայլերդը
կրկին հնչեցուց իր եռանդոտ նօթերը : Ամբոխը տա-
կաւ հանդարտեցաւ , ու փոքրիկ Պալքիսը , շատ ա-
ւելի զիւրահաղորդ քան իր անուանակից մեծ թագու-
հին , գիրկէ գիրկ անցաւ առաջին կարգը նստողնե-
րուն :

Հիմա լռիկ , սնչիկ էին հանգիսականները , ուշա-
դիր , խորապէս յուզուած : Երիտասարդ թուրք գրա-
դէտ մը , թունդ յեղափոխական , երկար ատեն ստորերկ-
րեայ բանտերու մէջ տառապած , հիւժուած , բայց եր-
ջանիկ հոն այդպէս կարենայ խօսելուն , կը սլտամէր
ընդլզածներուն չարչարանքները , մանաւանդ մտաւո-
րականներուն , բռնակալութեան զահեքուն , որոնք
սակայն բոպէ մը իսկ չէին կորսնցուցած յայտնի հայ-
րենիքը ազատելու կոչկանդումէ : Հիմա հասած էին
իրենց տենչանքին . ի՞նչ փոյթ թէ հեռուի մութ

զնսանցներուն մէջ թողած էին իրենց լաւագոյն տարիներէն ու առողջութիւնը։ Ու խօսեցաւ, խօսեցաւ, ժամ մը ամբողջ, թէն հիւծախտաւոր։

Հետզհետէ միշտ խանդավառ թիւերը յաջորդեցին իրարու։ Վահրամ Փափազեան, զեռ նոր դերասան, իր երիտասարդութեան ամբողջ շողշողացումին մէջ, զմայլելի Արծուիկ մըն էր, ճերմակ ասուիէ համազօհատով, կայտառ Արծուիկ, քիչ մը հեռու նմանիւ Շէօնպրունի թռփախտաւոր, արգելափակ արշիդուքսին, ու երբ

Նս, վաղը կայսր պիտի ըլլամ... կը գոչէր համակ աւիւն, ոչ ոք կրնար մտքէն անցընել թէ այդ կենսունակ արքայազունը քանի մը օրեր միայն ունէր ապրելու։

Շատ Արծուիկներ տեսայ անկէ յետոյ, շատ բեմերու վրայ, բայց Վահրամ Փափազեան ամենէն զեղեցիկն էր, ամէնէն հրապուրիչը, թէն չէր ան կատարեալ տիպարը։ Ոչ թէ մահուան աւարը կը ներկայացնէր ան, այլ հզօր ոտիւր անոր։

Մինչև որ վերջացաւ հանդէսը շատ միջադէպեր տեղի ունեցան։ Երկու պարոտներ եկան սպառնալիքներ ընել Հ. Ասատուրին և Սիպիլին, պնդելով թէ իրենց խոստացուած էր որ պիտի ներկայացնէին Թեկնաժողովները, մինչ նոյն պահուն ուրիշ երկու դերակատարներ կը ներկայացնէին այդ զաւեշտը բեմին վրայ։ Նոյն իսկ զէնքի դիմելու շարժումներ բրեր էին։ Սիպիլ իր բոլոր ճարտասանութիւնը թափելով վերջապէս յաջողեր էր համոզել ու ճամբել զանոնք։

Յետոյ, Աղեքսանդր Փանոսեան հայ օրիորդի մը հետ վէճի լուրջութեամբ, անոր շատ ծանր հայհոյանք մը հրամցուցեր էր և օրիորդը, որ պիտի երգէր, լաւագին մեկնեցաւ հանգչեցնել, հակառակ մեր համոզելու ջանքերուն։

Միւս կողմէ, թատրոնին ներսի դրան առջև ծաղիկ ծախողներուն փախէներուն մէջի դրամներուն կէսէն աւելին անհետացած էին և Տիկ. Ռիֆաթ սաստիկ սրտնեղած եկաւ վրանիս: Վերջին պահուն, երկու թուրք օրիորդի յանձնած էր հակողութիւնը, և ո՛վ գիտէ ինչ էր պատահած: Սիպիլ և ես խնդրեցինք տիկինէն որ այդ պահուն խնդիր չհանէ, քանի որ եղածը եղած է, և դայթսկողութիւն մը ամբողջ հանդէսին լաւ տպաւորութիւնը կրնար չէզոքացնել:

Այդ կիրակի օրը, ինքնին, սովորական ժամանակի ամսուան մը չափ լեցուն եղաւ, ամէն կերպով:

Հասոյթը գոհացուցիչ էր:

Քանի մը օր յետոյ, նիստ գումարեցինք կրկին Ղալաթիոյ Մատենադարանը, թուրք տիկիններէն միայն Տիկ. Ռիֆաթ փաշա և օրիորդ մը եկած էին: Հոն էին հաշուակալը, հայ տիկին մը, գանձնապահը՝ օրիորդ Արապեան:

Գոյացած դրամն էր հինգ հարիւր թրքական ոսկի, ապառիկներէն զատ:

Տիկին Ռիֆաթ խօսք առնելով յայտնեց թէ թուրք տիկիններուն ինչպէս նաև Նայիմէ իշխանուհիին փափաքը այն է որ դրամին մէկ քառորդը տրուի Հայերուն և երեք քառորդը մնայ թուրքերուն: Ներկայ հայ տիկինները զարմանալի գտան այդ առաջարկը, քանի որ կանխաւ կէս առ կէս բաժնել որոշուած էր:

Երկրորդ ժողով մը գումարել փափաքեցանք, խնդրելով Տիկ. Ռիֆաթէն որ մեր որոշումը յիշեցնէ ընկերուհիներուն: Այդ երկրորդ ժողովին ևս նոյն փափաքը յայտնուեցաւ քիչ մը նուազ քաղաքավարութեամբ և մենք պարտաւորուեցանք ընդունիլ:

Այդ մասին խորհուրդ հարցուցած էինք Դուրեան Պատրիարքին և ինքը սուարկած էր թէ պայմանը ըն-

դռնելիէ ուրիշ ճար չկար, որովհետեւ կանխաւ գրաւոր պայմանագրութիւն չունէինք. իրաւացի էր դիտողութիւնը:

Ու վաղագրաւ մարեցաւ կանթեղը թուրք և հայ տիկիներու միութեան:

Մեր սփոխանքը այն Եղաւ որ այդ կիրակիին յիշատակը շատ քաղցր ճիւղ տրկար ատեն հայ ժողովուրդին սրտին մէջ:

Ժողովուրդին մէջ Աղատութեան, Սահմանագրութեան ձեռք բերած խայտառքին խօյ թռիչքը կանգ չէր առներ:

Ամէն տեղ բառախօսութիւն, թատերական հանդէս, նոր գրուած թատերախաղեր, ինչպէս Ազատութեան սյգը, ուր բեմին վրայ կը տեսնուէին բոլոր պաշտական ժուռնալիստները, մեծ լրտեսները, և իրենց ստորին մեքենայութիւններով. հոյնիսկ մեր Օրմանեան Օրբաղանը՝ իր վեղարով: Ամբոխը կը պաշտէր այդ ներկայացումները, և հեղինակները խանդավառ ցոյցերու կ'արժանանային:

Սուլթանը ճաշեր կուտար՝ բոլորովին հարսպականացած՝ դեսպաններուն, նախարարներուն: Կը պատմէին թէ ան շատ լաւ գիտէր դեսպանուհիներուն կնամեծարութիւններ ընել:

Նոյնիսկ, անգամ մը, պատահած էր որ անգլիական դեսպանուհիին թանկարժէք հովահարը, ճաշի մը միջոցին, արքային պատճառով՝ կոտորի: Անմիջապէս կենցաղագէտ ինքնակալը առած էր տիկնոջ ձեռքէն վրասուած հովահարը և ժպտելով գրպանը դրած: Մէկ քանի որ յետոյ, դեսպանուհիին րոնդուհած էր իր հովահարը՝ կոտրած տեղը ադամանդներով Սուլթանին

անունին սկզբնատառերը դրուած, շատ նրբօրէն: Բնական է անգլիացի ազնուական տիկինը զմայլած էր թուրք վեհապետին ճաշակին վրայ:

Օրերը կը սահէին, կ'անցնէին, ինչպէս վճիտ առուակի մը ջուրը ծաղկագեղ հովիտի մը մարգերուն մէջէն:

Պոլսէն հեռացուած կամ աքսորուած հայ մտաւորականներ, հայ յեղափոխականներ հետզհետէ կը վերադառնային:

Անոնք հայ ժողովուրդին մասնաւոր գուրգուրանքին առարկայ կ'ըլլային: Ամէնուն անունին կարծես կցուած էր փառապսակ մը, որ կը յաջորդէր փուշէ պսակի մը: Հայերէն բանաստեղծիւններ կ'ընէին, և ամբիսը արքիւճ՝ կ'ըմբռնէին անոնց ամէն մէկ բառը:

Շատ համակրելի դէմքեր կային այդ յեղափոխականներուն մէջ, կանխաւ մեր ճանչցածներէն զատ: Իրական վայելք մըն էր անոնց հետ տեսնուիլ, լսել իրենց դործունէութեան մանրամասնութիւնը, խանդավառուիլ իրենց յոյսերով, կեանք առնել իրենց կոտորէն: Զտարիւն մտաւորականները անոնց մէջ՝ իբրեւ եղբայրակից կը վերաբերուէին Պոլսոյ մտաւորականներուն հետ, գնահատելով ուր որ կար իրական արժանիք: Անոնցմէ մէկ քանիները ընտրուած էին երեսփոխան, և ինչ որ զաւարճալի էր, հայատեաց Սուլթանը պիտի տեսնէր զանոնք բազմած Երեսփ. Ժողովի և Ծերակոյտի աթոռներուն վրայ:

Ու եկաւ ժողովին բացումին օրը: Մեծ պատրաստութիւններ տեսնուած էին: Պալատէն մինչև ժողովասրահ ճամբաները ամբողջովին դրօշազարդուած:

Թափօրին անցքին վրայ նայող պատուհանները, պատշգամները ափով ոսկի կ'արժէին:

Բնակչութեան մեծ մասը գիշերանց փողոց թափած էր, տեղ բռնելու համար։ ամէն ազգէ, ամէն դաւանանքէ, ծեր, աղջիկ, երախայ, թերեւս նոյնիսկ անգամալոյծներ, դուրս ինկած էին տուներէն։ Ամէնքը ժամերով համբերատարօրէն կ'սպասէին վեհապետին անցքին, անոր որ ամէն ջանք բրած էր ինքզինքը ժողովուրդին չցուցնելու։

Բերա, Թաքսիմի պահականոցը ամէնէն աչքառու կերպով զարդարուած էր։ Խուռն էր հոն բազմու թիւնը, Նորատունկեանին տունը Թաքսիմի հրապարակին վրայ, ճիշդ դէմն էր դօրանոցին։ Թափօրը գիտելու լաւագոյն տեղը՝ այդ տանը պատուհաններն էին, ու Բերայի լաւագոյն ընտանիքներու պատկանող տիկիններ, ընդունելով քրոջս սիրալիւր հրաւերը, եկած էին դրաւել այդ պատուհանները։ Ես, ամէնէն վերի յարկը, լայն պատուհանի մը առջեւն էի թուրք շատ նրբամիտ տիկնոջ մը հետ, որուն ամուսինը, մտաւորական և ուղղամիտ պաշտօնեայ, մեռած էր Խաչատրի մէջ, զոհը Համիտին։ Շատ զգաստ խորհրդածութիւններ կ'ընէր այդ կինը օրուան անցուդարձերուն վրայ, և ես կը զարմանայի թէ՛ ի՞նչպէս, տաանց զգացումի, փորձառութեամբ միայն, այդքան իմաստուն դիտողութիւններ կրնար ընել ան։

Երկձի կռքի մը մէջ նստած էր Ապտիւլ Համիտ, ոսկեհոտ համագգեհատին վրայէն սև վերարկու հագած, որուն բացուածքէն կը նշմարուէր չքանչանին լայն կարմիր ժապաւէնը։ Դէմը յարգալից նստած էր Եպարքոս Քեամիլ փաշան, նոյնպէս համագգեհատին վրայէն վերարկու հագած։ Սուլթանը անզգած՝ բայց կայտառ դէմք մը ունէր։ Բաղդատեցով իր սովորական կքած կերպարանքին, կարծես երիտասարդացած էր։ Բարդաներ եղան թէ ներկ քսած է և կամ Մալրոսեանի փա-

չան կազդուրիչ դարմանումներ րրած, կառքը կամաց կ'երթար, հակառակ սովորութեան. ինչպէս յայտնի է, ուրբաթ օրերը, Սելամյութի արարարողութեան արքայական կառքը փախչելու պէս սրարչաւ մզկիթէն պատար կ'արչաւէր:

Ետեւէն ձիաւորներ, թիկնապահներ, ակնախտիդ համազգեստով, Յետոյ կառքերու անվերջանալի շարք մը, այլազան դէմքեր, իրարու համեմատելը անհնար անձեր. իմամը յոյն քահանային հետ, հրեայ խախամը՝ հայ ժամկոչին... Կարծես փախուստի մը միջոցին խառն ի խուռն այդ կառքերուն մէջ դիզած էին այդ մարդիկը. չէր կարելի երեւակայել աւելի իրար չքոնած թափօր մը:

Մօտս գտնուող թուրք կնոջ հարցուցի թէ արդեօք Համիտ ի՞նչ կը խորհէր այդ պահուն:

— Շատ պարզ է գուշակելը, պատասխանեց, ապահովաբար կը խորհի թէ ի՞նչ միջոցով պիտի կարենայ այս ամէնը տապալել, երեսփոխանները բանտարկել, աքսորել կամ կաշառել, վերադարձողները իրենց տեղերը կամ ծովուն տակ զրկել Սարայ-Պուրնույէն և վերահաստատել քռնակալութիւնը:

Տիկնոջ գուշակութիւնը իրականացաւ 1909 Մարտի 31ին,

* * *

Մեծ պահք էր. Ս. Թադաւորի մատուռին մէջ քիչ էին հաւատացեալները. Իրիկնամուտի տրտմանոյ ազերսանքները կ'երգուէին. Եկեսցէ ի վերայ մեր ողորմութիւնք քո, Տէ՛ր...: Կեանքիս քանի՞ քանի՞ դժուարին պահերուն, հոն, այդ մատուռին մէջ, խնդրած եմ աստուածային ողորմութիւնը, ուժը՝ տոկալու բարոյական ցաւերուն և կամ աղերսելու՝ սիրելիի մը ֆիզի-

քաղաքի տառապանքներուն ամոքումը։ Ահ, ո՞րքան բան խնդրած եմ պաղատողին, երիտասարդութեանս ջերմ եռանդովը, ու ետքէն՝ հասուն տարիքիս քիչ մը յուսավորէպ հաւատքովը։

Կեանքիս մաս կը կաղմէր տաճարին այդ անկիւնը, այդ քիչ մը հինցած վարագոյրը, ձեր, բարի լուսարարին խոպոտ ձայնը և կանթեղը կախուած իմաշխուժեան առջև, և Տիրամօր պատկերը. նոյնիսկ դրան ճոռչիւնը ընտանի էին խնծի։ Իմ անձկութեան օրերու միշտ տեսած զանոնք, և հողիէս ծուէն մը կը ծածանէր թերեւս այն տեղ, բուրվողին մուխերուն հետ։

Աղօթքները սպառեցան։ Մարդ չմնաց աղօթատեղին. սուրբերը մինակ մնացին. տեսակ մը ճնշում սրտիս, ես ևս դուրս ելայ։ Չուղեցի ծովափէն դիմել տուն։ Չեմ գիտեր ինչո՞ւ այն ճամբէն առանձին երթալ չուղեցի, թէ և բիւր անգամներ անցած էի անկէ, և եկեղեցիին քովի զառիւլերէն դէպի չլսակ ճամբան ուղղուեցայ։ Հազիւ հասած էի վերի անկիւնը, վարէն խառնի խուռն ձայներ լսեցի, որոնք Հայտար-Փաշայէն դալ կը թուէին։ Առանց մտքէս անցրնելու թէ նորէն խուռանային ցոյց մը կրնար ըլլալ, և կամ ջարդի նմանող արարք մը, քանի որ այլեւս քոյր եղբայր եղած էինք՝ ազատ եւ արդար Թուրքիոյ մէջ։ Ժամ առաջ տուն հասնելու տենչով, փութացուցի քայլերս։ Սակայն, ետեւէս ոռնումները կը մօտենային. անհասկնալի պողտուք մը. չէի համարձակիր ետեւս դառնալ. ի՞նչ էր արդեօք տեսնելիքս. այս քանի՞ երրորդ անգամն էր այսպիսի սարսափ։

Այլեւս Յունաց եկեղեցիին առջեւն էի, շատ մօտը մեր տան, երբ սեւ հեղեղի մը պէս թուրք զինուորներ լեցուցին փողոցը. հրացանը ուսերնուն էր, բայց ան-

կարգ էին, տնկանոն, ցիր ու ցան կը քալէին. մէջտեղերնին երկու փոքր թնդանօթ կար, բայց ոչ սպայ, ո՛չ չալուս, ո՛չ մէկ պետ. միայն պարզ զինուորներ, կատաղած, ինքզինքնուն ելած, բան մը կը պոռային:

Ոչինչ կրնայ այնքան ահաբեկիչ ըլլալ որքան այդ թուրք զինուորները առանց սպայի. վայրագ խուժանի մը ճիշտ նմանը: Կը կթոտէին ծունկերս, բայց կը քալէի արիւրար՝ մայթին վրայէն: Բարեբախտաբար յոյն քահանայ մը առջևէս կ'երթար. պաշտպանութեան յոյս մըն էր: Հասանք տուն. պարտէզին սանդուխներուն վրայ նստայ. այլևս ուժս սպառած էր:

Առուսինս ալ սահմուկած էր, զաւակներս և սպասուհիները մէջ մէկ ծակ մտած: Նորէն իմ բարի դրացիս եկաւ և երկու բառով բացատրեց յանդուգն հարուածը: Համիտ հակայեղափոխութիւն առաջ բերեր էր իր Պիւրհանէտտին որդւոյն միջոցով. զօրքերը գրգռած, շեքիաքի հրաւիրած, նախարարները պալատ կանչած ու բանտարկած էր. պիտի սպաննէր անշուշտ յեղափոխութեան պիտերը: Իսկ Գատր-Գիւղ արչաւող այդ ջոկատը Մահմուտ Մուխթար փաշային (պատեւրագմ. նախարար) տունը ուբակոծելու և զինքը հրացանի բռնելու եկած էր:

Յիշեցի իսկոյն նրեպփոխանական ժողովին գումարման առաջին օրը թուրք տիկինին ըսածները:

Դրացիս առաջարկեց որ իր աղջիկներն ու մերինները, որոնք Սիոնի Գոյրերուն վարժարանը կը յաճախէին ցերեկեայ, զիշերօթիկ ձգենք հոն այդ զիշերն իսկ: Անոնց չէնքին մօտն էր Սէն Ժողէֆ վարդապետներուն վարժարանը, որ ամբողջ մը պէս հաստատուն էր, և վարդապետները բազմաթիւ էին ու զէնք ունէին. լաւագոյն էր մեր աղջիկները մեծաւորուհիին յանձնել: Գործադրեցինք այդ առաջարկը, և դրացիս

չորս աղջիկները առաւ տարաւ Սիօնի Քոյրերուն վարժարանը :

Մենք մտացինք անորոյ, երկիւղալից վիճակի մէջ, եթէ արդարեւ նախարարները սպաննել տար Համիտ, քեռայրս զոհ պիտի ըլլար իր պաշտօնին, մանաւանդ որ թուրք մտաւորական յեղափոխականները ակնյայտնի մեծ համակրանք ցոյց կուտային անոր հանդէպ : Յետոյ, շատ հաւանական էր ջարդ մը : Լուր եկաւ թէ Բերայի ոտարահպատակ բնատնիքները դեսպանատուները ապառտանած են : Անշուշտ անգլիական դեսպանուէին այդ առթիւ իր հովանարը կը գործածէր : Ըսին նաև թէ քոյրս իր աղջկան հետ ֆրանս. դեսպանատունը ապառտանած է. քայքայ ես չհաւատացի. քոյրս պատնէյին վրայ մեռնելէ չվախցող կիներէն էր :

Ամբողջ գիշերը հեռուէն հրացանածգութիւններ լսուեցան : Առաւօտուն, ամէն հաղորդակցութիւն դադարած էր Գատը-Գիւղի և Պոյսոյ հետ, այսինքն՝ Ասիական ու Եւրոպական եզերքներուն միջև : Բարեկամ մը փափաքեցաւ նաւակով անցնիլ Պոլիս. Սէրայ-Պուրնուէն սպառնալիքով ետ դարձուցին գիշերը :

Միշտ հեռուէն գնդակի ձայներ : Ոչ մէկ լուր : Ամէն մարդ իրարու կ'երթար, և անհեթեթ ենթադրութիւնները չրջան կ'ընէին :

Հայտար-Փաշայէն նախընթաց օրը եկող ջոկատը Մատա բանակած էր, առանց վրանի, այնպէս՝ գետինները, և զինուորները մօտակայ բնակիչներէն ուտելիք խնդրած էին : առանց սակայն սպառնալիքի : Միւս կողմէ Մամուտ Մուխթար փաշա խոյս տուած էր շոգեմակոյկով դէպի անգլիական մարտանաւ մը :

Մեծ մտահոգութիւններուս մէկը քեռայրս և քոյրս էին, ճիշդ վտանգին դէմը : Գազանին ճիւղաններուն մէջ :

Երրորդ օրուան Երեկոյին, բարեկամ մը՝ որ չըսաւ թէ ո՞ւրկէ առած էր լուր, եկաւ ուրախութեամբ տեղեկացնել սր Սեւանիկէն, Մահմուտ Շէվքէթ փաշա, բանակին գլուխը անցած, Պոլսոյ վրայ կը քալէ։ Մայրաքաղաքին ղինուորական մեծ պաշտօնեաներէն շատեր իրեն կողմնակից էին, ինչպէս սպաներուն մեծագոյն մասը։

Մութը կոխելուն, կրկին աւետիս եկաւ թէ հասած էր Սեւանիկի բանակը, թէ՛ շատ տննչան եղած է գիմադրութիւնը և թէ՛ Երլտըզի պալատը պաշարուած է ու նախարարները ազատ արձակուած են։ Այդ գիշերն իսկ Ազատարար բանակէն ջնկատ մը պիտի գար սլաշտպանել Գատը-Գիւղը։ Ամէն ոք վախճաց ճաշ պատրաստել անոնց։ Ինչ որ ընէինք քիչ էր, այն ահուդողի, մղձաւանջի ժամերէն յետոյ, ուր անտէր, անպաշտպան, խաղալիք եղած էինք վայրաք, մոլեռանդ և անգիտակից թուրք զօրքերուն։

Ամենէն շատ գիմադրողը Թաքսիմի հրապարակի զօրանոցը եղած էր։ Հոն լուրջ կռիւ մը տեղի ունեցեր էր, այնպէս որ մեռեալները կուտակուեր էին Նորատուէկեանին դրանը առջև և փամփուշտներ եկած ծակած վերի յարկի պատերը։ Այդ միջոցին, Գաբրիէլ էֆէնտի, ինքը, վերադարձած պալատէն, պատուհանէն դիտեր էր կռիւը և միւս նախարարները յետոյ շնորհաւորեր էին իր պաղարիւնութիւնը։ Բայց, այդ վրտանգը նուազագոյն թուած էր իրեն, բաղդատելով Համիտին սպառնացած բանտարկութեան։

Շէվքէթ փաշայի բանակը պաշարած էր Երլտըզի պալատը, սպասելով նոր կարգադրութիւններու։ Այլևս Համիտին խոտուումները ոչ ոք կրնային խաբել։

Երբեմն աստուածային արդարութիւնը կ'իջնէ մարդոց մէջ, ատոր մէկ ապացոյցն ալ սա եղաւ որ

ա՛յնքան հայ ջարդել տուող, ա՛յնքան հայատեաց, ա՛յնքան հայ յեղափոխական հալածող կարմիր Սուլթանը, երբ Շեքիաթի կատակերգութեան պարտութեան մատնուելէն և Սելանիկի բանակին յաղթական Պոլիս մուտքէն յետոյ, ահ ու դողի մէջ, կը սպասէր իր ճակատագրին որոշման, Հայ մը, ձերականտակա՛ն երամ էֆէնտին, գնաց իրեն ըսել թէ պարտ էր անմիջապէս հրաժարիլ, ինչպէս ամէն վատասիրտ մարդ, Համիտ իր կեանքին ապահովութիւնը խնդրեց ու հրաժարեցաւ:

Յաջորդը, Սուլթան Մէհմետ Բէշատ, դահ բարձրացաւ, արդեւաւիակ կեանքէն կէս մը թմրած. կարծես միշտ քնացած, թէև բարեսիրտ մարդուկ մը:

Այս երկրորդ անգամն էր որ սարսափէն կ'ոնցնէինք խաղաղութեան: Բայց, այլևս գրեթէ ապահով էինք թէ պատճառը վերցած ըլլալով արդիւնքն ալ թերևս պիտի անհետանար: Գոնէ այնպէս կ'ենթադրէինք:

«Երբեք ինքզինքս այնքան նուազ առանձին չեմ զգացած որքան բոլորովին առանձին եղած ատենս», ըսած է Յիմէրման:

Բոլորովին առանձին, մեն մենաւոր, Ոչ թէ լերան մը կողքին, ժայռի մը եզերքին, ծովափի մը աւազին վրայ, այլ՝ շրջապատուած մարդոցմէ, սրահներու մէջ, ճամբաւայրերու վրայ, հանդէսներու միջոցին, չորս կողմս լեցուն իմ նմաններովս: Բայց ո՞վ են անոնք: Եւ չեմ կրցած ճանչնալ զիրենք, հոյնիսկ խօսակիցս շատ անգամ անծանօթ մնացած ինծի, հակառակ տարիներէ ի վեր յաճախ մօտս գտնուելուն: Մենաւոր եղած եմ այն կեանքին հետ՝ զոր ստեղծած եմ ինքզին-

քիս, կարենալ տանելու համար միւսը, սովորական կեանքը, իր յարաճուէն կեղծիքներով, պղտիկ և մեծ մեքենայութիւններով և երեւցած եմ միշտ ժպտաշուրթն ու քաջարի:

Առանձնութիւն: Կ'ենթադրե՞ն արդեօք այն անսպառ վայելքը՝ զոր հոն կարելի է բմբուխներ, անոնք որ կարողութիւնը չեն ունեցած ապրելու հոն:

Գերման փիլիսոփան, իր Առանձնութիւն գրքին մէջ, որ թանկարժէք գործ մըն է իսկապէս, հրաշալիօրէն ներկայացուցած է առանձնութեան ու ինքզինքին հետ ըլլալու հմայքը, և մարդ իրուացիօրէն ցաւալի կը գտնէ զանոնք՝ որ ի վիճակի չեն այդ հմայքը ստեղծելու:

Ի վերջոյ տեսակ մը երկուութիւն առաջ կը բերէ, հեշտին վիճակ մը, և կու տայ առօրեայ տափակութիւններէն դուրս հրաշալիդ պահեր գեղեցկութեան, բանաստեղծութեան և փիլիսոփայութեան: Եւ ինչ որ դուրսը իսկարքէ՝ ներսը կ'ըլլայ այդ լուսաւառանջ:

Բոլոր այն ժամանակամիջոցներուն՝ ուր զգացած եմ աճուիլ անիրաւութիւնը մարդոց, ուր բոլոր ցած յաւակնութիւնները, շահու ակնկալութիւնները, (մանաւանդ երիտասարդ կնոջ մը մօտ) գարշանքի լեղիովը ողողած են սիրտս, գերադոյն սփոփանքս դտած եմ մենութեանս մէջ:

Բոլոր առտուածային տեսիլքներու կրկնապատկերները ցոլացած են հոն՝ զրոշմուած իբրեւ մեծ նկարիչի մը երանդապնակէն հոսած, ու սարսուռները բռնու յուզումներու, հիասլացիկ վերացումներու հոն պահուած են լոյսէ խորշերու մէջ, ուր չէ կարողացած հասնիլ մռայլը աշխարհային փոքրութիւններուն:

Սակայն... կեանքը շարունակուած է, առ երեւոյթս. ամէն բան իր տեղը և իր ժամանակին. տունը,

ճաշը, պտոյաը, այցելունները, նոյնիսկ փոքր վէճերը, բոլոր պարտականութիւնները, Թատերաբեմ մը եղած է ան, կերպով մը, իսկ հոգիին մէջ բուռն էութիւնը, զոր պարգեւած է Աստուած, մաքրութեամբ ու ճառագայթով հիւսուած, Շողշողացած է միայն ինձ համար:

Անկից առաջ եկած է այն տեսակ մը անտարբերութիւնը բոլոր աշխարհիկ յաջողութիւններու հանդէպ, որով զոնազանուած եմ միշտ միւս կիներէն

Մարդոց խճճածանքները եկած անցած են վրայէն ինչպէս ջուրին կաթիլները սպիտակ ողորկ մարմարին վրայէն, առանց հետք ձգելու, ու մարմարը միշտ մնացած է ձիւնափայլ:

*
* *
*

Եկայք առ իս ամենայն ցառապետիւք եւ բեռնաւորք, եւ ես հանգուցից զձեզ...

Սպիտակ խոշոր տառերով դրոշմուած խորանին ճակատը մատուռին, ցաւերու տան մատուռին, տառապանքներու բոյնին, Եէտի-Գուլէի կիսաբլուրին վրայ:

Ու եկած են ցաւատանջ էակները հոն, բեռնաւորները տանջանքով, եկած են հոն փնտռելու սփոփանք:

Եւ ես հանգուցից զձեզ...

Համբարձման տօնն է, Զատիկին քառասունքը: Մայիսը իր առէն շքեղութիւնը թափած է դաշտերուն մէջ, պարտէզներուն ծոցը: Խինդ ու դալայայիկ է չորս Կին. մարդիկ և թռչունները միտալին կը տօնեն քրիտոնէութեան դեղեցկագոյն տօնը, Յարութիւն, Համբարձում, Գարուն, վերածնունդ: Ու ներսը, անկողիններուն մէջ, ախտածէտ մարդկութիւն մը, հիւանդ, յիմար, անկար և որբ:

Իմ բարեկամս Ներսէս Օհանեան, զիս կ'առաջնոր-

դէ մատուռէն պարտէզ: Մեր ալ աչքերը վարագուր-
ուած են արցունքով: Այդ աղօթաւայրը, այդ մեծ
չէնքին մօտ, այդ պատերը՝ ուրկից ներս կուգան միա-
կերպ հեծեծանքները տանջուողներուն, այդ տխուր
«Տէր ողորմեանք, ա՛հ, այս Տէրը միայն կրնայ ու-
ղորմիլ»:

Հանդիպակաց պարտէզը լեցուած է ուխտաւորնե-
րով, այդ օրը «բանայիր»ն է Եւտի-Գուլէի, Գում-Գա-
բուի, Ենի-Գաբուի, Թօփ-Գաբուի բոլոր պարզուկ ըն-
տանիքները, ձկնորսները, ջրհանկիրները, բանուոր կի-
ները առաւօտ կանուխէն՝ կած են, ծրարներով, սա-
կառներով, և օդիի չիչերով: Այնտեղ «վիճակ» ևս պի-
տի հանեն, ու ծաղկազարդ «վիճակ»ին կողովը պատ-
րաստ է. կան նաև երամ ելամ նորահաս աղջիկներ:

Օհանեան մասնաւոր համակրանքով կը վերաբեր-
ուի այդ մարդոց հետ որ իր միջավայրէն չեն. սա-
կայն ան կը սիրէ ամբոխը և սիրուած է անկէ:

Գէր, մէջքը լայն քօտիով, բայց բաղդատաբար
մաքուր հագուած մարդու մը և քիչ մը աւելի ճոխ
օդիի սեղանի մը առջև կանգ կ'առնենք: Զկնորս է
մարդը, պետք Գում-Գաբուի ջրհանկիրներուն:

— «Օհանեան, եկուր օդի մը առ: Հատ մըն ալ
հանըմին»: Զենք կրնար մերժել:

Ամէնքը խումբեր կազմած կը խօսին: Շատեր գե-
տինը ճերմակ օփոռց մը փռած և վրան չտկած են
ճաշը. ամէնքը գրեթէ նոյն ուտեստեղէնները, ձուկ,
սօլմա, հէլվա և աղանդներ: Այնքան զուարթ են այդ
մարդիկը, այնքան գոհ և երջանիկ, կարծես միլիոնա-
ւէրներ են, մինչդեռ մէջերին չատեր հետեւեալ օր-
ուան ապրուստին ապահով չեն: Կարծես թի այդ պարզ,
այդ անսթեքեթ սրտերուն մէջ ալ ծաղկեր է գա-
րունը, Հեռուէն լացքերնա մը կը սկսի ճոնչել: Աղ-

ջիկները կը ցատկեն վեր. պիտի սլարեն, Գէր ձկնորսը որ հանդէսին արարողապետը ըլլալ կը թուի, կը կանչէ լանքեքնանին: Ա լա բուրձա, կը հրամայէ. և լանքեքնան թրքական եղանակով մը կը սկսի:

Օհանեսան կը յիշեցնէ թէ որքան որ հետաքրքրաշարժ է մթնոլորտը, սակայն, անդին, Պատրիարք Դուրեան պիտի դայ նախադասել սլաշտօնական սեղանին և պէտք է երթալ զինքը ընդունիլ:

Միշտ սիրած եմ Համարձման օրը Նէտի-Գուլէի այդ տօնակատարութիւնը, և Հիւանդանոցին մեծ սեղանը, որուն շուրջը միշտ համակրելի և ճանչցուած դէմքեր կը խմբուէին: Իրաւ է որ խօսակցութիւնը շահեկան չէր կրնար դառնալ, և նոյնիսկ համբերութիւն պէտք էր մտիկ ընելու համար տագրոջս, որ Հոգաբարձութեան ատենասպետն էր, անսկզկանալի անղեկադիրը, Բայց, ինչ փոյթ, ես մտքով հոս հոն կը թափառէի, փանայիւրէն կ'անցնէի Զուլիքերիոյ լեռնային, գեղջկական հանդէսներուն, կը բաղդատէի ժողովուրդները, կիները, վաճրերը, և ի վերջոյ կը նախընտրէի մերիները, հակառակ ամէն բանի, որովհետեւ մերն էին անոնք, իրենց օղիովը, լանքեքնանայովը՝ վիճակին կողովովը և անսանելիօրէն անկիրթ տղոց մովը, մերն էին:

Դուրեան Սրբազան այդ տարին, սեղանին ղլուխը, կարծես երկնային օրհնութիւն մը բերած էր, և իր զգածուած քանի մը խօսքերը, խուռկի մը պէս դացին պարուրել ինչ որ կար մեր հոգիին մէջ բարի ու ազնիւ:

Ճաշի աւարտումէն յետոյ Օհանեսանին հետ ելանք տեսնիլ սրահները, աչքէ անցընել տառապանքները, նախ գացինք որբերուն մօտ, անոնք անգիտակից ու զուարթ կը խաղային պարտէզը: Ո՞վ գիտէ,

թերեւս անոնց մէջէն օր մը յառաջ պիտի գար ազդին պարծանք գլուխ մը: Գուռնատ էին առհասարակ, բայց՝ աշխոյժ:

Եէնի-Գաբուի ձկնորսները ափսէ շաքար բերեր էին անոնց մեծ քանակութեամբ:

Ակամայ կարմրեցայ:

— Օհանեա՛ն, դիտել տուի, այդ ձկնորսները ինձ մէջատ աւելի կենցաղադէտ են եղեր:

Իր բարի ժպիտով Օհանեան պատասխանեց:

— Դուն ալ յօգուած մը կը գրես:

— Ատիկա չանուշներ տղայոց բերանները:

Անցանք սրահէ սրահ: Քանի որ ցաւերու տունն էր ան, պէտք էր այցիլէինք ամէն ցաւի:

— Տիկին Անայիս, չէ՞ք ուզեր ամուսինս տեսնել:

Տիկին Յ. Ալփիարն էր: Կիսով անդամալոյձ, անկողինին մէջ նստած էր սրամիտ երգիծաբանը: Երկար ստեղծ է այդպէս էր, բայց միշտ պահած՝ իր զուարթ խօսակցութիւնը: Իբրեւ ժամանց Կ. Ֆրայէտին Տիկին Պոլստին թարգմաներ էր: Ի՞նչ տարօրինակ զուգարհ պութիւն. հայոց հիւանդանոցին մէկ խցիկին մէջ ֆրանսացի մէկ գաւառացի կնոջ սիրային պատմութիւնը:

Տագրս. որ մեզի եկեր միացեր էր, առաջարկեց անգամ մը անցնիլ յիմարներու յարկաբաժինը: Իրեն համար կարծես վաշիլք մըն էր միշտ զիս անհաճոյ դիրքի մէջ դնել և ընել տալ ինչ որ չէի փափաքեր:

Յիմարանո՞ցը... Ի՞նչպիսի մարդկութիւն էր ան. ի՞նչ կեանք. ո՞վ էին անոնք, այդ անանուանները, այդ կարծես անկենդան էակները. ո՞ւր կը նայէին այդպէս պիչ պիչ, ո՞ր աշխարհին մէջ, այդ դաժան աչքերը, որոնցմէ խուսափած էր մարդկային արտայայտութիւնը. կը փնտռէին բան մը՝ զոր կ'որսնցուցած էին, թերեւս բանականութիւնը:

Ահ. արդարեւ այդ ժայիսի աղւոր օրը բաւական
թշուառութիւն տեսած եղայ՝ Համբարձման տօնի մը
համար։ Սիրտս արիւնած էր ներսի տառապանքներով,
և դուրսի աղմկայոյզ, ուրախ տօնակատարութիւնը
անտեղի կը դտնէի։

Հոն ծիծաղ, խնծիղ, հոս՝ լաց, հեծք, ձերմակ ու
սև էջերը կ'սանքին։

Մեզ վերադարձնող կառախումբին մէջ, աչքերս
զոյց կը խորհէի թէ ո՞րքան ղիւրաբիկ էր մարդկային
իմացականութիւնը։ Հզօր սխալ մը, նոյն իսկ հանճար
մը, յետոյ ցնցում մը և... դատարկութիւն, քառա...
Փլուզումը սովէն կարողութեան։ Եւ այդ պահուն խոր-
հրդաւոր զէմքեր մտքիս առջև կուգային. մեծ փիլի-
սոփան, Նիչէն, Տիտանը, զլորած խաւարին մէջ, և
հեշտալուր Շումանը որ Գերմանիոյ ծովերէն իսկ ներ-
գաշնակութիւն կը փնտռէր... և որուն, աւա՛ղ, տա-
րիներ յետոյ պիտի երթար միանալ, ի սփիւռս աշ-
խարհի, հայ երգը սփռողը, տարաբախտ Կոմիտասը։

* * *

«ԿՈՒՈՆԿ, ուսի՞ կուգաս, ծառայ եմ ձայնիդ,
Մի՛ վազեք երանիդ շուտով կը հասնիս...»

Հայրենաբաղձ շեշտերը, թրթռալով սենեակին
ստուերուն վրայ, կանցնէին կ'երթային պատուհանէն
դուրս, և անցորդը, պահ մը կանգ առած պարտէզին
դրան առջև, իրրև հոգեկա՞ն ողորմութիւն կ'ընդունէր
այդ նուազը, այդ երգը՝ որ կուգար հեռունիւն, և որ
մօտն ու հեռուն կը զօղէր իրարու։ Կռուկը կը թա-
ռէր հայրենի երգիքին վրայ, հեռաւոր հայ օճախը կը
մխար կարօտով մեկնողին ու մայրաքաղաքին հրջա-
նիկ քաղքենին տարտամօրէն կը դուչակէր կարօտին

կակիծր և այդ երգը թուե՞դ կը հանէր երկուքին ալ
արտերր, սոյնքան տարբեր իրարմէ .

«Կոուճկ, մեք աշխարհեց խապրիկ մը չունի՞ս...»

Դաշնակին առջև էր երիտասարդ էջմիածնական
վարդապետը (1910), իր թաւիչէ գգակով, ցանցատ
պզտիկ մօրուքով, վառվռուն աչքերով, որոնք իր ամ-
բողջ եռանդուն հոգին կը ցոյացնէին, Նոր եկած էր
ան Պոլիս. դեռ շատեր կ'անդիտանային իր անունը,
շատեր ալ թերահաւատ էին անոր արժանիքին մասին,
կրօնական մը որ հայ երգեր հաւաքեր է. վերջապէս
շատ անիւրը բան մը չէր այդ. հայ գեղջուկ երգերն
ալ Շուպէթի լիւսերը չեն, կը խորհէին, իսկ մենք,
խումբ մը մտաւորականներ, ջերմ փափաք ունէինք
զինքը ճանչնալու, մանաւանդ լսելու :

Յանդգնութիւնը ինձ սպաւէն բրած, շատ պարզ,
շատ անկեղծ նամակ մը գրած էի իրեն, իմ գրագի-
տուէիի հանգամանքովս և յայտնած՝ փափաքս՝ զինք
ճանչնալու և միանգամայն նոյն շարթուան ուրբաթ
օրը զինքը հրաւիրելով մեր տունը գաւաթ մը թէյ
առնելու : Հաճոյակատար քաղաքավարութեամբ բն-
դունած էր հրաւերս : Ըրաժշտասէրներ ներկայ
էին, որոնց մէջ կային սկիպտիկներ և սնոսկեր :
կային նաև գեղեցիկ ձայն ունեցող օրիորդներ :

Իւրաքանչիւրը տարբեր տիպար մը երեւակայած
էր վարդապետը, իսկ իս երբեք չէի կրցած անոր դէմք
մը յարմարցնել : շատեր կը պնդէին թէ տղեկ է, իսկ
ես, արուեստագէտ մը տգեղ չէի կրնար ենթադրել :

Ոչ մէկերնուս կարծածն էր. վերջին ծայր պարզ,
կրթուած, եւրոպականացած, զուարթ, թիթեւեղի,
իբրև թէ բիւր անգամ զիս տեսած ըլլար, այնպէս
մուտք մը ըրաւ սենեակէն ներս :

Վայրկենապէս ստեղծուեցաւ մտերիմ մթնոլորտ

մը, ու խօսակցեցանք, խօսակցեցանք, հայ երգին վրայ, անոր աղւորութիւններուն վրայ, անոր արուեստին վրայ, Եւրոպա ու գաւառները իր ըրած ուսումնասիրութիւններուն վրայ, խառն ի խառն, Շարունակ հարցում կ'ընէինք. ինք կը ժպտէր. «Ամէնքը պիտի պատմեմ» կ'ըսէր. և շատ անգամ եղած անհեթեթ հարցումներուն քոլորովին տարբեր պատասխան մը կուտար: Զաւակներու հետ, որոնք շատ նորահաս էին, կատակի բառեր կը գտնէր:

Թէյէն յետոյ, միաբերան խնդրեցինք որ մեզի երգէ հայ երգեր:

Անձկագին էր լռութիւնը, որ տիրեց վարդապետին տեղէն ելլելէն մինչև դաշնակին կափարիչը բանալը, կը սպասէինք շատ նորաստեղծ բանի մը, քնաւ չլսուած եղանակներու. և սհա Կոռնկը սկսաւ:

Հետուն, Պէշիկթաշի սարերուն վրայ, մանկուծեան ատեն, հայ մշակ մը կ'երգէր այդ երգը, և մտքէս չէր կրնար անցնիլ թէ՞ այն պարզ, անկանոն եղանակը, որ մը այսպէս դեղեցկօրէն ձայնագրուած, նուագահանդէսի կտոր մը պիտի ըլլար:

Հոգիս դաշնակին կառչած՝ մնացիւ էի: Ամենէն թերահաւատներն ալ զմայլած էին: Կոմիտաս կը ժպտէր ծափահարութիւններուն: Իս ճիշտ իր մօտն էի. ձեռքերս իրար չգարկի, բայց աչքերս տակաւին կը խնդրէին, չէին գոհացած, զեռ ծարաւի էին: Նորէն սկսաւ:

Լոեց... ամպերը եկան ծածկեցին,,

Լուսինն էր որ կը վարագորտուէր. կը տեսնէինք կարծես դաշտեր տխուր, մութ իջած, կը տեսնէինք խոչոր ամպերը՝ որոնք հորիզոնէն կ'ելլէին, անջրպետէն կ'անցնէին այնքան թանձր և ցաւառուն որ կարծես լեռներ ըլլային յառաջացող իրենց կտոր ըլուր-

ներուլ, ու տարածէին մութը հետզհետէ անթափանցելի, Նդանակ մը չէր ան, այլ նկար մը, և հայրենասիրական շունչը աւելի տպաւորիչ կ'ընէր այդ նկարը: Մեզի կը թուէր թէ Քամար Քաթիպայի այդ սրտառու ըմբռնող թիւնն ալ առաջին անգամն էր որ կը լսէինք, ա՛յնքան ուժեղ կեանք մը տուած էր անոր երաժշտութեան դիւթանքը:

Յետոյ վարդապետը նուազեց և երգեց գեղջուկ սիրոյ երգեր. թռչտուն նօթեր որ մեր հոգիներուն մէջ ծաղիկներ բուսցուցին:

Շատ զարմացած էր թէ Պոլսոյ հայ բնակչութեան մէջ որքա՛ն քիչ կ'երգէին: Բացատրեցինք թէ թերեւս բռնակալութեան տակ ասորած ըլլալն էր ատոր պատճառը: Համակարծիք չգտնուեցաւ այդ մասին:

— Երգը անհրաժեշտութիւն մըն է, առարկեց:

Ան երկարօրէն պարզեց իր տենչանքները, իր ծրագիրները:

Նոյն իրիկունը, արուեստագէտին մեկնելէն յետոյ, երկար ատեն կարծես ներդաշնակութիւն մը ծածանեցաւ հիւրասրահիս մէջ՝ դաշնակէն, դաշնակին աթոռակէն, նոյնիսկ բազկաթոռէն, ուր նստած էր ան: Երաժշտութեան սարսուռովը բոլոր փոքրիկ առարկաներս ինձ կը թուէր թէ կը թրթռային կէս մութին մէջ:

Բիւզունդիոն որաթերթին մէջ, առաջին անգամ Կոմիտաս վարդապետին հոյակապ աշխատութեան, անոր անստղիւտ տաղանդին և իր միջոցով հայ երգին վերածնունդին մասին, ևս գրեցի:

Մամուլին բիւր թեւերը անցնելով արուարձանէ արուարձան, անհատէ անհատ, աւետած էին թէ ան

կիրակին անլուր բան մը տեղի պիտի ունենար, նմանը չտեսնուած երեւոյթ մը : Պարզ, անզարդ թատերաբեմի մը վրայ, որ շատ անգամներ մեզի զուարճալիք հայթայթած էր, նուիրական, սրբազան երաժշտութիւն մը պիտի լսուէր, ու երիտասարդ էջմիածնական կրօնաւոր մը, պիտի ղեկավարէր այդ երկնանուէր եղանակները, որոնց պիտի յաջորդէին հեռաւոր հայ գիւղերէն, լեռներէն եկած, հայ հոգիէն բխած երգեր, տակաւին խնկաւէտ բոյրովը հայրենի դաշտերու ծաղիկներուն :

Եթէ կարելի ըլլայ որ թատերասրահ մը փոյի հոծ բազմութենէն, ապահովաբար այդ կիրակին Փրթի-Շանի Բերայի այդ թատրոնը հիմերուն վրայ պիտի չմնար : Թիկնաթոռներէն, պարզ աթոռներէն յետոյ հարիւրաւորներ կեցած էին ոտքի վրայ, նոյնիսկ նրբանցքներուն մէջ, իսկ ռթեակները ամենէն քիչ վեցական հոգի լեցուած էին. կարծես վրայէ վրայ զիգուած խմբէ տուփի մը մէջ :

Ամբոխը նորօրինակ յուզումով մը անհամբեր էր, տեսակ մը հետաքրքրութեամբ խառն յուզում : Ի՞նչ պիտի տեսնէին : Ի՞նչ պիտի լսէին : Լուրը շուտով տարածուած էր թէ՛ վարդապետը հայ երիտասարդներէ և երիտասարդուհիներէ երգչախումբ մը կը մարզէ նստեալ վարժարանին մէջ, երեկոները, Բայց ի՞նչպէս, այդ երկու օրուան երգիչները կարող պիտի ըլլային խոստացուած նուագահանդէսը զլուխ հանել : Կային որ սնօպիզմով կէս արհամարհանք մը ծածկել կը կեղծէին. քիչեր էին ատոնք. ամբոխը բարեացակամ էր, իսկ մենք սրտատրոփ ջերմ մաղթանքներ կ'ընէինք յաջողութեան :

Զարնուեցան վերջապէս երեք հարուածներ. վայրկենապէս խոր լռութիւն. մեղուի մը բզզիւնը պիտի

խուէր, Յորդաժալ վարագոյրը մէջտեղէն բացուեցաւ :
Բեմին մէկ կողմը համակ սպիտակ հագուած նորահաս
աղջիկներ, յիսուսէ աւելի . միւս կողմը՝ երիտասարդ
տղաք սև հագուած , նոյն թիւով, վերի վերոյ. մէջ-
տեղը, թատերաբեմին եզրին, գրականը . կոնակր ժո-
ղովուրդին՝ կոմիտաս վարդապետը իր նուրբ, ձկուն
հասակով, կարծես քիչ մը աւելի նիհարցած, վայելուչ
կեցուածքով, ձեռքը դեկավարի ճպոտը :

Խնդրած էր որ, վարագոյրը բացուելուն, ծափա-
հարութիւն տեղի չունենայ : Թերեւ մտամոխիւումը
չցրուելու համար :

Ոչ մէկ պատարագ, ոչ մէկ գեղաձայն դպիրներու
երգ, ոչ մէկ աղօթք ընկերացած երգեհոնով, որ և է
աղօթատեղիի մէջ, չէ կրցած պարգեւել այն աստուա-
ծանուէր սարսուռը որ անցաւ այդ պահուն ամբօխին
վրայէն, երբ այդ հարիւրաւոր երիտասարդները իբրեւ
թէ ամէնքը մէկ մրմունջ ըլլային, ցած, վճիտ, հովի
մը պէս, այդուն Իգեմի պարտէզներէն կ'անցնի մեղմ
երկիւղած, սկսան Սո՛ւրբ, Սո՛ւրբ...ը :

Ճպոտը մեղմիւ կը ծածանէր անոնց գլխուն վե-
րեւ, իբրեւ թե մը որ եկած ըլլար ներդաշնակութեան
աշխարհէն : Մեր օթեակին մէջ ամէնքս չրթունքնիս
կը խածնէինք, արցունքնիս արգիլելու համար : Վարը,
ժողովուրդին մէջ հեծկտուքներ դուար կը զսպուէին :
Սրբասացութիւնը տակաւ կը բարձրանար, խունկի
մը մուխին պէս, որ, նախ ցած՝ յետոյ, կը բարձրա-
նայ երկինք :

Մեր օթեակին տոջեր, թիկնաթոռի մը մէջ նշմա-
րած էի փրօֆէսէօր Լանկէն, Վիէննայի երաժշտանո-
ցին նախկին ուսուցիչը, որ Պոլիս եկած արքայական
թուրք նուագախումբը կազմակերպած էր և անոր ե-
րաժշտապետն էր : Բառին բովանդակ առումով, մեծ

երաժիշտ մը : Առաջին յուզումս քիչ մը հանդարտած , դարմանքով կը դիտէի աւստրիացի փրօճեխօրին շարժումները : Ան կարծես ելեկտրականացած էր , կամաց կամաց նստած տեղէն կէս մը վեր կանգնեցաւ , թեւերը զէպի առաջ . ինքզինքէն ելած , կարծես գրկել կ'ուզէր երաժշտութիւնը , հոգին անով գինովցած : Երբեք արուեստին այնքան բուռն ազդեցութիւնը մեծ արուեստագէտի մը վրայ չէի տեսած , ոչ ալ ենթադրած : Պիտի ուղէի որ վարդապետը ինքն ալ տեսնէր այդ երեւոյթը , բայց , ան անդին վերացած էր իր իսկ արուեստով . մարդ մը չէր ան հոն այլևս , այլ՝ հոգի մը երաժշտութեամբ լուսապայծառ :

Շատ սրտեքու մէջ յեղաշրջում մը յառաջ եկաւ այդ պահուն : Գովս Տիրան Կիւմիւշ կեցած էր ոտքի , շարունակ ծամածռութիւններ կ'ընէր . պահ մը ականջիս ծեցաւ . « Պիտի լամ , մըմիջեց , ես՝ որ մանկութենէս ի վեր չեմ լացած » : Ու դուրս ելաւ մեղմիւ օթեակէն :

Ժողովուրդը հիացումի մէջ էր : Ուրիշ աշխարհ մը փոխադրուած ըլլային կարծես բոլոր այդ մարդիկը : Անհաւատալի եղելութեան մը առջեւ էին . թատերաբեմ , վարդապետ մը թաւիչ գդակով , պարզուկ կրօնական մը , և երաժշտութեան հրաշալիքը . հոգի ցնցող ճօքերը եկած Հայ Եկեղեցիին դարաւոր ծոցէն հոն՝ այդ թատրոնին մէջ :

Ունիայեղ եղաւ վերջաւորութեան ծափահարութիւնը : Սուրբ , Սուրբէն յատոյ երգուած էին ուրիշ կրօնական երգեր :

Նուագահանդէսին երկրորդ մասը հայ երգերուն յատկացուած էր :

Այդ օրէն վարդապետին երազը իրականացաւ . հայ երգը մուտ գտաւ պոլսերնակ Հայերուն մէջ :

Յաղթանակը ջախջախիչ էր. գեղարուեստն էր որ թուեց հանած էր քնացող ջիղերը նուագասիրութեան և վարդապետը ճշմարտապէս վարպետի մատերով լարած էր լարերը մեծ նուագաբանին՝ հայ հոգիին :

Երգչախումբեր կը կազմուէին ամէն արուարձանի մէջ, ընդհանրապէս առաջնորդութեամբ վարդապետին: Երիտասարդութիւնը կ'երգէր, երգ սորվիլ կ'ուղէր. աղջիկներ երամ երամ կ'երթային դաս առնել մեծ վարպետէն. այդ իրենց փառասիրութիւնն ալ էր, նուագասիրութեան միացած :

Յոյժ ժողովրդական դէմք մը դարձաւ քիչ տոննուան մէջ Կոմիտաս վարդապետը: Ան զերծ էր ամէն յաւակնութենէ, թերեւ այդ էր իր ժողովրդականութեան գաղտնիքը: Ամենէն խոնարհին հետ եղբայրաբար կը խօսակցէր ինչպէս ամենէն փարթամին հետ՝ իբր հաւասարէ հաւասար: Միշտ գիտէր պահել լրջութիւնը, թէ և գրեթէ միշտ գուարթ էր. թեթեւաբարոյ արարածներէն կը խուսափէր իրաւամբ: Նկարիչ Փանոս Թերլեմէզեանին հետ կը բնակէին Փանկալթի սիրուն տուն մը, դրանք ճակատը, իբրեւ թէ ապսպրանօք եղած ըլլար, մարմարէ շինուած փոքրիկ քնար մը գետեղուած էր:

Ապրիլի տաքուկ շունչէն կեանք առած արդասարբեր հողի մը վրայ, ինչպէս կը ծաղկի գեղեցիկ ծառ մը, այնպէս ծաղկեցան այդ միջոցին հայ լեզուն, հայ գրականութիւնը և հայ թատրոնը (Նախ Սիրանոյշ և Վ. Փափագեան, յետոյ Աբելեան-Արմէնեան):

Այլևս ֆրանսերէն կամ թուրքերէն շարունակ խօսող Հայերու չէինք հանդիպեր. ամէնքը մայրենի լեզուն մաքուր խօսելու ջանք կ'ընէին: Տէր և Տիկին

Ասատուրներուն Քերականութիւնը բարձի գիրքն էր շատերուն։ Ամէնալոյ՛ հրապարակաւ խոստովանելու, իւրաքանչիւրը զաղտնաբար կ'աշխատէր սորվիլ ինչ որ երբեմն անտեղիօրէն աւելորդ չկատած էր։ Արդէն ֆրանսերէնով ուսումնին առած գործի տէր երիտա-սարգնէր իրիկունները իրրեւ այցելու շաբաթը մէկ երկու անգամ մեզի կուգային և ինձմէ հայերէնի դաս կ'առնէին, խնդրելով որ այդ արարքնին ծածուկ մնայ։ Պէտք չէ ուրանալ թէ այդ շարժումը սանդոզը քիչ մը յիշատակականները եղան։

Նոր նոր գրողներ մէջտեղ ելած էին, ամէնքը մասնաւորապէս օժտուած չէին, բայց հաճելի էր տնոնց եռանդը և հաճոյքով կը կարդայինք գրածներն։

Հետզհետէ օրաթերթեր, շաբաթաթերթեր, հանդէսներ հրապարակ կ'ելլէին, բայց միշտ առաջին տեղը Բիւզանդիոնին և Ազոտաւարտէինն էր։ Մ. Շամ-տանճեան և Տ. Զէօկիւրեան Ոստան եռամսեան սկսան հրատարակել։ Մերուժան Պարսամեանի Շանք հանդէսը՝ որ սկսած էր լոյս տեսնել 1911էն ի վեր, կրնամ ըսել որ ամենէն աշխարհիկը, ամենէն սիրուածն էր բոլոր պարբերաթերթերուն, այդ ժամանակամիջոցին իր համակ չիթթումին մէջ։

Հոն ամենէն լուրջ նիւթերուն մօտ կարելի էր տեսնել ամենէն սրամիտ գրութիւնները։ Անոր էջերուն մէջ կարծես ժամադիր էին մանաւանդ գրագիտուհիներ։

Շանք շահեկան էր մասնաւորաբար տնոր համար որ իր էջերը լայնօրէն կը բանար նորրինձիւղ ազգայնորէրու, առանց անտեղի բծախնդրութեան։

Տիկին Զ. Քալէմքեարեանին հետ շատ անգամ կ'երթայինք խմբագրատուն, այցելել Միւրուժանին, Հաճելի պահեր կ'անցնէինք հոն, սրամտօրէն զրար

խճճծելով իբրեւ հին բարեկամներ։ Պարսաւման կը կարծէր զիս նեղագոյնել նոր մէկ գրածիս շուրջը եղած կարծիքները ինձ կրկնելով իր յարմարցուցած կերպով։ Եթէ ոտանաւոր գրած ըլլայի, կ'ըսէր թէ ամէն ընթերցող զիտողութիւն բոսած է թէ պէտք է արձակ գրեմ։ Իսկ եթէ արձակ գրած ըլլայի, հիշդ հակառակը կ'ըսէր։ Բայց ես կը ճանչնայի իր չարածճիտութիւնը և չէի սրտնեղեր։ Իբրեւ պատիժ ձեռագիրս կ'ուշացնէի։

Նոյն ժամանակամիջոցին, Բերա, Եսայիան վարժարանին մեծ սրահին մէջ գրական ճասուղիսներ կը սարքէին։ Խուռն ամբոյս կ'ըլլար, և չեմ գիտեր թէ այդ ժողովուրդին մէջէն քանինն*ր ծանօթ կ'ըլլային այդ երկերուն, այդ բանաստեղծութիւններուն՝ որոնց մասին կը խօսէին քննադատները, կերպով մը գրախօսականը ընելով անոնց։ Ամէն պարագայի մէջ, չահեկան էին այդ համախմբումները, այդ հմուտ անձերու կարծիքները նոր լոյս տեսած աշխատութիւններու մասին։

Կը պատահէր որ երբեմն կողմնակալ ըլլային քննադատութիւնները կամ անիրաւ։ Յանկարծ, պարոն Խաթակ, դաշնակցականներուն ամենէն համակրելիներէն մէկը, կ'եղէր երկու խօսքով տեղը կը դնէր բանախօսը։ Աւարտումէն յետոյ մտաւորականներուն միակ յատուկ թէյասեղան կը տրուէր։ Հոն կ'ըլլային առհասարակ ծանօթ գրողներ, յեղափոխականներ, գործիչներ, կոմկոստիայեր։ Անոնք սեպանին շուրջը կը վիճաբանէին երբեմն և այդ հետաքրքրաշարժ էր։ Իւրաքանչիւրին մտաւոր ձիրքերուն, դաստիարակութեան վրայ գաղափար մը կուտար։

Ըթնոյտորտը նոր էր ինձ համար, բայց՝ չահեկան։ Հոն ճանչցայ Ագասամարտի խմբագիր Ռուբէն Զար-

դարեանը, ինչպէս նաև Տիկին Զապէլ Եսաեանը՝ որուն տաղանդին հիացող մը եղած էի միշտ, և զեռ ուրիշ մտաւորականներ։

Անգամ մըն ալ վէճի բռնուեցանք Սիմոն Զաւարեանին հետ, որ անխնայ կը հեղէր պոլսահայ գրողները շատ ածական գործածելուն համար։ Զուարճալի եղաւ մեր վէճը, և երբ բաժնուած ատեննիս, ան ձեռքս սեղմեց ըսելով «բարի՛ երթաք»։

— Ո՛չ, առարկեցի, «բարի» ածական է. պէտք է ըսէք «բարո՛ւ վ երթաք»։ Խնդաց առարկութեանս։ Խեղճ յեղափոխականը անգամ մըն ալ պիտի չտեսնէի։

Դանիէլ Վարուժան, որ նոր հրատարակած իր Հերացոս երգերը, և Ատոմ Եարճանեան («Սիրամանթօ») երկու ամենէն աչքառու նոր քերթողներն էին. անոնց անունները նոյնիսկ մտաւորական չեղողներուն չրթներուն վրայ կը ծածանէին։

Վարուժանի բանաստեղծութիւնը կարծես հեղեղ մըն էր ուրկէ յայտ ելնէր ծիրանի կը ցայտէին փայլփլեցանելով ծիածաններ։ Լեռներու անսպառ կողքէն կը քղխէր այդ հեղեղը, եկած ո՛վ դիտէ որ հեռաւորութիւններէն, միշտ գտուելով, իր փոփոխներուն մէջ թաքցուցած շողակներ, որոնցմէ հաճանչներ կ'երթային լուռաւորել հայրենի հովիտները։

Եարճանեան ողբերգու մըն էր. իր բոլոր քերթուածները ողբեր էին. աղետարչ տեսիլներ ի յայտ կը բերէր զմայլելիօրէն ու կ'երգէր լացեր, կոծեր, հեծքեր, անմահացնելով զանոնք։

Սակայն ինքը աշխարհիկ երիտասարդ մըն էր, աւելի գուարթ քան յալկան։ Իւրոպականացած, վստայելահասակ, գեղեցիկ, կանոնաւոր դիմագծերով, աղւոր մազերով, շարժուձեւերը շնորհալի, համով խոսակցութիւնով, կենցաղագէտ եւ մանաւանդ կնամե-

ծար, առանց թեթեւօլիկութեան:

Նրկութիւն հետ ալ նոր ծանօթացած՝ մտերիմ տեսակցութիւններ չէի ունեցած տակաւին: Քիչ մը պաշտօնակաշակութիւն կար մեր յարաբերութիւններուն մէջ, թէև քիչ յետոյ առիթը ունեցայ Վարուժանը մօտէն ճանչնալու և հետզհետէ աւելի գնահատելու զինքը թէ՛ իբրեւ մեծարժէք ուսուցիչ, և թէ՛ իբրեւ քերթող աստուածային ներշնչումով:

Իմ մտաւոր խնջոյքն ևս մէկն ալ այն օրերն էին որ ինձ այցելի կուգային վաղուց արդէն բարեկամ մտաւորականներ, որոնք վերադարձած էին Պոլիս: Վահան Թէքէեանը, մանկութեան ընկեր զարմիկիս՝ Սիրաքեանին՝ որ ինքն ալ Գերմանիայէն վերադարձած էր. անոր հետ ընկերակցութեամբ կուգար մեզի հետ անցընել մտերիմ, անմոռանալի պահեր: Շատ սրամիտ, շատ աշխարհիկ էր, մտքով, հոգիով, գրիչով մեծ քանաստեղծ Թէքէեանի: Գրէթէ միակն էր որ, թէև գերազուցօրէն զարգացած, անստգիւտ տաղանդով օժտուած, տակաւին երիտասարդ, ազգին մէջ շոյուած իբրեւ հազուադէպ մտաւորական, սակայն բնաւ յոխորտացող չէր: Իր գրադէտի համբաւը չէր ճնշեր վրադ երբ իրեն հետ ըլլայիր: պարզ էր ան, անգնուական պարզութեամբ մը: Թուեց ազգագէտ մը ըլլալով, հայ լեզուն, գրաբարը պաշտելով հանդերձ, ջերմ հիացող մըն էր ֆրանսական գրականութեան, որով մեր տեսակցութիւնները այլազան կերպով համեմուտ կ'ըլլային: Անսպառ նիւթ ունէինք խօսելու և կը պատահէր որ օրը գիշեր կ'ըլլար առանց որ մենք անգրադատնայինք:

Երբեմն ալ կ'ընդունէի այցելութիւնը Տիրան Զրաքեանին. բոլորովին եզական փափար մը, տարբեր ամենէն, միշտ նորօրինակ գաղափար մը ունէր: Այդ

միջոցին կը վաժառէր որ միասին հանդէս մը հրա-
տարակէինք և ամէն անգամ այդ նիւթին շուրջ ծրա-
դիրներ կը շինէր, ժամերով կը խօսէր: Խեղճ տղան
չէր անդրադառնար թէ իր ծրագիրները անիրականայի
էին, և թէ՛ ես, հակառակ ամէն բանի, պատրաս-
տուած չէի խմբագրուելի ըլլալու, մէկ օրէն միւսը, թէ՛
շատ լուրջ դեր մըն էր այդ և ժամանակ կ'ուզէր, կա-
րողութիւն, փորձառութիւն, մանաւանդ մաքառելու
ուժ ձեռք բերելու համար: յետոյ կային ընտանեկան
առարկութիւնները, Բիւր խոչնդոտներ վերջապէս:

Տաղանդաւոր մտաւորական մըն էր սակայն Ձրաք-
եան, միսթիք հոգի մը. և ես յաճախ նիւթը փոխելով
հարցումներ կ'ընէի իր Նեքաւիսաւին մասին, որուն
հիացած էի: Այն ատեն հմայք մը կը դառնար զինքը
մտիկ ընելու:

Իր անկեղծութեամբը համակրանք կը սլարտա-
դէր Տ. Չէօկիւրեան. շատ ստէպ առիթը չէի ունե-
նար գինքը տեսնելու, բայց լաւ բարեկամներ էինք:
Իրաւ է որ կենցաղագիտութեան օրինակներ չէր կը-
նար տալ ան, բայց այն պօհեմ չեմ գիտեր ինչը որ
կար իր մօտը, իրեն ներելի կ'ընէր աշխարհիկ սովո-
րութիւններու պակասը: Գլուխ մըն էր հազուադէպ
արժէքով: Ինձ հետ խօսակցութիւնները կը համեմէր
միշտ սրամտութիւններով, քիչ մը կծու, բայց ոչ եր-
բեք վիրաւորիչ: Թերեւս, նախազգացումը թէ իր
կեանքը կարճատեւ պիտի ըլլար, պատճառ էր որ եր-
բեմն նեղսիրտ, ցասկոտ դառնար: Անգամ մը, ինքը
պատմեց թէ, հակառակ լաւ վարձատրուած ըլլալուն,
հրաժարած էր ուսուցչութիւնէն աղջկանց վարժարանի
մը, որուն խնամակալ աիկիւնները վաժառած էին
հսկողութեան համար, ամէն անգամ մէկ կերպին ներ-
կայ ըլլալ իր դասաւանդութիւններուն և իր մերժու-

մէն յետոյ կրկին պնդած էին իրենց որոշումին վրայ :

Ձօկիւրեան դիրհնք «առդէտ թաղական» յորջորջելով մեկնած էր : Որդարեւ զուարճայի յաւակնութիւն մըն էր այդ տիկիներուէն կողմէ Ձօկիւրեանին պէս ուսուցիչի մը դաստաւանդութիւններուն հակել մտքերուն տնցընելը :

Ոյն տոննդերը հրատարակելու վրայ էր ան իր Վանքը, որուն մասին ինչ մէկ երկու անգամ խօսեցաւ : Հետաքրքիր էի թէ՛ ի՞նչ չահեկան տնցքեր դասած էր հոյ մանքի մը մէջ, ամբողջ հատոր մը լեցնելու չափ : Յետոյ, ա՛ւաղ այդ դիրքը նախապէս յիշատակը պիտի մնար տարարագող նահատակին :

Ետանք :

Մանկամարդ թրքուհիին մատերուն տակ կը թրթռային լարերը ուսին :

Ի՞նչ ցտում, ցտում կ'երգէ իր բոյնէն

Ի՞նչ ունոյե անոյե կը փրչէ սաբէն...

Մեծաւ էր. պըպուր ալիս յէր հրդեր, բայց հովը կուղար սարերէն. դողն ի դող կուղար անոյն հովը գգուել հրատապ հողիս, խաղաղեցնել փոթորկայոյց ջիւղերս : Ուրկից, ո՞ր ջուրերուն մէջ հմայքի ազբուրին, ան թրջած էր իր թեւերը, այդպէս սրակելու համար ճակտին կայլակներ քողցրութեան :

Հոյաբերձ կաղնիներուն, թառու թմրիներուն ձայր պահիկ մը օրօրուելէ յետոյ, կուղար կ'անցնէր երջանկութեան մը պէս, սղուոր հովը, ու հեռուն թեթեւ մը կը փոթփոթէր կապոյտ մուհաբէն Մարմարային : Մենք քարձրն էինք, վերը, շատ վերը, բլրաւոր : Գիւղեր ոտքերնուս տակ, կը տիրապետէինք :

ընանկարին որ հրաշալիք մըն էր։ Անդին թանձր շուքին տակ խիտ խիտ ճիւղերուն, մարմար տաշտին մէջ կը թափէր ջուրը առատահոտ։ Լեռը իր սրտին խորէն, ծարաւած հողիներուն կը շնորհէր այդ անապակ ջուրը, ինչպէս խռովածներուն կուտար իր խաղաղութիւնը, լեռը վեհափառ, արքայազուն լեռը, արհամարհող քաղքենիներու քաղաքակրթութիւնը։

Սիկառէթիս մուխին հետ պահ մը կը խաղար մտերիմ հովը, բաց մանուշակ երանդներ կուտար անոր. իբրեւ թէ երազ մը ըլլար ան. կը ցրուէր իր շունչովը, կ'առնէր կը տանէր ծուէնները։ Վարը պըղտիկ էր ամէն բան, ճղճիւժ, գիւղերը, ծառաստանները, սպիտակ վիլլաները, ուր յափառացած մեծատուններ կուգային հանգչիլ, ի՞նչ բան է։ Դիմացը, չքնաղագեղ Փրինքիփօն, գիւթիչ կղզին, աղւոր պերճադիճի մը հանգոյն, հրապուրող իր յաւերժական գեղեցկութիւնով, իր խենթեցնող բոյրերովը յամիկի, վարդի ու ուտիւնի։

Ուտը կը հեծէ։ Նուագարան՝ թէ Նւոյեան քնար, որ կը սպառի օրուան հետ։ Արեւելքի կախարդանքներէն մէկն է այդ լարաւոր երաժշտական գործիքը. բամբիչ մըն է ան կարծես, շատ փափուկ, որ կը տառապի ապրելէ ու սիրելէ. փափաքներ կ'ունենայ ձնրադիր մտիկ ընելու անոր ողբերը։

... Արայանլար պէնի տալլարսա պուլսո՛ւն։

(Փնտռողները գիտ լեռներուն մէջ թող գան գրտնել)։

Արդարեւ... Բայց լաւագոյն չէ՞ որ չգան։

Ինչո՞ւ հոն էի այդ ժամուն։ Նաքաճըքի սլաքմային այդ վեհապանծ առանձնութենէն ի՞նչ կը խնդրէի։ Անէացում թերեւ։

Տազնապներ ունեցած էի, ուժգին տազնապներ։

բուն փոթորիկներուն պէս, երբ երկնապարզեւ անձ-
րեւը չի գար զանոնք հանդարտեցնել, Ներեք չեմ
կրցած արտասուել այդ պահերուն, աչքերս կը ցամ-
քին բոլորովին և ամէն մէկ ջիղս զսպուած արցունք
մը կը դառնայ որ հոսիլ չկարենալուն տառապանքի
կը վերածուի:

Յանձնարարուած էր ինձ այդ բարձունքի դար-
մանումը, այդ վեհափառ բնութեան հետ գլուխ
գլխի մենութեան ըստը: Եւ աղջնակիս հետ, որ ինքն
ալ, դպրոցական ամապիւրջի քննութիւններէն կազ-
դուրուելու պէտք ունէր, բացօթեայ գուարճու-
թիւններու, մաքուր օդի, գացած էինք Եւքսաճըք:

Կը բնակէինք միակ պանդոկը որ կար հոն:
Եւ առհասարակ յետմիջօրէնեքս կ'անցնէի ա-
յազման, նշանաւոր իր նմանը չտեսնուած դիրքով,
մինչ աղջիկս, Եւսյեան վարժարանի մէկ ուսուցչու-
հին հետ, որ մեր տան մտերիմն էր, կ'երթար երկար
պտոյտներ ընել: Եւ պէտք չէր քալէի երկար, հոյա-
բերձ, վիթխարի բունով ծառերուն հովանիին տակ,
ինքզինքս կուտայի իմ խոկումներուս:

Այդ պահերուն՝ ժամանակը ինձ համար իրակա-
նութենէ զուրկ րմբռնում մը կը դառնար: Արդէն
ի՞նչ կար իրական աշխարհի վրայ:

Կը խորհէի թէ մարդկային ճակատագրին ամենէն
սոսկալի կողմը ան էր որ կարելի չէր զայն գուշա-
կել, թէ՛ նպատակը գոյութիւն չունէր և թէ համազ-
ուած էինք որ ոչ մէկ բանի պիտի յանդէլինք ու ա-
ռեղծուածը պիտի մնար միշտ անլուծելի:

Մտքիս առջև կուգար ցաւազին խօսքը լամբնէի.
«Մարդիկ կը հեծեն գերեզմանի մը մէջ զոր իրենք
փորած են առանց երեք կարենալ տեղէն շարժել ա-
նոր վրայ ճնշող քարը»:

կամաց կամաց սա համոզումին կը հասնէի թէ մեր արդի կեանքէն բխի անդամ լասագուն էր նախահալան պարզ կեանքը, թէ՛ մենք մեր յառաջդիմութիւն կարծածով աւելի կ'արծարծէինք մեր դժբախտութիւնը և թէ՛ անոնք երանելի էին իրենց միամիտ սպիտութեամբը:

Կը խորհէի, այդ բարձունքէն, Ստտեածաշուէնչի տիպարնորուն վրայ, այն վճիտ հոգիներուն՝ որոնց չէր հպած տարակոյսի թեւը և որոնք միշտ յոյս մը ունէին զիրենք առաջնորդող, մոգերուն ստաղին հանդոյն:

Երբ իրիկնամուտին հետ մանուշակ ստուերներ իջնէին լեռնէն ճամբուն վրայ՝ որ բլուրին կողքէն անցնելով կ'երթար գէպի մօտակայ գիւղեր, երբեմն կ'ուրուագծուէին պզտիկ խմբակներ գիւղացիներու: Զորիի մը վրայ հեծած կիւն մը լաչակով, զիրկը երաւսայ մը, վաթթոցաւոր մարդ մը որ կը քալէր քովէն հանդարտ, հանդարտ կը յառաջանային անոնք, առանց աճապարելու, լռելիայն, և որովհետեւ այդ ուղիին ծայրը չէի տեսներ քանի որ ան կէս շրջանը կ'ընէր բլուրին, ինձ կը թուէր թէ այդ խմբակը կ'երթար գէպի Բեթլէհէմ, առանց երբեք յոգնելու, առանց կանգ առնելու:

1909-1910-1911 տարիներուն Պոլսոյ մէջ կազմուած կամ վերակազմուած էին բարենպաստակ, կրթասիրական, վարժարաններու նպաստող Միութիւններ, որոնց շուրջը հաւաքուած էին անդամ-անդամուհիներ շարունակ միջոցներ կ'ստեղծէին հասոյթ հայթայեղութիւնը ձեռնարկը օրէ օր բարգաւաճեցնելու:

Գրեթէ ձմրան բոլոր տեւողութեան, կային ճի

նպաստ» հանդէսներ, նուագահանդէսներ, պարահան-
դէսներ կամ թէյատօներ: Նոյնիսկ երբեմն ամառն ալ
դաշտահանդէս:

Այդ ամէն միտ թիւններուն մէջ տաղիւն տեղը կը
գրաւէր Միտցեայ Ընկերութիւնը. անոր ոչ ոք բան
մը կը խնայէր. որովհետեւ նախատակը ամէնուն սրտին
շատ մօտիկ էր, և թէ արդիւնքներ տուած էր իր դա-
տաւներուն մէջ հաստատած վարժարաններով, խնամ-
ուած և կանոնաւոր:

Անոր տարեկան պարահանդէսը, զիմականոր և
անդիմակ, ամենէն փայլունը կ'ըլլար, անմրցելի: Բա-
րեկենդանի հինգշաբթին կամ չարաթր տեղի կուեն-
նար ան. հայ և նոյնիսկ ստորագգի Պոլսեցնակ ժողո-
վուրդին զբօսասէր և նրբաճաշակ մասը կ'ապասէր
անհամբեր այդ երեկոյթին: Ոչինչ կ'ըլլար հոն գոհհիկ,
և դիմակաւորներուն հսկող երիտասարդները զիտէին
միշտ պատշաճութիւնները յարգել տար:

Երբեմն կ'երթայի այդ հանդէսներուն:

Արդարեւ ակնահաճոյ տեսարան մըն էր հայ տի-
կիներուն վայելչագեղ արդուգարդերը և ճախ գոհա-
րեղէնները՝ ռթեակներուն մէջ ցուցադրուած. իսկ ա-
ւելի հաճելի էր զիմականորներուն զուարթութիւնն
ու սրամտութիւնը, թէև շատ առատահոս չէր այս
վերջին յատկութիւնը:

Նախարար, ձերականատկան, հայ երեսփոխան,
սոհասարակ հոն կ'ըլլային ինչպէս նաև ծանօթ ա-
ռեւտրականներ, ընտրանի ըսուածը վերջապէս:

Ձարմանային ան էր որ այդ բոլոր կարկառուն
անձերուն մէջ միայն Գրիգոր Զօհրապն էր որ միշտ
չրջապատուած կ'ըլլար սրահին մէջ կամ թատերա-
բեմին վրայ. ամէն բանի մէջ ինքնայատուկ, պարա-
հանդէսին մէջ ալ այնպէս էր. սիրուն զիմականոր

կիներուն այնքան համով արամութիւններ կ'ընէր, աշխարհն փաղաքշող ու աղի միանգամայն. քաջքուքներ՝ որ քիչ մը յեղուն վստահող ամէն կին անոր անպատճառ կատակ մը ընելու փորձութեան չէր դիմանար: Այն տեղերէն հայ կիներուն մէջ մտացի խօսակցութիւն ունեցողները չէին վիտար, և Զօհրապ մասնաւոր հիացում մը ունէր, (հրեմն ալ քիչ մը յանդուգն) այդ յատկութիւնը յայտ բերողներուն իսկ օթեակներուն մէջ կը պատահէր որ ձանձրացողներ ալ ըլլային, զիտելով հանդերձ ժողովուրդին զուարճանալը, վարը սրահին մէջ, երբ այլևս արդու զարդ ցուցադրելու վայելքը սպառէր:

Ամէն նուագահանդէսներէն, բնդունելութիւններէն որոնց կը հրաւիրէր զիս քոյրս, միայն մէկ հատը անմոռանալի մնացած է մտքիս մէջ, բնդհանուրէն շատ տարբեր և ոչ մատչելի ամէնուն:

«Բամազանը վերջացած էր և արդէն Պայրամը աւետող թնդանօթիները դռնացած էին: Առաւօտուն Սուլթանը պիտի բնդունէր բոլոր պետական պաշտօնէութիւնը, սկսելով նախարարներէն, մինչև նախարարութեանց քարտուղարները: Անոնք ամէնքը պիտի երթային Տօլմա-Պահմէի պալատը և կրօնական տօնը շնորհաւորէին վեհապետին:

Այդ արարողութեան մասնաւոր հրաւէր կ'ըլլար զեսպաններուն, անոնց բնտանիքին, և նախարարներու ընտանիքներուն՝ երբ քրիստոնեայ ըլլային: Նոյն միջոցին նորատունկեան Սրտափին Գործոց նախարար էր, Տամատ Ֆէրիտ փաշայի դահլիճին մէջ:

Մասնաւոր բարձր ամպիոնի նման տեղ մը նշանակուած էր հրաւիրեալներուն, ուրկից կարելի էր ամբողջ հանդէսը զիտել. տեսակ մը բնդարձակ թատրոնի օթեակ էր ան, թաւիչով եզերուած, Գոյրս չա-

փաղանց պնդեց և ընկերացայ իրեն. հաղուադէպ երեւոյթ մըն էր այդ ընդունելութիւնը:

Արդարեւ Հազար եւ Մեկ Գիշերներու մէկ տեսարանն էր կարծես. մարմարէ սանդուխը ուրիշից նախ վար իջանք՝ յետոյ միւս կողմէն վեր ելլելու համար, ինքնին հրաշալիք մըն էր: Հայն էր այդ սանդուխը, ցած աստիճաններով, երկու կողմէն մարմարէ բազրիքներ, ամբողջովին ժանհաւկներու պէս նրբօրէն քանդակագործուած, կարծես դիւրաբեկ տերեւներ, ծաղիկներ ու այդ սպիտակութեան խառնուած թարմ նուրբ ձարխտեր: Իջած պահուդ այն տպաւորութիւնը կ'ունենայիր թէ ուղղակի ծովուն մէջ կ'իջնես. հարտարապետութեան չնաչխարհիկ մէկ արտադրութիւնը:

Դեսպան. դեսպանուհի իրենց տեղերը գրաւած էին. մենք ալ մեզի յատկացուած աթոռներուն վրայ նստանք. ևս նախ քիչ մը նեղուեցայ, այդ մթնոլորտը նոր էր ինձ համար: Չէի գիտեր թէ ո՞ւր նայիմ:

— Վա՛ր նայէ, րսաւ քոյրս:

Իրեք այդքան վեհաշուք սրահ, այդքան բարձր ձեղուն, այդպիսի նրբանուրբ մարմար զարդեր չէի տեսած. զարմանք կ'ազդէր այդ ձեղունը առանց գրգռէթի այդպէս կեցած, կարծես երեք չորս յարկի բարձրութիւն ունէր:

Գետինը մարմար էր, հրաշալի արեւելեան գորգերով. մէկ մէթրնոց կարմիր գորգ մը չորս բոլորէն ճամբայ կը գծէր: Լոյսը այնպէս կ'ողողէր այդ սրահը որ կարծես արեւը իրեն համար ստեղծուած ըլլար. ամէն բան սպիտակ, լուսափայլ. պատուհաններէն անդին կապոյտ ծովը: Ի՞նչպէս կառուցուած էր այդ պալատը, արդեօք փերինե՞րը չինած էին: (1)

(1) Կ. Պալեան ճարտարապետն է շինած:

Ճակատք դահ մը, համակ ոսկեզօծ, Երկու կողմը թիկնաթոռներ՝ կարմիր թաւիչէ. գահին ձախ կողմը համազգեստով պալատական մը, ոսկիէ ամսէ մը ձեռքը, մէջը ոսկեթել ծոպ մը: Այդ ծոպը պէտք են իզեր համբուրել բոլոր շնորհաւորի եկող պաշտօնականները, փոխանակ Սուլթանին քղանցքը համբուրելու:

Փրօֆէսէօր Լանկէն իր նուագախումբով 70 հոգի մեր աջ կողմը զետեղուած էր. շշուկներու պէս կը խօսակցէին: Յանկարծ ազատութեան քայլերդը, ամէն մարդ ոտքի, առաջնորդուած աւագանիէն ու արաբողապետէն՝ եկաւ վեհապետը:

Գիրուկ, տձե, կքած ինքն իր վրայ, սպիտակախառն մօրուքով, ոսկեհուռ համազգեստով որ վրայէն կը թափէր կարծես Յառաջացաւ կամաց կամաց և բազմեցաւ դահուն վրայ. քովը Մեծ Եպարքոսը, անոր քովը Արտ. Գործոց նախարար Նորատունկեանը, յետոյ Ներքին Գործոց նախարարը, և այսպէս ամէն նախարար, ամէնքը ճոխ համազգեստով, Գահուն ետեւը, ոտքի վրայ՝ պարզ զինուորականի համազգեստով Մահմուտ Շէվքէթ փաշան, ան որ Սելանիկի բանակով Պոլիս մտած և Համիտը դահնկէց բրած էր:

Սկսաւ կարգը շնորհաւորութիւններուն: Ետեւէ ետեւ կուգային աջ կողմէն, միշտ կարմիր գորգին վրայէն, կը համբուրէին ամսէին մէջի ծոպը և միւս կողմէն կ'անցնէին կ'երթային: Ամէնքն ալ թուր կը կրէին:

Յանկարծ, իրարանցում մը մուտքի դրան առջև, զոր մենք չէինք կրնար տեսնել: Փրօֆէսէօր Լանկէն բան մը մոլտաց և զմայելի ներգաշնակու թեամբ նուագախումբը սկսաւ վեռտի աշխարհահռչակ օփերայէն, Այտայի աղօթքը. «Ռատամէս... Ռատամէս...»: Ճիշդ սրահին մէջտեղէն կը յառաջանար Շէյխ-Իւլ-Իսլամը,

(կրօնապետ) կանաչ յորդածալ վերարկույով, դուռ-
խը ճերմակ փաթթոց, մէջտեղէն լաշն ոսկի ժապաւէն
մը, ետեւ գացած և մինչեւ կոնակէն վար իջած, ծայրը
ծոպերով. մէկ քանի քայլ ետեւէն ուրիշ մեծ կրօնա-
ւորներ սեւ վերարկույով, բայց իրենց դուռխներուն
վրայ միշտ միւսնոյն ոսկի ժապաւէնը:

Կարծես երաժշտութեան խաղերուն յարմարցնելով
քայլերը, մեծ կրօնապետը ծանր ծանր մօտեցաւ դա-
հուն. Սուլթանը ոտքի ելաւ ու երկար ողջագորուե-
ցան. յետոյ մէկ քանի քայլ ետ եկաւ կրօնապետը և
մինչ ամէնքը, նոյնիսկ վեհապետը, ոտքի էին, ձեռ-
քերը բացած ազօթք մը ըրաւ: Նուագախումբը լռած
էր: Վեհապետը, նախարարները բազկատարած կ'աղօ-
թէին:

Վերջէն հարցուցի Նորատունկեանին թէ ի՞նչ ա-
զօթք ըրած էր այդ պահուն, այդտեղ:

— Հայր մեր, բաւական ժպտելով հետաքրքրութեանս:

Թուրք կրօնապետը նոյն չքով մեկնեցաւ: Յետոյ
եկաւ Յունաց Մատրապոլիտը, ոսկեհոռո եմփփորոնով,
քանի մը կրօնականներ հետը, կարճ ուղերձ մը կար-
դաց ու ետ քաշուեցաւ: Ետեւէն՝ Հայոց Պատրիարքը,
վեղարով ու եպիսկոպոսական խաչը կուրծքին, մէկ
երկու եպիսկոպոսներու ընկերակցութեամբ. ան ալ
ուղերձ մը կարդաց: Վերջէն եկան Հրէից խախումա-
պետը և Հայ Հոսովմէականներու պատրիարքը: Չեմ
գիտեր թէ կէս քուն արքան ի՞նչ հասկցաւ այդ ու-
ղերձներէն:

Անկից վերջը Սուլթանը արարողապետին առաջ-
նորդութեամբ մեկնեցաւ, նախարարներն ալ հետեւէն:
Նուագախումբը կրկին ադաւաթեան քայլերգը նուա-
գեց:

Ելքի դրանը մօտ մեր կեցած հիւրանոցին դրուած

էր չքասեղան մը շաքարեղեններու թրքական թէ-
հւրոպական, համազդեաստով երկու խափշիկներ սառ-
նանուշ կը լեցնէին բիւրեղ բաժակներու մէջ, փա-
փաքողին:

Օրը հինգշաբթի րլլալուէ: Ղալաթիոյ Ամենա-
փրկիչ եկեղեցիին ուխտի օրը, քոյրս առաջարկեց ինձ
երթալ մեր ուխտը ընել հոն, քանի այնքան մօտն
էինք: Մերժեցի:

Անմիջապէս յետոյ «Ռատամէս»ի հրաշալուր հե-
թանոս աղօթքէն, ասիական պալատի մը ոսկի ու
մարմար աներեւակայելի շքեղութենէն դժուար պիտի
րլլար ինձ խակոյն վերագտնել իմ քրիստոնեայ խոնարհ
հոգիս ծնրադիր բոկոտն առաքեալի մը պատկերին առջեւ:

Երբեմն առանձնութեան դիչերներուս մէջ, երբ
առ խարխափ ապրիմ ձանձրոյթէն ծնած տեսիլքնե-
րուս հետ, աչքիս առջեւ կուգան ուրուադձուիլ իրա-
կան, բայց արդէն դեղնած պատկերներ անցեալէն:

Իս, անցեալսոյց մը, դորովով կը խորհիմ անոնց
վրայ. բայց շատ անգամ ալ, չեմ ուզեր որ անոնք շատ
կանոնաւոր շղթայում մը ունենան. մանաւանդ հա-
ճոյք ալ չէ ինձ զանոնք պատմել անտարբեր ակամջ-
ներու:

Իմ նուիրական նշխարհներս են անոնք, սրբա-
տուփի մը մէջ պահուած, և թերեւ ա՛լ աւելի պաշտե-
լի կ'րլլան ինձ երբ մոլորիմ անոնց մէջ իրեւ թէ կազ-
մուած ըլլային ամպի մը պտտառիկներէ, «իրական և
միանգամայն պատրանքներէ ծնած»:

Ինձ կը թուի թէ այն յիշատակները՝ զորոնք
պայծառօրէն կը տեսնեմք, շատ կը նմանին շիրիմնե-
րու վրայի արձաններուն:

կը պատահի որ փափաքիմ պատմիկ այնպէս ինչ-
պէս միտքս կուգան տնոնք, այն անցած օրերը, մերթ
թէկ օճառածին պղպջակներու պէս, որոնց մէջ սա-
կայն կը կազմուին անցքեր ու դէմքեր ու տակաւ կը
փարատին առանձնութեան ծոցը :

«Անցած օրերու անխնայութեան բղիկ բղիկ կառչած
կը մնան բոլոր մեր սիրած բաներուն ծռէնները. ի՞նչ
օգուտ ժողովեալու ջանքեր ընել : Փոսերու եզերքը կը
տեսնենք մերթ դէմքեր, ծածկուած սուգի քողերով, և
ուրիշներ՝ որոնք կը թուին քնանալ, պարելէ յոգ-
նած թերեւս» Պարեմէ թէ ապրելէ :

...Ապրելէ յոգնած... Բիւ մը կքած, չոր տերե-
ներու խշրտոցին մէջէն կը յառաջանար ան դէպ ինձ.
ցանցառ չէկ տերեւներով ճիւղերուն հետեւէն կը ճա-
ռագայթէր Ոսկեղջիւրի կախարդական մայրամուտքը,
ծիրանի ու բոսոր. Փրթի-Շանի պարտիզին այդ պահը
կը սիրէի ևս աչնան իրիկունները, մանաւանդ այն ան-
կիւնը՝ ուրկից կը տեսնուի ջուրին գօտին, երանդ
երանդ :

Մտախոհ, հովանոցիս ծայրով տակն ու վրայ
կ'ընեմ ինկած արիւնագոյն տերեւները. ի՞նչ փնտռե-
լով անոնց մէջ, չեմ գիտեր : Անուշաղիք մօտեցող քայ-
լերուն, ենթադրելով որ ինձ հման անգործ երազող
մըն է որ հոն կը շրջագայի : Սակայն հետզհետէ կը
մօտենայ ան : Գլուխս վեր կ'առնեմ. ճիշդ դէմս կանդ
կ'առնէ : Ծերուռի մը... Ծիւղ կ'ընեմ ճանչնալու...
Մեր նայուածքները իրարու կը հանդիպին :

Փայլակի մը պէս տարիներու այլազան շրջանակ մը
կուգայ կ'անցնի մեր դէմէն : անցեալ մը յարութիւն
կ'առնէ... Ձեռքերս կ'երկարեմ. կը ժպտի ձերունին,
միշտ անխօս, ու ձեռքերս կը սեղմէ յուզումով.
շրթունքները կը դողդղան : Երկարօրէն, մեր աչքերը

կը խօսին. իմիններա վարագուրուած են արցունքներով:

Միշտ բռնած ձեռքէս ան կ'առաջնորդէ քայլերս դէպի բլրին վրայ նայող մենաւոր նստարանը և անհունապէս գուրգուրոտ երկար նայուածքով մը կը պարուրէ զիս:

Մեր երկուքին ալ հոգիները հոն չեն այն պահուն, այլ՝ հեռուն, Մարմարայի արիքներուն վրայ երկնցած թերակղզին, իր սլաքիկ նոճիւրներով, այն նոճիներով՝ որոնք կարծեա գիշերը աստղերուն կը հրպին: Ու ճերմակ փարոսով ֆանարաքին, որուն աւագուտ ափերուն վրայ առաւօտները մատաղատի աղջկան կը սպասէր, առանց ինքզինքին խոստովանելու այդ արարքը, վայելչագեղ հասուն երիտասարդ մը, թոքերը կազդուրելու եկած հոն և որ իր փոթորկոտ հոգին կը զովացնէր անմեղունակ էակին նոր ծրոգ գովովը:

Դա՞ն էր այդ վերատեսութիւնը թէ քաղցր, հնար չեղաւ. ինձ բնորոշել: Մէկ կողմէն անհետացած թանկագին բանի մը անուշութիւնը, միւս կողմէն՝ տարիներու անգութ աւերը, քայքայումը կենսունակ կերպարանքին վրայ աքսորականին, Մ. Չերազին:

Պոլսոյ խանդավառ հոյ երիտասարդութիւնը օրեր, չաքաթներ, նմանը չտեսնուած ողբերութեամբ պատրաստութիւն տեսած էր ընդունելու համար մեծ յեղափոխականը, անոր՝ որ կանուխէն նուիրած էր իր կեանքը Հայութեան սուրբ դատին, ան՝ որ ապրած էր անձկութեան, նեղութեան, սրտմաշութի գրկանքի տարիներ, միշտ մաքուր, միշտ անչափախնդիր, իր նուիրումին մէջ գտնելով սնունդը իր գոհաբերութեան: Իր երիտասարդութիւնը առանց վայելքի անցած էր. լոնցուցած էր սրտին բաբախումները, մի միայն իր

խոէալին տալու համար ինքզինքր: Շողենաւեր մասնաւոր ճամբայ ելած էին լեցուած երիտասարդութեամբ:

Ամենէն աչքառուն, ամենէն փոռաւորը և զարգարունը այդ ընդ տաջ գացող շողենաւերուն և ամենէն խանդավառը բազմութեան մեծ ուղեւորին հայրենակից Ակնցինքերունն էր, որոնք կարծես մասնաւոր երկնային հուրով մը հրդեհուած էին: Երջանկութիւն, ուրախութիւն կ'արտացոյցային ամէն աչքերէ, երիտասարդները կը խայտային, և անոնցմէ ամենէն խանդավառներէն երկուքը Հնչակեան պես մը, և պատանութենէ նոր մտած երիտասարդութեան Հրանտ Թորոսեան արտասանեցին ճառեր, համակ ողբերգութիւն, համակ ազգասիրութիւն, ուր անձնագոհ գործիչը փառաբանուած էր կուռքի մը հանգոյն:

Երաժշտութեամբ, գալինիներով, ձաղիկներով, սպիտակ հագուած աղջիկներու խումբեր, երգ իրերան, ամէնքը, ամէնքը կուրծքերնուն վրայ կրելով խորհրդաւոր նշանակը, զարգասեղի ձեւով, կարմիր խորքի վրայ ոսկեղէն տառերով՝ Մինաս Զեւագ: Գացած էին ընդունելու գինքը ծովուն ծփուն ալիքներուն վրայէն, նուագներով, ծափերով հուրհաններով, իբրեւ թագաւոր մը: Ինչպէս Վ. Հիւկոյի Մագէբբան: Սակայն ան չէր չլացած այդ ցոյցերէն, հանդէսներէն, նոյնիսկ հոգնած էր անոնցմէ. թերեւ անոր համար որ երբ երջանկութիւնը ուսմնայ գալու, գոնասած կուգայ:

Ու ձերունին ծանր ծանր կը խօսէր ինձ: Սյդ իրիկնամուտին, այդ չոր տերեւներու անկիւնը. պարբերութիւնները, կարծես դժուար կը հասէին իր շրթթուներէն, ինչպէս նուիրական աղբիւրի մը ջուրը որ կաթիլ կաթիլ կ'իջնէ պարիկներու ոսկի սափորներուն մէջ:

Վերագարձէն ի վեր առաջին անգամ զիրար կը տեսնէինք, Ես հարցում չէի բներ իրեն, ոչ ալ ինքը ինձ. երկուքնուս միջև կեանք մը կար, մէկ մէկու անձանօթ, Նորածիլ մատղաշ էակի մը տեղ՝ որ դեռ չէր մտած իսկ զգացումներու աշխարհին մէջ, կին մը կար իր դէմք, ապրած տառապած, թերեւ յուսալքեալ ու այդ պատճառով իսկ քիչ մը սկիստիկ, առերեւոյթս, իսկ ծերունին, արեծաղիկ գլուխը վերջալոյսին ցոլքերուն տակ ա՛լ աւելի պատկառելի, իրեն թէ լուսապսակով մը շրջանակուած, միթէ նո՞յնն էր։ Ան որ Միւսէի տաղերը կը բերէր ու նոճիներու շուքին տակ կ'ոգեկոչէր Լամարթինն ու Ժիւլին, զմայլումէն դողդղացող աղջնակին պատմելով անոնց սիրոյն պատմութիւնը, իրականութեան մէջ։ Մեր երկու կեանքերը երկու շատ տարբեր ուղղութիւններով ընթացած էին, և հիմա անհունորէն պզտիկ, դիւրաբեկ թեյ մըն էր որ կը զօդէր զանոնք իրարու. կայծ մը միայն անցեալին մշուշին մէջէն։

Գոցցես որոնելով բառերը ան խօսեցաւ պահ մը. յետոյ լուծիւն. չչնկոցը չոր տերեւներուն անցորդներու քայլերուն տակ ու երեկոն որ կը նուաղէր ու հովիտը որ ստուերներով կը լեցուէր։

Ինձ թուեցաւ թէ այլևս բան մը չունէինք բաւլու. պարպուած էին կարծես մեր սրտերը, պարապութիւնը՝ զոր կը թողու սիրելի կորսուած առարկայ մը։

Ուտքի ելայ. մութը կսխեղու վրայ էր. «Ձաւակներս ինձ կը սպասեն», տառակեցի ժպտելով։

Այդ «զաւակ» բառը իր հակաին խոնջէնքի քողը թանձրացուց և դէմքին վրայ ուրուագծուած թախծոտ ժպտին մէջ մորմոքի աշխարհ մը նշմարել կարծեցի։

Իր երիտասարդութիւնը չէր ունեցած վայելք: Ծերութիւնն ալ չուներ նեցուկ, չուներ նաև իր յոգնաբեկ գլուխը հանգչեցնելու գորովներ:

Կրկին բռնեց ձեռքէս և տառապանքի մէջ բիւրեղացած սրտի մը տմբոջ քաղցրութեամբ բաւեալ մի փոթորկայոյց, անձկութեամբ յեցուն կեանքիս մէջ, երբեք չմոռցայ և մինչև մահս ալ պիտի չմոռնամ ո՛չ Ծանարաքիի աւագուտ ծովափը ոչ ալ ծածան մագերով, հրավառ հողիով գեռափթիթ աղջիկը»:

Գիշտակներու սրբավայրէն ներս երկիւղածութեամբ պէտք է մտնել:

1912, Մեր կեանքը իր բնականոն վիճակը վերստացած էր, զաւակներս կրկին վարժարան, ամէն սովորութիւնները իրենց միօրինակ հատկները կը դրոշմէին ինչպէս համբի՛սի մը հատկները, միշտ նոյնը և անվերջանալի:

Գիշերները, անդորր սէնեակիս մէջ, երկար կ'աշխատէի Վայելքի ժամերս էին անոնք, ուր կարծես աներևոյթ գործութեան մը շունչին տակ կը գրէի, մանաւանդ ոտանաւորներս, այդ վաղազրաւ պահերը մտաւոր երանութեան վայրկեաններս եղած են, առօրեայ գրադումներէս դուրս, մոռցած ամէն պարտագրիչ հոգ, ինչպէս, ազուր որբեր էին անոնք, գորս յետոյ չառ պիտի փնտռէինք:

Սակայն այդ միջոցին Պոլսոյ խաղաղութիւնը կարծես աներևոյթ ձեռքեր խանգարելու ջանքեր կ'ընէին: Ժողովուրդին մտայնութիւնը նայր չէր, ինչ որ եղած էր Սահմանադրութիւնէն յետոյ, մէկ երկու տարի Դժգոհութիւնէն ծայր տուած էին. կառավարութիւնը վարկարեկելու ջանքեր տրտունջներ

ներքին թէ արտաքին քաղաքականութեան գէտ, Վեր-
ջապէս, խուլ խորտում մը, որ բարեգուշակ բան մը
չէր:

Նորատունկեան միշտ Արտաքին Գործոց նախա-
րար էր: Ընդհանրապէս մտախոհ էր ան. այդ պաշ-
տօնը անհունօրէն պատասխանատու էր: Պալքաններուն
հետ ծանր անհասկացողութիւններ կային:

Երեսփոխանական Ժողովին մէջ հայ երեսփոխան-
ներ, մանաւանդ Գրիգոր Զօհրապ, քրիստոնեաներու
զինուորագրութեան առաջարկը բերած էին, երթադ-
րելով թէ այդ հաւասարութեան միջոց մը պիտի բլ-
լայ Թուրքերուն հետ և մանաւանդ կարծելով թէ այդ-
պէսով թուրք բանակին մէջ քաղաքակրթութիւն
մտցնել կարելի կ'ըլլայ: Սակայն հայ համայնքին մէջ
չափեր չէին փոփաքեր որ իրականանայ այդ ծրա-
գիրը. տեսակ մը սոսկում իսկ կ'ազդէր իրենց՝ մոռ-
ձելը թէ իրենց զաւակները թուրք զինուորին հետ
կողք կողքի պիտի կռուէին: Թերեւս այդպէս խորհոդ-
ներուն հոգիին խորը միացած էին տակաւին ենի-
չէրիններու ատենէն հնաւանդ դադափարներ:

Հակառակ ամէն բանի ընդունուեցաւ առաջարկը:
Գրեթէ ամէն տան մէջ այդ նիւթին շուրջը կը վիճա-
բանէին:

Հորիզոնը հետզհետէ կը մթադնէր. մթնոլորտը
սպառնազին էր, և հովը հեռուէն կարծես կ'արձագան-
գէր թնդանօթի դռումներ:

Պաշտոյ թուրք ամբօխը ցոյցեր կը կազմակերպէր,
պահանջելով պատերազմ. հարիւրաւոր բերաններ,
թերևս առանց գիտակցութեան, հաբալ (պատերազմ)
պօռալով կը շրջէին Ստամբուլի և Ղալաթիոյ փողոց-
ները: «Ամթալի խաղաղութիւն չենք ուզեր» կը դո-
չէին: Ապահովաբար խաղաղութեան ամթալին ո՞րն

է չգիտցող խեղճ մարդիկ էին ատոնք։ Զօրակոչի սպառնալիքը կախուած էր հրիտասարդութեան գրչխուէն վերեւ։ վաշրկեանէ վաշրկեան կը սպասուէր անոր։

Այդ միջոցին, օր մը, բնկերացած էի ամուսինիս իր դործատեղին երթալու։ Խոն թուեցաւ թէ մասնաւորապէս ճնշող էր այդ օրը ամէն ինչ։

Հայերը շատ մտախոհ էին, Թուրքերը ինքնավստահ ու խրոխտ առհաս ըակ։

Կէս օրին, դործատեղ ինչ հերսի սենեակը ճաշելու վրայ էինք, երբ ամուսինս հղորորդւոյն բնկերեւրէն քանի մը երիտասարդ եւ դուռնատած, հե ի հե հերս մտան։ Գուշակեցի վաշրկենապէս պատահածը։ պատեւրազմ հոշակուած էր, զօրակոչ, և իրենք, հայ տղաքներ, զինուորացու։ Ինչ պիտի բնէին։

Այն ատեն, այդ տղաքը, բոլորովին անհաշտ ու անվարձ զինուոր երթալու զաղապարին, միւս կողմէն թուրք բանակին մասին շրջած անիրաւութիւններու, խստութիւններու նկարագրու թենէն անքակած, սարսափով համակուած, մէկ յոյս միայն ունէին, այն է՝ դրամով, այսինքն պէտէլ (փրկագին) վճարելով ազատ մնալ զինուորութենէ։ Քայց ոչ ոք գիտէր թէ նոր օրէնքը պիտի թոյլատրէ՝ր այդ դրութիւնը, թէ և թուրք զրեթէ բոլոր բարեկեցիկ երիտասարդներն ալ փափաքող էին ատոր, ինչպէս եղած էր մինչև այն ատեն, բայց անոնք թուրք էին։

Տեղեկացած էինք թէ այդ օրը Նախարարներու խորհուրդը պիտի զբաղէր այդ հարցով, բայց արդէն կէսօրը անցած էր և յուր չկար։ Հետեւեալ օրը պարտ էին հերկայանալ իրրե զինուոր, և ամէն գինով այդ իրիկունը պէտք էր տեղեկանալ և պատրաստել փրկագինը։

Այդ խեղճ երիտասարդները կ'ենթադրէին թէ հալաւատեղեակ էի, որովհետեւ քեռայրս, Նորատուռնիկեան, Նախարարներու ինտրուդէին մէջն էր :

Արտիս խորէն մեղքցոյ այդ տղաքը և յանձն առի իրենցմէ մէկուն հետ երթալ քրոջս տունը, Բերա, և ստոյգ լուրեր առնել :

Օրը իրիկուն ըլլալու վրայ էր և Նախարարներու ինտրուդը չէր վերջացած դեռ : Կ'ենթադրուէր թէ տակաւին շատ երկար պիտի առէր նիստը, նկատի առնենալով երկրին ծանրակշիռ կացութիւնը : Քոյրս սիրով ընդունեց ինձ ընկերացող երիտասարդը և յանձնարարեց հետեւալ առաւօտուն կանուխ կրկին դալ իրենց տունը և խմանալ ինտրուդին սրոշումը :

Արտաշուք տամեր էին ատոնք : Անքնդհատ կուգային, կ'երթային քրոջս տունը, լուր կ'ուզէին : Նախարարներու ինտրուդը էր շարունակէր, արդէն կէս դիշերին մօտ էր : Անդադար կը հեռախօսէին : Հեռախօսին պոլսը նստած էր Սէյֆէտին պէյ (վերջէն Պրիւսէիի զինպան), երկու երեք անգամ վրայէ վրայ խօսեցան, պնդումներով : Մէյֆէտին պէյ, յօնքերը պոստած, սրտնեղած, ընկալուէք վար դրու :

— Ի՞նչ կայ, հարցուցինք անձկութեամբ :

Ներքին Գործոց նախարարին կողմէն կը հարցնէին թէ արդեօք նախարարին Չամլըճայի այգիէ մը նուէր եկած մեծ կողովով խաղողը սխալմամբ Նորատուռնիկեանին տո՞ւնը եկած էր : Երեք անգամ այս հարցումը բրած էին, և Սէյֆէտին պէյ, որ ճշմարիտ հայրենասէր մըն էր, չէր կրնար զայրոյթը զրսպել, ինքզինի կողովի փնտռո՞ւք ստիպողաբար, երբ երկիրը ճգնաժամային կացութեան մէջ էր, բանակը դեռ անպատրաստ և պատերազմի հռչակու՞մ :

Կէս դիշերը անցած եկաւ Նորատուռնիկեան : Արդա-

րև պատերազմ հռչակուած էր և քրիստոնեաներէն սլե-
սիլ պիտի առնուէր : Հետեւեալ առաւօտը շատ կա-
նուխ եկան մեր տղաքը , իւրաքանչիւրը ծոցը դրած
փրկագիրն :

Խայտանքով մեկնումէն յետոյ այդ երիտասարդ-
ներուն , ևս երկարօրէն խորհեցայ այն միւս տղոց
վրայ՝ որոնք պիտի չկարողանային փրկագիրն հայ-
թայթել :

* * *

Թուրք ժողովուրդին մէջ անձկութիւն մը ծայր
տուած էր , թէև պատերազմը ինք պահանջած : Ըսող-
ներ կային թէ կառավարութեան մէջ անհասկացողու-
թիւնները հետզհետէ կ'ընդլայնէին :

Ատոր մէկ ապացոյցն ալ սա էր որ քեռայրս՝
դժգոհ իրաց կացութենէն՝ շարունակ նախարարու-
թենէ հրաժարելու խօսք կ'ընէր : հակառակ քարեկամ-
ներու խնդրանքներուն : Ու վերջապէս այդ մտադրու-
թիւնը ի գործ դրաւ և իրիկուն մը եկաւ տուն : ուր
կը գտնուէի այն պահուն : մեծ շունչ մը առածի պէս
ծանոց թէ՛ իր որոշումը գործադրած էր :

Մտկայն , հետեւեալ առաւօտուն երբ ճաշասրահ
կ'իջնէինք քրոջս հետ , սենեակի հագուստով , սան-
դուխին վրայ քոյրս յանկարծ քաշեց թեւս ու գար-
ձանք դէպի ետ : վարի սանդուխէն վեր կը բարձրա-
նար , փառաւոր ճիւղակ մօրուքով ձերունի մը , պատ-
կառելի կերպարանքով : քոյրս դող ելած էր , ևս բան
մը չէի հասկնար :

— Մեծ Եպարքոսն է , ըսաւ , Քեամիլ փաշան :

Եկած էր համոզելու Նորատուրկեանը որ հրաժա-
րականը հոտ առնէ , խոստանալով անոր՝ հարթել ան-
համաձայնութիւնները : Ու միասին մեկնեցան :

Պահ մը մտքերու հանդարտութիւն։ Ամէն մարդ իր գործովը կ'զբաղէր և յաղթական ելլելու ապահովութիւն մը կը տիրապետէր կարծես։

Երկար չտեսեց այդ՝ ռազմաճակատէն եկած լուսրերը սրտապնդիչ ըլլալէ հետո Էին։ Անբնական յաջողութիւններ կ'ունենար թշնամի բանակը։

Պոլսոյ՝ մանաւանդ քրիստոնեայ՝ քնակչութիւնէն վտակոտները կ'սկսէին հեռանալ։ Օր չէր անցնէր որ ծանօթ մը չգար մեր տունը խուրհուրդ հարցնելու թէ՞ պէտք էր։ Խորհեհուծի՞ւն էր թողուլ մայրաքաղաքը։

Զուարճալի էր այդ՝ խեղճ մարդիկը կ'ենթադրէին թէ՛ որովհետեւ քեռայրս Արտաքին Գործոց նախարար էր, ես պէտք էր քաջ գիտնայի պատահելիքը, մինչ նախարարը ինքն ալ չէր գիտեր։

Գատար-Գիւղի Հայերուն համար՝ մեր հոն անտարբեր մնալը, վստահ չըլլալու գրաւական մը կը նկատուէր։

Առկայն Թուրքերն ալ երկիւղէ զերծ չէին։ Դրացիներ ունէի թուրք գինու որական հանգստի կոչուած սպայ մը և կիներն ու զաւակները, օտարատեսց, դուռող կին մը որ հազիւ բարեւ կուտար մեզի, արհամարհոտ դէպի ինչ որ խալամ չէ, և այդ կիներ իրեն և ինձ ձանձօթ տիկնոջ մը միջոցով հարցնել տուաւ ինձ թէ՛ երբ պուլկար բանակը Պոլիս մտնէ, պիտի ուզեմ գիրենք մեր տունը ընդունիլ և ապաստան տալ իրենց։ Իբրեւ քրիստոնեայի տուն տպահով կը նկատէր մեր քնակարանը։ Քաւական զարմացոյ, բայց իսկոյն պատասխանեցի թէ կ'ընդունինք։ Ուրեմն գործը մինչեւ հո՞տ եկած էր։

Զեմ գիտեր թէ հակառակ պարագային թուրք տիկինը պիտի ընդունէ՞ր զիս։

Ատեն մը եղաւ որ Հայերը կատարելապէս համոզուած էին թէ Պոլսոյ վրայ յառաջացող պուլկար բանակին հրամանատարն էր Անդրանիկ, և չէին ըմբռներ թէ ինչո՞ւ կարգ մը Հայեր մայրաքաղաքը ձգելով կը մեկնէին, քանի որ ազգակից մըն էր եկողը։ Այսպէս իրարու ներհակ երկիւղներով տոգորուած, առ խորխափ, ապրեցանք օրեր, շուքածներ, ամիսներ։

Մօտաւորապէս տարի մը տեւեց այդ ձախորդ պատերազմը, որու միջոցին աշխարհի ամենէն արտառոց լուրերը շրջեցան ժողովուրդին մէջ, առասպելներ՝ սրտնք սակայն երբեք չէին հերքուեր լուստեղիակ կեդրոններէն, և վերջապէս կնքուեցաւ հաշտութիւնը։

Շրթնէ շուրթ, դադադողի, Հայեր զմայումի բացականչութիւններ ունէին դէպի Անդրանիկին հերոսութիւնները. արիւթեան, անվահերութեան, անձնուրացութեան խորհրդանշանն էր այդ անունը։

Շատ դժգոհ էր թուրք ժողովուրդը. չէին գիտեր ի՞նչ բանի վերադրել այդ ջախջախիչ պարտութիւնը։ Թուրքը ինքզինքը անյաղթելի նկատած էր և պատահածին մէջ դաւադրութիւն մը կ'ենթադրուէր։ Ի՞նչ դաւադրութիւն։

Գաղտնի՞ք։

Ապառնազին բան մը կտար մթնոլորտին մէջ։ Երիտասարդ թուրքերը խուլ զայրոյթ մը ունէին։ Որո՞ւ դէմ. ապահովաբար կառավարութեան։

Ասկից անկից անախորժ քննադատութիւններն ախարարներու հոսցէին։ Վերջապէս խլրտում մը որ կարծես կը նմանէր փոթորիկի մը պայթումէն առաջ օդին հանդարտութեան մէջ հեռուէն լսուած անորոշ որոտումներու ձայնին։

Առանց կասկածելու թէ ո՛րպիսի եղերերգական անցքերու ներկայ պիտի բլլամ, քրոջս տունը գտցած էի մէկ երկու օր մնալու, ինչպէս կ'ընէի յաճախ:

Այդ օրը, Նախարարներու Խորհուրդը պիտի գումարուէր լուրջ հարցերու շուրջ որոշումներ տալու համար: արտակարգ բաներ կը սպասուէին:

Իկող գացողներու դէմքին վրայ, մանաւանդ հին Թուրքերուն, խորունկ անձկութեան արտայայտուած թիւն մը կար:

Երեկոյեան դէմ գերման զեպանատան կցորդներէն մէկը եկաւ: արտակարգ էր այդ ժամուն այդ այցելութիւնը, առարկեց թէ Նորատունկեանը վերադարձած կը կարծէր: ու հազիւ քառորդ ժամ մը կեցաւ ու ելաւ գնաց:

Բարեկամներ ետեւէ ետե կուգային, ամէնքը ներս մտածնուն պէս կը հարցնէին թէ քեռայրս վերադարձած էր:

Քոյրս սկսաւ տարակուսիլ, ապահովաբար բան մը պատահած էր զոր իրեն յայտնել չէին ուզեր: Ես խորհեցայ ծառան զրկել Նախարարութիւն՝ լուր առնելու: Սիրտ ի դող սպասեցինք այդ գայիք լուրին, որ արդարեւ դժնդակ էր ու անսպասելի: Երիտասարդ Թուրքերու խումր մը, խուժանին միացած, յարձակած էր Նախարարութեան վրայ: Անկարելի եղած էր ներսը անցած դարձածը իմանալ:

Անեկարագրելի անձկութեան մը մատնուեցանք: Ինչպէս առնել տեղեկութիւն եւ ինչպէս հասցնել օգնութիւն քեռայրիս եւ որս¹ միջոցով:

Ահ ու դողի, սոսկումի պահեր, ուր յոռեղոյն եմ թաղրութիւնները կ'ընէինք: մանաւանդ դատելով եւ կող բարեկամներու ձախաւեր սփոփանքի խօսքերէն: Անդարմանելին թերեւս պատահած էր. ժամերով խեղճ

քոյրս բոլոր մարմնովը կը դողար, ոչ մէկ քաջալերու-
թիւն չէր ազդեր վրան :

Միջոց մը իջայ սպասուորներուն սենեակը , հոն
արդարեւ շատ բաներ խմացած էին : Լուր եկած էր թէ
նախարարները սպաննուած էին . նաեւ Մեծ Նպարքոս
Քեամիլ փաշան , Գյուլիսին ունենալով Թալիաթ փա-
շան , Երիտասարդ Թուրքեր մտած էին խորհրդասարհր
և անխնայ ջարդած՝ ամէնքը :

Անհնար եղաւ ինծ վերստին քրոջս մօտ երթալ և
սպողարիւնութիւնս պահել , մանաւանդ որ արդէն բա-
րեկամներ կային մեր քով :

Անրնդհատ կը ձխէի՝ ճակատս պատուհանին , միշտ
յուսալով , և ամէն անգամ որ կառք մը կանդ կ'առ-
նէր , սիրտս կը բաբախէր ուժգին :

Վերջապէս եկաւ նորատունիկանը , գերմանական
դեսպանատան խորհրդականին ընկերակցութեամբ :

Չափազանց դունատ էր , մոմեայի մը պէս , և
ճակատին վրայ սև ուռեցք մը կար , աչքին վերեւ , նաեւ
սկրդութներ , Գերման խորհրդականը քրոջս տկանջին
բաներ մը ըսաւ ու մեկնեցաւ ջերմաջերմ խնդակցու-
թեան արտայայտութիւններով :

Մագապուր ազատուած կեանք մը արդարեւ :

Վեր ելանք , Քեռայրս դժուարաւ կը խօսէր . ան-
միջապէս գեղ , դարման : Ոչ ոք ընդունեց : Քոյրս շատ
մտերիմներու կը պատմէր Էղեյութիւնը , որ հետեւ-
եալն էր .—

Ժողովին միջոցին նախարարներուն սենեակը
մտած էին Երիտասարդ Թուրքեր՝ ետեւնուն խուժան
մը . վայրագօրէն նախ սպաննած էին պատերազմա-
կան նախարար Նուզրմ փաշան , որ ճիշդ քովը նստած
էր քեռայրիս . կրօնապետը (եֆլիսիւ իւլ իսլամ) սեղանին
տակ մտած էր անմիջապէս որ աղմուկը լսած էր .

Քեամբիլ լիաշա յաջողած էր քոմիտի գոնէն խոյս տալ ընդհանուր խառնաշփոթութեան մէջ. իսկ Նորատուռնիեան, գոնէն դուրս ելլելու համար մտքառած տտեն, վրայ հասած էր գերմանական դեսպանատան ֆալստը զինեալ ոտքէն գլուխը, և ուժգին մղելով սինլքոր արարած մը, որ քնռայրիս դիտուն հարուածներ կուտար ծալլուած պայուսակի մը երկաթներովը, զայն առաջնորդած էր, թեւերուն մէջ առած գրեթէ, գէպի դուրսի նրբանցքը, ուր իրեն կ'սպասէր դեսպանատան խորհրդականը, իր մտերիւմ քարեկամը, և միասին եկած էին տուն:

Կառավարութիւնը անցած էր Երիտասարդ Թուրքերուն:

Այդ ալ պատմական գիշեր մը եղաւ, ինչպէս անկից յետոյ շատ պատմական օրեր, գիշերներ ունեցանք Պոլիս, մէկը միւսէն աւելի ահազդեցիկ:

Անքուն ժամերէ վերջը, խեղճ քոյրս առաւօտուն հաստատապէս որոշած էր այլևս չմնալ Թուրքիա. ինքը՝ որ կորովի էին մը չէր, այդ առթիւ մեծ կորով ցոյց տուաւ և համոզեց ամուսինը թէ մեկնիլը լաւագոյն էր իրերու այդ վիճակին մէջ:

Նորատուռնիեան ընկճուած չէր. բայց միայն տըպաւորուած Նազրմ փաշային ճիշտ իր մօտը սպաննուած ըլլալէն, ինք չէր փափաքեր մեկնիլ, բայց կնոջը պնդումէն զատ, լաւատեղեակ և իմաստուն բարեկամներ իրեն խորհուրդ տուն գոնէ պահ մը հեռանալ Թուրք գիւտնագիտական միջալայրէն, նոյնիսկ մայրաքաղաքէն:

Մէկ քանի շաբաթ յետոյ մեկնեցան, թողլով տուն տեղ, ամէն ինչ, առանց պատրաստութեան, մէկ պայուսակով, իրենց աղջկան հետ հեռացան իրենց սիրելի վայրերէն:

Եւ այն անբաղդատելի գիւտնագէտը՝ որ երկար
ատեն Օսմ. կայսրութեան գործերը վարած էր անմոր-
ցելի կարողութիւնով, ան՝ որուն համար Փարիզի դես-
պան Րիֆաթ փաշա քսած էր, «Եթէ Նորատունկեան
քրիստոնեայ չըլլար, արդէն երեք անգամ Մեծ Եպար-
քոս եղած կ'ըլլար», չկրցաւ բնաւ վերադառնալ իր
ծննդավայրը:

1913 Յունուարի սկիզբներն էր:

Զմեռը բաւական խիստ եղած էր. ձիւն, փոթորիկ յա-
ճախակի, և ինձ անհաճոյ չեղաւ առժամապէս փոխա-
դրուիլ Բերա քրոջս տունը: Քաղաքի անլոյս տուն
մը չէր ան. ընդհակառակը, հիանալի բնանկարի մը
կը տիրապետէր ետեւի կողմէն, իսկ ճակատէն՝ Թաք-
սիմի լաշն հրապարակը:

Սիրելի էր ինձ այդ վայրը. չափ հաճելի պահեր
ունեցած էի հոն: Իրիկունները պատշգամբէն, ուրկից
աչքիս առջև կը պարզուէր Արեւելքի գիշերներու կա-
խարդանքը՝ մօտակայ մզկիթի միւսեզգիւնին կոչը երազի
քաղցր ժամեր կուտար ինձ:

Միւս կողմէն բարեկամներ, մանաւանդ մտաւորա-
կաններ, ստէպ տեսնելու առիթը կ'ունենայի, կեդրո-
նին մէջ ըլլալուս: Սիրուած բանաստեղծ Մերուժան
Պաքսամեան տանը մտերիմը այլևս, աւելի յաճախ ինձ
կը ներկայացնէր նոր գրողներ:

Պատահեցաւ որ անգամ մը ժամսուտակ օրաթերթին
մէջ ուշադրութիւնս գրաւեց պատմուածք մը, երկու
սկզբնատառերով՝ իբրև ստորագրութիւն: Այնքան
նուրբ էր այդ գրուածքը, ա՛յնքան քնքոյշ որ կար-
ձեա փետուրէ հովանոցի մը փայփայանքներուն տակ
գրուած էր:

Նոր աւարտած պատերազմէն դուրսդ մըն էր, նկարագրութիւնը թուրք զիւղի մը՝ ձիւներու տակ ծածկուած, թշնամի բռնմբերէն դրեթէ հիմնայատակ, բնակիչներուն մեծ մասը ջարդուած՝ մինչև մզկիթին միւկեզիկը: Այդուն, հաւատացեալներուն առաջին հրաւերը տալու համար, կրօնականին 13 տարեկան տղջիկը, ձիւներուն վրայէն, լսկոտն, գացած էր իւ հօրը տեղը, միմաբէին բարձունքէն աղօթքի կոչը տալու և դիւղացիները ապշահար, այդ մատղաշ ձայնը լսկունուն, կարծեր էին թէ երկինքէն հրեշտակ մը իջած է և դիրենք մզկիթ կը կանչէ: Ինձ թուեցաւ թէ անպատճառ կին մըն էր այդ շիւթուկ տղերը գրողը, և կամ շատ զգայուն բանաստեղծ մը:

Նորէն Պարսամեանին տիմեցի. հետաքրքրութիւնս յաղեցնելու համար. ան խոստացաւ ինձ ծանօթացնել այդ գեղեցիկ գրուածքին հեղինակը. և իրիկուն մը առաջնորդեց զայն մեր տունը:

Վտիտ, համակրելի և երկչոտ, շատ երիտասարդ տղայ մը Յովհաննէս Պօղոսեանը՝ որուն հետ այդ օրէն սկսեալ կապուեցանք անքակտելի բարեկամութեամբ մը. անձնուէր եղաւ ան միշտ մեզի, իւ գրողի կարողութիւնը ուրիշ գետնի վրայ բարգաւաճեցաւ. բայց ես պիտի փափաքէի որ ան այդպիսի պատմութեանքներ շատ տար մեր գրականութեան:

... Առտաւ ձիւն, պատշգոմիս տեսարանը այդպէս պէս ճերմակ, հանդիպակաց Իւսկիւտարի բլուրները ու կապոյտ ջուրերուն վրայ սպիտակ Գրգ-Գուլէն, իր հին աւանդովէպին հմայքովը գեղազարդուած, իրապէս հրաշայիք մըն էր: Նկարուելու արժանի էր այդ համայնապատկերը, երբ այդպէս կը խորհէի և կը ցաւէի վրձին բռնել չգիտնալուս, սենեակիս դուռը զարկին և ծառան ծանոյց թէ Պ. Փանոս թէրլէմէզ-

եանը եկած էր: Զուգադիպութիւն մտածումներու:

Համակրելի նկարիչը կուգար խնդրելու արտօնութիւն՝ պատշգամբէն նկարելու այդ հագուադէպ տեսարանին շքեղութիւնը: Եւ իր նկարը իսկական շքեղութիւն մը եղաւ և յետոյ, աչքառու տեղ մը գրաւեց իր ցուցահանդէսին մէջ:

Նկարելու պահուն խոթող էր ան և յռակեսց. բայց ես կը խօսէի երբեմն իրեն հետ. ան գլխու շարժումներով կը պատասխանէր: Պարզ ու խորխոր հոգի մըն էր այդ պատուական տրուեստագէտը: Կը սիրէի իր խօսակցութիւնը, երբ զողորէր նկարելէ. ի բնէ շատախօս չէր, բայց գունագեղ էին ըսածները և երբեմն նոյնիսկ՝ քիչ մը հում:

Հայ Տառերու Գիւտին 1500 ամետկին տոթով կողմակերպուելիք հանդիսութեանց կարգադիր մասնախումբի մը ընտրութեան համար հրաւէր ստացած էի երթալու Ղալաթիոյ Եկեղեցիին Խորհրդարանը ժողովի:

Անհամար տարիներու ընթացքին Պոլսոյ Հայութեան համար այդ Ղալաթիոյ Ամենափրկիչ Եկեղեցին մասնաւոր քաջողութիւն մը ունեցած է: Ուխտատեղի մը մը եղած է ան, ուր հեռուէն թէ մօտէն ամէն հինգշաբթի օր դիմած է խումբերամ քաղաութիւն մը հաւատացեալներու, նոյնիսկ անհաւատներու:

Մայրաքաղաքին՝ իբր բարոյական մակարդակ, ամենէն ցած մէկ երեւին վրայ, Ղալաթիոյ մէկ գոթհիկ անկիւնը կառուցուած է աղօթատեղին. երբեք չէ դիտուած թէ ինչո՞ւ. թերեւս անոր յինուած տաճար այդ վայրը լաւագոյն պայմաններու մէջ կը գտնուէր, և շուրջը դատարկ գետիներ միայն կային: Իսկ յե-

տոյ ան շրջապատուած է տուներէ, որոնց տէրերը այ-
լանդակ անուններով կրնէր էին, ոմանք Յոյն, ոմանք
Խառայացի, ոմանք ալ իրենց ինչ ըլլալը իրենք ալ
չգիտցող, Անյնքան զազրելի էր տպաւորութիւնը այդ
բնակչութեան, նուիրական սրբավայրի մը մօտ որ
կարծես կ'արխներ հոն մօտեցող հոգիները:

Պատահած է որ, մեծ պողոտայէն բաժնող նեղ
փողոցը մտած տեսնելիս, որուն վրայ կը բացուէր մեծ
դռուքը բակին, այդ տուներուն պատուհաններէն,
դռուէն չպարուած, այլազան դոյներով հոլանի շա-
պիկներ հագած լկտի աղջիկներ անպատկառ քահ քահ-
ներ ուղղէին մեզի կամ խօսքեր՝ դեռնի քարերը կար-
մրցնելու կարող: Այս այնպիսի տարօրինակ հակա-
դրութիւն մը կը կազմէր սրբավայրին հետ որ այդ
թաղին ծանօթ չհողողները պարզապէս կը դայթակ-
ղէին:

Եւ ըսել թէ ազգին լաւագոյն տարրին պատկանող
պատանութիւնն ալ ճիշտ այդ փողոցներուն մօտ գտնուող
դրացի կեդր. վարժարանը կը յաճախէր և առատօտ ե-
րեկոյ կը տեսնէր այդ արտաբանները, որոնք անշուշտ
սիրահրաւէր ակնարկներ կ'ուղղէին անոնց անվոր-
ձութեան: Յաւալի երեւոյթ մըն էր այս, որ ժամա-
նակին ի նկատի չէր առնուած դժբախտութիւն:

Վեհապանծ աղօթատեղի մըն էր Ս. Փրկիչ Եկեղե-
ցին. երկու քաղաքի տաճարներ մէջ մէջի. հակառէ՛
խորաններ. ձախ կողմի խորանին քովը, սեղանին
ստորեւաններուն գրեթէ կից, դռու մը կար, ուրկից
կը մտնուէր պզտիկ մատուռ մը. հոն, ձախ կողմի պա-
տին մէջ, մասնաւոր պահարան մը տպակեպտո, ուր
գետեղուած էր մասունքը, ոսկեհամուկ մեծ խաչի մը
որտին:

Այդ փոքր մատուռին մէջ շարունակաբար խաչա-

հանգիստ տեղի կ'ունենար մասնաւորներու խնդրանքով: Իսկ, հինգշաբթի օրերը, ընդհանուրին համար մասունքը կը բերուէր Մայր Խորանին առջև, պատահաբաժէն յետոյ, և հոն կը կատարուէր խաչահանգիստի արարողութիւնը:

Բայց հաւատացեալները ընդհանրապէս այն համոզումը ունէին թէ՛ մասնակի խաչահանգիստը աւելի ազդու էր, և իրենց խնդրանքը աւելի շուտով կ'ընդունուէր Աստուծմէ: Այդ մասնաւոր աղօթքին սակը որոշուած չէր թէ և, բայց տմէն քսակի մատչելի պերճանք մը չէր ան: Ղալաթիոյ եկեղեցին Պոլսոյ ընտրանիին ժամադրովայն էր ուխտի օրերը. իսկ միւս օրերը, ընդհանրապէս հոն էջերթային իրենց տէր լալ խեղճ հայ պանդուխտները, գործաւորները, բանուորները:

Մեծ Պահլի օրը լաւագոյն քարոզիչները կը քարոզէին հոն:

Անոնք որ գիտէին թէ որպիսի ծիծաղելի անցքեր տեղի կ'ունենային հոն, այդ աղօթատեղիին մէջ, կը յիշէին մանաւանդ Քրիստոսի խօսքը. «Հօրս տաճարը առեւտուրի տուն են դարձուցեր»:

Սակայն առեւտուր մը բոլորովին տարբեր բնոյթ կրող:

Կը պատմէին թէ՛ քիչ տարիներ առաջ հարսնցու աղջիկներ, դարգարուած իրենց ամենէն սիրուն պրճրանքներով, հոն կ'ընկերանային իրենց մօր, որ կանխաւ կարգադրութիւն բրած կ'ըլլար ընդհանրապէս եկեղեցիին լուսարարին հետ: Հետաքրքրաշարժ տիպար մըն էր այդ գիրուկ լուսարարը, Եփրեմը՝ որ մէկ երկու սերունդներէ ի վեր մտերիմ էր կարգուելիք աղջիկներու և տղայոց ծնողքներուն, որոնց հետ շատ անգամ, առանց ենթակային գիտակցութեան, կը կարգադրէր աղջիկտեսի արարողութիւնը:

Մէկ կամ միւս կողմը մասնաւոր խաչահանդիստ մը
րնել կուտար՝ պաշտամունքին աւարտումէն յետոյ, և
ծնողքն ու զաւակները իրար կը տեսնէին այդ միջո-
ցին: Լուսարարը շատ վարժ էր այդ կարգադրութեան
և չգիտցողին համար շատ բնական բան մը կը թուէր
այդ հանգիստմը, աղօթք մը:

Յետոյ իւրաքանչիւրը իր կարծիքը կը յայտնէր
լուսարարին, որ սրբավայրէն դուրս ալ կը գործէր,
և կը պատահէր որ ամուսնութիւնը տեղի ունենար և
լուսարարը գոհ մնար ամէն կերպով:

Հիմա այլևս շատ սակաւ էր այդ առևտուրը. տա-
հարին ծառայողը ձերացած էր. իսկ աղջիկ ու տղայ,
գիրար տեսնելու շատ ուրիշ առիթներ ունէին:

Սակայն միշտ հինգշաբթի օրերը Ամենափրկիչ եր-
թալը պահանջքի պէս բան մը եղած էր: Կիները սի-
րուն արդու-զարդերով, այրերն ալ թերեւս հոն կ'եր-
թային զանոնք տեսնելու համար:

Միայն, չմոռնամ ըսելու որ նոյնիսկ Թուրքերուն
մէջ այդ ուխտատեղիին զօրութիւնը ընդունուած էր:
Իս տեսայ Թրքուհիներ, որոնք մասնաւոր խաչահան-
դիստ ընել տալով, ծունկի եկած, արտասուածորով,
«Մերիէմ Աննէ»էն (Մարիամ Աստուածամայր) կը խըն-
դրէին առողջութիւն իրենց հիւանդ զաւակին
համար:

Ոչ ոք կար հոն երբ ներս մտայ այդ օրը, կերոն
մը վառելով պահ մը մտամոխրուելու, ա՛յնքան խռ-
րախորհուրդ է սրբավայր մը՝ որ պարսպ է և ուր կը
ծածանի տակաւին խունկին հոտը:

Յետոյ, գացի ժողովին մասնակցելու: Արդարեւ
եթէ Խորհրդարանին պատերը կարենային խօսիլ, բա-
ւական հետաքրքրական բաներ պիտի պատմէին այդ
ժողովներուն մասին:

1913, Աշնան մօտ երեկոյ մը, շաբաթ երեկոյ, Գոռմ-Գարուի, Եէնի-Գարուի այդ ժողովրդական թաղերուն, մանաւանդ ծովեզերեայ մասին մէջ, միշտ հաճելի եղած է ինձ շաբաթ խրիկուններու հոռեզեռը, ոգեւորութիւնը իրիկնամուտին:

Հոն կարծես կեանքը պարզապէս կը զեղու: Ամբողջ շաբթուան մը դատանքէն յետոյ, կիրակիին հանդէպնող հեռանկարը, տոսւօտեան հանգիստին ծոյլ հրճուանքը, րնկերներու հետ գէպի ծով երկնցած դինետաններու քերասէն օդին ակորժագրգիտ բոյրը, տապկուած փոքր ձուկերուն (իբրեւ մեզէ) օդը հեշտօրէն լեցնող մուխը, յետոյ՝ քայնատարած ծովը, կապուտակ Մարմարան, երբեմն ալ հօսքալմիք եղանակները լաթերնայի մը: Երկուսոյ ու կը խնդայ, համաշափ, կարծես, ակիքներու ձգիւնքին հետ, ամէն յոգնութեան պահ մը դադար, պահ մը ակոսանք, մոռացում կուտան: Ու ժողովուրդի մարդուն սիրտը կը հրճուի, իր համեստ, այլ քաջարի սիրտը:

Եէնի-Գարուն այդ գիշեր սովորականէն շատ աւելի ոգեւորուած էր:

Մեծ ցնծութիւն մը և ամէն գէմքի վրայ ժպիտ: Երջանկութիւն մը ակոսած էր, խայտանք մը որ կարծես Մայր Եկեղեցիին մեծ գանդակասան պղինձներուն վրայէն թեւածելով Էկած թառած էր հոգինեւրուն վրայ այդ աշխատանքի գաւակներուն:

Հայկական տօն մըն էր, տօնը տառերու գիւտին, տօնը՝ Սահակ-Մկրտապին: Եկեղեցին կատարուած էր նախատօնակը և հիմայ բոյոր ժողովուրդը փողոցները, սրճարանները, գինեատան քերասէրը խմբուած, առաւել կամ նուազ առասպելներով խառն կը

պատմէին իրարու այդ հրաշալի զիւտին պատմութիւնը:

Հեքեաթի մը ձեւը տառած էր ան, երբեմն խառն հշմարտութեամբ, Բայց ա՛յնքան աւելի աղւոր, հոգեյոյզ էր այդ հեքեաթը քան իրականութիւնը պատմաբաններէ, բանասէրներէ պատմուած, վկայութիւններով, մէջբերումներով, թուականներով, սպաննելով ամբողջ բանաստեղծութիւնը:

Բարեկամուհիիս հետ կը շրջէինք ծովեզերքը, կը լսէինք խօսակցութիւնները: Ան կը գայթակղէր քիչ մը իմ հետքերութեանս. չէր սիրեր մնալ այդ մարդոց մէջ, որոնք սակայն զմայլելի էին իրենց բուռն ուրախութեան մէջ, թերեւ քիչ մը շատ բուռն:

Մեծ փառք մը, մեծ հարստութիւն մը ձեռք բերած ըլլային կարծես. և ի՞նչ գուրգուրոտ կնորայով կը գոչէին. « — Մեր Ա. Բ. Գ. ր կտեր են, ծօ՛, հրեշտակը գծեր է լուսով երկինքին վրայ, Ս. Սահակ, Ս. Մեսրոպ տեսեր են, ծուկի եկեր, գրեր են... »:

Եւ բերնէ բերան շարունակաբար, յաճախակի օղիի դաւաթներուն բախումին մէջէն, Նւ ըսել թէ՛ այդ մարդոցմէն շատեր կարգալ իսկ չէին գիտեր. բայց կը հրճուէին. Հա՛յ էին, հայերէն լեզուն այդ զիրերով ողջ պիտի մնար:

Իսկ անդին, քանինե՛ր բացարձակապէս անտարբեր էին այդ գիւտին և այդ տօնին, քաղաքակրթութեաճներ, զարգացածներ (°), եւրոպականացածներ:

... Կիրակի առաւօտ, մեծ օրուան առտուն, « Ուստի տաճիս նման կատաղի ալեաց... », քերթողին ըսածին պէս, խուժած էր դէպի Մայր Եկեղեցի: Անվերջ մարդկային հոսանք մը կամուրջէն, Սիրփէճիկ կայարանէն, Կէտիկ փաշայի զառիվարէն, ամէն կողմէ, մեծ, պզտիկ, ծեր, երախայ, հիւանդ, առողջ,

հարուստ, աղքատ, չիք արդուզարդ, ցնցոտի, խառնի
խուռն: Կարգադիր մասնախումբր, որ այս անգամ
մասնաւորաբար կտրող ուժերէ կազմուած էր, ամէն
ջանք րրած էր կարգ կանոն պահելու:

Այդ, սակայն, դիւրին դորձ չէր: Խուժան, հայ-
հոյանք, պոռչտուք: «Եկեղեցին ամէնունն է...»: Եր-
բմն այ անուշ ու լեղի դիտողութիւններ՝ կրթեալ
ենթադրուածներէ: Երեք ընդարձակ տաճարները լեզ-
ւեցուն էին արդէն երբ տաճարին հազարներով ժողո-
ւորդ կուգար: Սրտայոյց էր սակայն, հակառակ ա-
մէն բանի, տեանել այդ մա դիւր, որոնցմէ շատեր զի-
շերր չէին քնացած, լուսցուցած էին եկեղեցիին դրան
առջև: Նոյնիսկ կիներ կային որ ծծկեր երախաներ
ուռէին գրկերնին:

Բարեկամուհիիս հետ մենք ալ չէինք կրցած քնա-
նալ, քիչքան բացառիկ էր ամէն երեւոյթ և քիչ հա-
ւանական ուրիշ անգամ տեսնելու:

Հազար նիւթ հաւիւր սմեակը հայ տառերու զիւ-
թին. ո՞ր յորեկանր այդ շահեկանութիւնը, այդ ժողո-
ւորդականութիւնը կրնայ ունենալ:

Ճշմարտապէս, մեծապայծառ, յուսահաճանչ, ստու-
ռածային էր այն օրը Մայր եկեղեցին իր ջահերուն
չողչողացումով, իր յուսափողփող խորանով, իր
սպիտակափայլ դպիրներով, ոսկեճամուկ գգեստաւոր-
ուած քահանաներով, մետաքսէ ծանրագին շապիկ-
ներ հագած սպասաւորողներով ու պատարագիչին
թանկարժէք գգեստներով, մինչև սաղաւարտը՝ մար-
գարիտ ու ադամանդ՝ կանանչ թաւիչի վրայ ոսկեհուռ
բանուած, ճշմարիտ հրաշայիք մը արեւելեան ձեռա-
գործ արուեստի և արքայավայել ճոխութեան, չքե-
ղութեան:

Պատարագիչն էր Գաբրիէլ Եպս. Ճէվահիրճեան,

համբաւաւոր Պոլսոյ մէջ իր զուարճարան քարոզներով, որոնք մեծ յուզարկաւորութիւններու ժամանակ ամենէն վշտակիր ազաւորին ձիծաղը կը շարժէին ակամայ, որովհետեւ Սրբազանը իբրեւ սրամտութիւն չէր հրամայներ իր դամբանականները, այլ՝ իբրեւ փիլիսոփայութիւն։

Այդ միջոցին պատրիարքական տեղապահ էր շէվահիրճեան, և այդ օրը, իբրեւ կրօնական պետ ազգին, իրեն վիճակուած էր պատարագել։

Անպատեհութիւն մըն էր այդ ընդհանուր եկեղեցական արարողութեան հրաշալի կազմակերպութեան և ներդաշնակութեան մէջ fausse-note մը, որովհետեւ Սրբազանին ձայնը անախարժ էր և անլարժ ու շատ դէշ կ'երգէր։

Երբ խռնկերու կապոյտ մուխերուն մէջ, քշոցներու, ծնծղաներու խայտանքներուն ձայնով սպիտակ արծաթահիւս վարագոյրը բացուեցաւ, խորանին շողջողացումին մէջէն կարծես կ'ուրուտդձուէին երկու լուսաճաճանչ հոգիները Սահակին և Մեսրոպին ու կ'օրհնէին հայ ժողովուրդը, քաջարի, տոկուն, հաւատաքեալ, որ հոն խռնուած էր ի պատիւ իրենց, ու կ'աղօթէր և կը փղձկէր ի յիշատակ իրենց գիւտին, իրենց աշխատութիւններուն, կ'անմահացնէր դարէ դար իրենց հասած նուիրական յիշատակը։

Վերի դասին մէջ կեցած էին պաշտօնական անձնաւորութիւններ, թուրք նախարարներ, Ներքին և Դատական գործոց, ինչպէս նաև օտար զեւպանատանց ներկայուցողիչներ, ձերականականներ և կրօնական պետեր։ Անոնց հետեւ կեցած մենք, տիկին Սիպիլ և ես, հրաւիրուած՝ ծանօթ ընտանիքներ, խմբագիրներ, մտաւորականներ, ևայլն ընդունելու համար, Թէև անհունապէս դժուարին էր պահել կարող

կանոնը, հակառակ կարգադրիչ մասնախումբի երիտա-
սարդներու ջանքերուն, բայց ոչինչ պատահեցաւ դայ-
թակղեցուցիչ, բարեբախտաբար :

Երբ «Հաւատամք»-ի տւեռարանը վերջացաւ, մեծ
տաճարին դմբէթը դգրդացնող զմայլելի ձայն մը
«Փա՛ռք քեզ, Տէր»ը թնդացուց. ամէն հողիներէ սար-
սուռ մը անցաւ. Շահմուրատեանն էր, վերջին պա-
հուն հասած և երգեց մեներգները հիանալիօրէն :

Ծերակուտական Մանուկ Աղարեան, որ բարեկամս
էր, կեցած էր առջեւս, դերման դեպանատան առա-
ջին թարգմանին մօտ, որ քաջ երաժշտադէտ մըն էր :
Պահ մը այդ պարոնը բան մը փոփսած Աղարեանի
ականջին, ան ալ ինձ դառնալով — «Դիտէ՞ք ի՞նչ կ'ը-
սէ, բաւա. կ'ըսէ թէ այդպիսի պատարագ երկինքին
մէջ միայն կրնայ տեղի ունենայ :

Կէսօրուան մօտ վերջացաւ եկեղեցական արարո-
ղութիւնը. ժողովուրդին մեծ մասը մնաց հոն, որով-
հետեւ կէսօրէ վերջ ժամը Չին աշխարհական հանդէսը
պիտի սկսէր : Ի՞նչ փոյթ թէ անօթի սպասէին. կը
բաւէր որ տեղ ունենային :

Մենք բարեկամուհիս հետ տուն գացինք : Լե-
ցուն էին փողոցները. կատարեալ բաւալիի օր :

Տիկին Սիպիլ, տիկ. Քալէմքեարեան և ես բաւա-
կան մտահոգ էինք վերջի կարգապահութեան մասին.
կրկնապատկուած էր ամբոխը դուրսի. ի՞նչպէս հնար
պիտի ըլլար կարգն ու կանոնը պահելու : Անմիջապէս
որոշուեցաւ ռդնական ուժեր առնել Գում-Գարուի,
Իէնի-Գարուի երիտասարդներէն :

Զո՛ւր կանխադգուշութիւն :

Հաղիւ պատառ մը բան կերած՝ վերադարձանք և
կեղեցի. արդէն հնար չէր հասնիլ դրան : Բարապան մը
մեծ դժուարութեամբ տիկ. Սիպիլն ու զիս անցուց

աժրոխին մէջէն ցոյց տալով մեր մասնախումբի ֆո-
ւարցները, և հազիւ կրցաւք նորէն դասին ետեւ մեր
տեղերը գրաւել, բան մը՝ որ, հակառակ բարապսնին
բացատրութիւններուն, զժգոհութեան միմունջներու
տեղի տուաւ. բայց մենք չլսել ձեւապաշտութեան արդէն
աճանքան պոռչաւք, աճանքան աղմուկ, հրմշտութեան
վայնասուն կար որ բան մը հասկնալ, բան մը լսել
հնար չէր: Դուռներուն առջեւ կստարեալ պայքար,
յարձակում, իրապէս մարդկային կատաղի ալիքներ,
սանձարձակ ու սպառնադիրն Նրբեք չէի տեսած այդ-
քան խուժանային համախոսում, տեսակ մը սոսկում
կը գգայի, ամօթահարութիւն. բարեբաղդաբար տա-
կաւին օտար հիւրերը չէին եկած:

Օրինակելի տնտեսութեան թեմա մը, Սամաթիոյ,
Գում-Գարուի, Ենի-Գաբուի ջրհանկիրները իրենց տո-
նական հագուստներով, լայն գօտիներով, երկար ֆեռե-
րով, ոստիկաններու պէս կը պայտպանէին տաճարին
դուռները և զէմ կը գնէին ամբոխին զէպի ներս
խուժումներուն, որովհետեւ ներսը այնքա իրարու վը-
րայ խռնուած էր բազմութիւնը, պատուհաններուն
երկաթներուն վրայ թռչուններու պէս թառած էին
աղջիկներ, տղաքներ, Մէկ կողմէն կը նեղուէինք, միւս
կողմէն կը զմայլէինք այն բուռն ոգիւ որութեամբ՝ որ
կը տիրապետէր հոն, թէեւ սանձարձակ և քիչ մը
վայրի:

Վերջապէս կոմիտաս վարդապետ իր 300 աշա-
կերտներով սկսաւ Ո՛ւլ մեծասափնչ դու լեզուն: Կարծես
գիւթական ցուպի հարուած մը վայրկենապէս լռեցուց
հազարաւոր բերաններով ամբոխը: Աղջիկներ սպի-
տակ հագուած, տղաքներ՝ սև, ու սեղանին վրայ եր-
կու մուսի բաժնուած էին, վարդապետը մէջս եղր: Շու-
տեր կը հեծկտային, ջիզմը չափազանցօրէն գրգռուած:

իրարու յաջորդեցին ճառեր, որոնց մեծ մասէն բան չլսուեցաւ, որովհետեւ վերակսած էր աղմուկը։ Մեր առջեւ, դասին մէջ կեցած էր պաշտօնական հրաւիրեալներուն մէջ, Թալաթ պէյը (վերջէն Թալաթ փաշա), այն տառն Ներքին Գործոց նախարար. ան ալ խօսք առաւ, շատ կուռ, ճշիւ բանախօսութիւն մը։ Հիացումով արտայայտուեցաւ զէպի հայ ժողովուրդը։ Ձմենք, րսաւ, յեղափոխութիւնը մեր հայ եղբայրներէն սորվեցանք. անոնք մեզ արթնցուցին, ազատութեան ճամբան ցոյց տուին։»

Եւ մինք այդ պահուն հաւատացինք ու յուզուեցանք հպարտացած։

Քովս կեցած էր հայազէտ թուրք ծանօթ մտաւորական Սիւրէյա պէյը։

— Տիկին, րսաւ ան տկանջէս, նկատի առէք որ այսպէս խօսողը Ներքին Գործոց նախարարն է։

Արդարեւ պէտք էր նկատի առնել, (1)

Թեոյ Տօքթ. Թորգոմեան եկեղեցիին միւս դասէն փորձեց խօսիլ, Հագիւ լսելի եղան իր առաջին քանի մը բառերը։ Ահագին պոռչտութիւն, հրմշտութիւն որ եկողներ ոչ մէկ արգելքի կարեւորութիւն չտալով ներս խուժած էին։ Գոռում գոչում։

Ճարահատ լռեց ու հտ քաջուեցաւ Թորգոմեան և իր տեղը ամպիոն ելաւ իմաստ, պարթև հաստկով ու գոռ ձայնով։ Ան նախ ստատեց ժողովուրդը իր անվայել, աղմկոյտոյզ վերաբերումին համար սրբավայրի մը մէջ և նուիրական տօնակատարութեան մը պահուն, կարծես երկաթ սանձով մը ան զսպեց ամ-

(1) Գնչուի գաւազ էր Թալաթ, իր մայրը, երբ գաւազը անուանուեցաւ նախարար, երբեք չկրցաւ նստիլ Աիկնամետի կամ բազմոցի վրայ. միշտ կը սահէր գետինը, ուր միայն հանգիստ կ'ընէր։ Նոյն սովորութիւնը ունէր նաեւ Թալաթի կինը, ան ալ ի ձնդինէ գնչուի։

բոխը, որ տակաւ լռեց՝ այդ տիրապետող ձայնին չեչ-տեբէն ազդուած :

Նոյն միջոցին, Պոլսոյ հայ ոսկերիչներէն պատ-դամաւոր երկու երիտասարդ իւսակին յանձնեցին ի-րենց, այսինքն՝ ոսկերիչներուն կողմէ պատրաստուած կոթող մը, որուն վրայ ադամանդով շատ նրբօրէն և յստակօրէն քանդակուած էին հայ Ա. Բ. Գ. և Ոս-կերչական արուեստին մէկ գլուխ գործոցը կրնար նը-կատուիլ այդ աշխատութիւնը :

Գրեթէ 25 մէթր բարձրութիւն ունեցող կոթող մըն էր, տառերը շարուած չորս կողմը՝ պապուէն ու գեղեցիկ : Բանաստօսը գուրգուրանքով ցոյց տուաւ գալն ժողովուրդին . դրուեսեց արուեստին փափկու-թիւնը, ճաշակը և նպատակին նուիրականութիւնը :

Երկար խօսեցաւ իմաստի սրամիտ ու ժողովրդա-կան իր ոճովը, համեմելով իր խօսքերը կարճ անէֆ-սօթներով : Ոսկերչուծեան արուեստին մասին խօսած միջոցին, յիշեց գերման վարչապետ Պիզմարքին Ֆրանսացի արուեստագէտի մը հետ ձրանսական տը-ուեստին մասին վիճաբանած ատենը, արուեստագէ-տին տռարկութիւնը թէ՛ Ֆրանսացի ոսկերիչները կրնան ոչինչէն գեղեցիկ բան մը չինել, հրաշայիք մը նոյնիսկ : Պիզմարք թերահաւատ, կը փրցնէ իր թաւ պիսիներէն թեյ մը և ձրանսացիին տալով կ'առարկէ . «Ասով ալ կրնա՞ն արուեստի հրաշայիք մը չինել» : ձրանսացին կ'առնէ պիսիին թելը և թղթապանակին մէջ կը գնէ : Մէկ երկու շաբաթ յետոյ, գերման վար-չապետին հետ նորէն տեսակցած միջոցին, անոր կը յանձնէ տուփ մը, որուն մէջ զետեղուած էին երկու գունաւոր կլոր քարեր, մէկուն վրայ փորուած ոսկե-ղօծ տառերով Գերմանիա և միւսին վրայ՝ Ալգաւ ու պիսին թելովը իրարու կապուած, ամբողջութիւնը

հիանալի նրբութեամբ շինուած : Պիղմարք չի կրնար հիացումը ծածկել , բայց չընդունիր նուէրը :

Յեղափոխական բանախօսը Պոլսոյ մէջ մեծ համակրութիւն չաճած էր իր խօսելու գիւրութեան և սրամտութեան համար : Պոլսեցիք անժպիտ մարդիկը չէին սիրեր , և իրաւական ժպտելով , կատակելով իսկ՝ յատ լուրջ բաներ բռնելու մեծ յատկութիւնը ունէր :

Ինչպէս ամէն գեղեցիկ բան , այդ յորեկանի տօնակատարութիւնն ալ վերջացաւ : Մենք , մասնախումբի անդամներս , դո՛ւ էինք , որովհետեւ որ և է լուրջ անպատեհութիւն , կոխ , ձեռկառուք , և ինչ , պատահած չէր այնքան խառնուրտ ամբօխի մը մէջ : Ասկէ զատ , հպարտութիւնը ունեցած էինք գեղեցիկ բան մը , վայելուչ բան մը բրած ըլլալու և տեսնելու մանաւանդ որ Պոլիս այդ օրը մեզմով , Հայերովս զբաղած էր :

Դուրսը , եկեղեցիին շրջափակը գրօսալայրի մը երևոյթը առած էր կատարելապէս : Ոմանք դետինը նստած կը ճաշէին , փոկիդ , պանիր և ինչ . կ'ուտէին : Կիներ երախանին կը գիւցնէին . ամէն տեսակ բան կար հոն : Սխալ կը նեղուէր , ևս վերջին ծայր կը զուարճանայի :

Վերջապէս հարկ եղաւ բաժնուիլ ու դառնալ Գատր-Գիւղ , ուր նոյն գիշերը , ձմեռնային թաարունին մէջ , յորեկանական հանդէս սարքուած էր Արամեան և Թորոսեան Վարժարաններուն կողմէ և ուր զիս ալ հրաւիրած էին խօսելու : Բայց , ևս բնաւ միտք չունէի այդպիսի բան մը ընելու , թէև պրած էի ինչ որ կրնար կարգացուիլ այդ հանդէսի միջոցին և օրիորդի մը տուած , որպէսզի վերջին պահուն իմ տեղս կարդայ գրածս , որ արդէն զգայացունց բան մըն ալ չէր :

Երկար էր այդ հանդէսը, թէև խնամքով պատ-
րաստուած: Անշիրջանալի բաներ կարգացուեցան,
խօսուեցան, արտասանուեցան, որոնցմէ միայն յի-
շողութեանս մէջ մնաց Չօպանեանի Դեյօն ի պա-
սիւ հայ լեզուինը՝ բաւական լաւ առողջանութիւն ունե-
ցող աղջնակի մը կողմէ:

Հոն ոգեւորութիւնը շատ հեռու էր նմանելէ
Մայր Եկեղեցիի ժողովուրդին եռանդին, աւիւնին,
սրտաբուխ ցնծութեան, թէև ամէն ինչ շատ կանոնա-
ւոր էր, կարգապահութիւնը օրինակելի, բազմութիւնը
բաղդատաբար բարեկիրթ, ազմուկը շատ նուազ, և
ոչ մէկ երախայ կամ թերեւ շատ քիչ, ինչ որ հայկա-
կան հաւաքոյթի մը համար հազուադէպ երեւոյթ է:

Բայց, չեմ գիտեր ինչ մը կար հոն բռնազբոսիկ,
մանաւանդ մէկուն համար որ երկու օրերու ընթաց-
քին ներկայ եղած էր ինքնաբեր ու հոգեյոյզ ցոյցե-
րու Գում-Դարուի, Նէնի-Դարուի, Սամաթիայի երի-
տասարդութեան: Պարզուկ ժողովուրդն էր ան, հո-
յակապ սիրտ մը՝ որ կը զգայ և կը բաւախէ ուժգին,
որ կը պահէ նուիրականութիւնները իր պարզու-
թեանը խորը և զոր ոչ մէկ բան կրնայ հեռացնել ան-
կից, ո՛չ ժամանակը, ո՛չ անցքերը, ո՛չ բռնակալու-
թիւնը, և ոչ ալ քաղաքակրթութիւնը: Բուն ժողո-
վուրդը, որուն համար Վ. Հիւկօ ըսած է. «Ժողովուր-
դը վերն է, իսկ ամբօլը՝ վարը»:

«Պոլիսը, գրած է Մօրիս Տէքոպրոս սրամիտ վի-
պասանը, Վոսփորի վրայ շինուած է այն օրը՝ ուր
Աստուած ճարտարապետութեան դաս մը առած է ան-
դենականի զեղարուեստից վարժարանին մէջ: Կարծես
կը տեսնեմ բնանկարիչներուն կարողագոյնը, Ամենա-

կալը, որ կը չափչփէ հորիզոնը, կը զետեղէ Ստանպուլը բլուրներուն վրայ, մէկ կողմը էյուսպը, ուր կը յօրինէ գերեզմաննոց մը խորախորհուրդ նոճիներով, թերեւ աւելի մօտ տանելու համար մեռնողներուն հոգիները: Իրաւ ալ Պոլիսը մարդկութեան նուիրուած է գեղեցկութեամբ տոգորուած Նախախնամութեան մը կողմէ, տպաւորութիւն կրող սրտերուն մէջ թողելու համար անմոռանալի տեսիլքը տեւական կախարդանքի մը:»

Արդարեւ:

Թափառելու մարմաջի օր մը, բարեկամի մը հետ դուտած քարերուն վրայ նստած էինք այն հրաշագեղ քնակարանին առջեւ՝ որ Էսկի-Սէրայի (հին պալատ Սէրայ-Պուրնուի) թափառեցէ՛ք պատերուն ստորտէն կը պարզուի մահկանացուներուն աչքին և որ սարսուռ կուտայ, խորհրդաւոր սարսուռը Նախախնամութեան անմրցելի արուեստագէտի կարողութեան:

Ո՞ր վրձինի հնարքը կրցած է գտնել ստեղծելու այն դրախտէն խուժած լոյսին, այն յարափոփոխ ստուերներուն, և այն անհունութեան որ կը տարածուի հեռուն՝ այգեւէտ կղզիներու ծոցին մէջ: Ու Ողիմպոսը վեհափառ, ուր աստուածներ կը ննջեն և ապրին Վոսիփոր ոլորապտոյտ, բեռնաւոր պուրակներով և դէմը Չամլըհան, դշխոն, և Սլակիւտարը մթաստուեր նոճեստանով:

Ո՞ր երեւակայութիւնը պիտի կարենար այդ դիւթանքը յղանալ: Մարդկային հանճարը պիտի ջախջախուէր կրկնելու փորձն իսկ ընելով այն աստուածային երկունքէ մը ծնունդ առած անմոռանալի չքեղութեան:

Կը մնայինք հոն՝ հմայուած, բարեկամս ու ես: Մեր Կլխուն վերեւ կ'երևէր թխագոյն պատը շատ

բարձր, որուն վրայ հաստատուած է Հիւ-Սարայը, սպիտակ, բազմաթիւ լայն պատուհաններով:

Յոգնած էի գգալէ: Ինձ կը թուէր թէ պարզ քա-
րը, որուն վրայ նստած էի, առասպելական խոշոր
թռչուն մըն էր որ զիս կը տանէր միջոցին մէջէն:
Աչքերս դոցեցի պարփակելու համար կախարդանքը:

Միտքս այդ հրաշալիքին մէջէն կը թեւածէր շատ
հեռուները ընկրկելով դարերը: Նոր աշխարհը, նոր
երկիրները, նոր մարդիկը կ'աներեւութանային տա-
կաւ ու հոն կեանք կ'առնէր մոխիրներուն մէջէն,
Բիւզանդիոնի կայսրութիւնը, Յուստինիանոսի մայ-
րաքաղաքը:

«Լպիրշ ու փառապանձ իր չնաշխարհիկ դիւցա-
ղուններով, ուր ցեխը զմուռս էր և շատ անգամ նը-
ւիրականութիւնը, պիղծ» Ուր սկսած էր տակաւ
տարածուիլ քրիստոնէութիւն, սակայն տաճար-
ներու մէջ տակաւին կը շողջողար Անահիտի աստուա-
ծութիւնը:

Եւ այդ ինքնայատուկ խառնիճաղանճին մէջէն
կնոջ դէմք մը կուգար, կը պայծառանար, անոր որեղաւ
կայսրութեան պժգանքն ու փայլը, սոսկուփն ու պար-
ծանքը, Թէոտորան, պարուհին, Օկիստան, տիղմին
մէջէն բարձրացած մինչև Բիւզանդիոնի գահը, միշտ
հողով պոռնիկ, բայց խսկոպէս կայսրուհի: Կայսրուհի
հրապուրիչ, միշտ չքեղ, միշտ անձնատուր ներհակ
զգացումներու, երբեմն անգութ ըռնակալ, երբեմն ջերմ
պաշտպան բանաստեղծութեան ու գեղեցկութիւննե-
րու: Երկաթէ կամքով հնազանդեցուցած էր ժողովուր-
դը, որ ահաբեկ երկրպագած է իր քայլերուն հետ-
քին: Անլուր, աներևակայելի տանջանքներով պատ-
ժած է բոլոր այն անխոհմները, որոնք իր պարուհի
եղած ատենը զինքը ծաղրած կամ քամահրած էին:

Քաղաքակրթութիւնը վրայ Բիւզանդիոնի մէջ իր ազդեցութիւնը եղած է անհուն։ Ոկիւստան իշխած է թէ՛ քաղաքական, թէ՛ դիւանագիտական և թէ՛ օրէնսդրական որոշումներու վրայ, բացարձակօրէն։ Նոյնիսկ պատմիչներէն ոմանք կ'ըսեն թէ ան տուած է մղում որպէս զի կառուցութիւնն ճարտարապետութեան հրաշալիքը, որ է Այա-Սօֆիա եկեղեցին։

Կայսրուհին երբեք չէ մոռցած իր պարուհիի կեանքը, և երբեմն կրկէսին մէջ, հաղարաւոր հանդիսականներու առջեւ, ան պարած է մինչև մէջքը, իւրանը մերկ, ոսկի ժանեակով մը դէմքը ծածկուած և պարմանիներ անոր ուսերուն սրակած են թերթեր վարդի։

Ու դարէ դար, մինչ համեստ առաքինի դճառներ մոռցուած են, ան, Թէոօրան, հրապուրիչը մնացած է կենդանի։

Բիւզանդիոնի կայսրութեան ճաճանչագեղ մէկ աստղը եղած է ան։ Կին, դեւ ու յուսացնցուղ ոգի միանգամայն։

... Կը փոխուի շարժանկարը։ Տակաւ կ'աներեւութանայ դիմաստուերը Օկիւստային և կ'ուրուագծուի Բիւզանդիոնի անկումէն յետոյ, թուրք սուլթաններու տիրապետութիւնը։

Հոն՝ մեր գլխուն վերև։ սպիտակ վեհապառն շէնքին պատուհաններուն ետեւէն, խալիֆաներ, յաջորդները Մէհմէտ Բ-ի, կը դիտեն մտահոգ՝ յայնատարած ծովը և կը խորհին թէ՞ որ մը կրնայ ևւրոպական տորմիդ մը անկից երեւան դալ, ու աննուաճ հոգիներն կը վրդովին։

Յետոյ, ժամեր ողջոյն տոնքուն, սիրուած կնոջ մը նախանձէն կոտկածոս, կը չափեն աշքով պատր ուրկից թերեւս վեր մագլցիլ յանգգնի տալփատենչ քրիս-

տոնհայ ասպետ մը, և վառթով կ'աւելցնեն խոժոռ պահակներու թիւը:

Եւ այս ամենէն վերջը, կ'երեւակայիմ լոին գիշերը՝ հոյակապ ծառաստանին մէջ և մոռայլ ալիքներուն շառագիւնը, հովին կոծը ու երկու ներքինիներ, գիշերուան պէս սև, որ զգուշութեամբ թխագոյն պարկի մը երկու ծայրերէն բռնած կը տանին զայն դէպի բարձր խարակները և յանկարծ ջուրը՝ որ շշնջիւն կը հանէ և կուլ կուտայ մարմինը մանկամարդ անհաւատարիմ գեղանի հարճին: Սուլթանը վերէն լայն պատուհանէն կը դիտէ և թերեւ վայրագ Ասիացիի հոգին կ'արիւնի: Ո՛վ դիտէ:

Այդ ժամերը, երազով ու իրականութեամբ խառն, անմոռանալի ժամեր են, հմայքով թաթաւուն ու պատմական վերջիշումներով գեղուն:

Հին անցեալ որերէն յետոյ, միտքս կուգան, երբ կը դիտեմ ոտքերուս տակ ծովը, այն քիւրաւոր կրտսրիճները հայ թէ թուրք, զորս Համիտ կը զրկէր այդ Սարայ-Պուրնուի անյատակ ջուրերուն մէջ յաւիտեան մոռնալու իրենց ազատութեան տէնջը:

Ընդոստ կ'արթննամ անըջանքէս և իրականութիւնը կուգայ իր ստորագասի տուրքը վճարել երազին:

Ակամայ կը բաժնուիմ ծառաստանէն, ուր իրիկուան թեթև ստուերները կարծես թափառիկ հոգիներ են, որոնք խունկ ու կնամոն կը բուրեն:

Հպարտ կը զգամ ինքնիշխան որ իմ սիրական ուսուցիչիս Թ. Թերզեանին զաւակը, Եղուարդ Թերզեան, ճարտարապետ, այնքան կատարեալ ճաշակով ու գեղարուեստական ըմբռնումով վերակազմած է այդ յրքուած ծառաստանը, պահելով թանկագին աւերակները, պահելով ինքնայատուկ դրոշմը:

Միայն թէ զինքը պաշտօնանկ ըրած են, որովհետեւ հայ է և տաղանդաւոր:

«Տիեզերքին և անոր պատահարներուն ծոցին մէջ կ'ապրին միլիոնաւոր տիեզերքները մարդկային տառապանքներուն և հրճուանքներուն» կ'ըսէ Սիպիւրկ:

Տիեզերքներ միլիոնաւոր մարդկային տառապանքներու, իրապէս այդ 1914 և անոր հետեւող տարիներուն մէջ:

Կիրակի յետմիջօրէ մըն էր ամբարավերջի երկինքէն կիանք, հողէն առատութիւն, հովէն խայտանք, աղւոր ծոթրին բուրոյ հովէն որ նռճիներուն մէջ մերթ պահուրտելով կուգար մեզի թեթեւ ու խուսափող:

Իւսկիւտար էինք, Խճատիէ, իմ սիրական հորաքրոջ տանը պարտէզը նստած, թմիկի և շճիկ ծառեր գլուխնուս վերեւ. չորս կողմերնիս յասմկի թուփեր:

Հաստ ճիւղէ մը վար կախորրանի մը վրայ, պրզտիկ զարմուհիս կ'ըմբոյսնէր գետնէն երկինք բարձրանալու հեշտանքը, և ճերմակ շնիկը կը հետեւէր անոր ելեւէջին, պուր չարժելով, խեղճ միականի շնիկը:

Կիրակիի ծալութեան քաղցր պահն էր, սրտակցութեան մը պէս մտերիմ:

Մտաւորականներու խումբ մը կար հոն, հովանաւոր պարտէզին մէջ, մտաւորականներ՝ որոնք կը հանդէլին աշխատելու, ստեղծելու, խորհելու ի ո՛րջէնքէն, վայելիլով հազուադէպ հմայք առանց ճիգի, առանց քողի, ազատօրէն, միտքէ միտք, սրտէ սիրտ խօսակցելու և երբեմն ալ լռելու:

Վայրկեանին անդորրութեան անձնատուր, Տի-

րան Չրաքեան ունին դնելով հոն իր Ներաւխարհին
դաշնակութեան մրմունջներուն, «ան՝ որուն համար
փառքը հիմա իր մեռելի տունն է», ինչպէս րաւած է
Պալլաք, Ներաւխարհի միսքիք հեղինակը, ներշնչուած
կը խօսէր հոգիներու անդրաշխարհային կեանքէն,
տիեզերքին անհասելի խորհուրդներուն վրայ և մենք
մտիկ կ'ընէինք:

1914... Տիրող տարապայման հեշտանքին մէջ
Արեւելքի իրիկնամուտին, սարսուռ մը կտրծեւ կ'անց-
նէր, հեռաւոր ու անորոշ:

Թմրեցուցիչ հեղուկի մը համան քերթողին խօս-
քերր կը վանէին սակայն տարտամ մտահոգութիւն-
ները, կը քնացնէին արհաւիրքի մը կարեւրութիւն-
ները:

Մեզմէ ոմանք, ունկնդրելով հանգերձ խօսողին,
մտովի կ'երթային դէպի անցեալին աշխարհները: Մեր
երեւակայութեան առջև կը բացուէր հոյաթև երկինքը
Պատմութեան: Անցքեր, աւանդավէպեր, մեծ աղէտ-
ներ, ժողովուրդներու մարտիրոսութիւններ, հերոս-
ներու կերպարանքներ կենդանութիւն առած կ'երե-
ւային մեզի և կ'ողբկոչէինք անուշներ փոշիներու մէջ
մոռցուած կամ դարերու ճակտին չողջողուն:

Ինչո՞ւ կ'ընէինք այդ ոգեկոչումը, այդ պահուն:
Արտասովոր պատահարի մը ազդարարութեամբը կտր-
ծեւ կը յուզուէինք անղգալաբար: Չրաքեան լռած էր:
Տերեւներն իսկ այլևս անշարժ էին կտրծեւ, աշխար-
հի շունչը կանգ առած ըլլալ կը թուէր: Ոչ ոք բռռ
մը ըսելու արիւթթիւնը կը զգար, անէացում մըն էր
այդ պահը, անդորր, թերեւ ալ անձկագին...:

Յանկարծ, ցնցող, ահադնալուր հնչիւն մը մա-
հագոյժ, կոպիտ. խուլ հնչիւն մը.

Տալի՛ւ...:

Թմբուկէ . . . Զօրակոչ : Օգը կը թնդայ արիւնի կաթիլներով : Յուգումնաճար , շրթներէիս պակուցեալ , իրարու կը նայինք : Մեզ կ'ողողէ , մեր անդորրութիւնը կը լեցնէ տրձագանդը այդ անընդհատ հնչող օսովույիւն : Արհաւիրքի անդունդներն են որ կը խորունկնան : Բնագոգօրէն ու բուսածուած եղեռնի մը չարագուշակ կերպարանքը կը խլրտի :

Տափուլը կը գոռայ շարունակ : Սաղաթիւի կոչն է ան , որ խաղաղ փոփոցներու մէջ , իր հարուածներուն տակ կը փչրէ հողինն ք : Երկրէքէն ցաւ կը տեղայ յանկարծ ու Զամլճայի բլուրէն փչող հովին մէջ արցունք կայ :

Տափուլը . նախակարապետը մեծ չարչարանքին , անյուր դժբաղդութիւններուն : Սակայն , մեծ յեղափոխականը , անկաշառելին Ռոպէսբէկո , քարոզած է թէ «դժբախտները աշխարհի զօրութիւններն են» : Արդեօք խորապէս համոզուած էր այդ գաղափարին :

Պատերազմին չորս ծանր տարիներուն հնչեց այդ օսովույր . իր դժոխսին ձայնը թնդաց Արեւելքի կապոյտ գիշերներու լուսիկան մէջ :

Զինուորներու իւրաքանչիւր դասակարգի կանչուելուն՝ հկաւ օսովույր , հեգնելով մայրերու կսկիծը , նշանածներու արցունքը , ընդհանուրին սարսափը , եկաւ ան կանչելու երիտասարդները դէպի սպանդի դաշտ :

«Տափուլ ելած են սրտաճմլիկ լուր մըն էր , որ չորս տարի սառեցուց սրտերը :

Գիշերուան օսովույին ձայնէն , որուն ընդհանրապէս կ'ընկերանար փողոցի շուներուն կաղկանձիւնը , երախաները իրենց քունէն կ'արթննային և կը փաթթուէին մայրիկին . նորածիները կը դունատէին , սիրող սիրտերը կը ճմլուէին :

Այխարհի ամէն բաները, անջատարար, տրամադիր են ընդունելու իրենց տրուած նշանակութիւն մը: Կարելի է զանոնք զետեղել կեանքին մէջ այնպէս՝ ինչպէս կը զետեղենք բառեր պարբերութեան մը մէջ ու անոնց տալ անսպասելի նշանակութիւն մը:

Երաժշտական եղանակ մը կ'որոշենք, մեր վիշտը օրօրելու համար: Դ՛ր երգահանէն որ ալ ըլլայ, ի՞նչ որ ալ ըլլայ, ծովերդ, զիշերային, մեկանուագ:

Իսկոյն կը պատշաճեցնենք զայն մեր ցաւին, և կամ զուարթ ճօքեր՝ մեր հրճուանքին: Անբացատրելի է թէ ինչո՞ւ այս կամ այն բառը, այս կամ այն նուագը, այս կամ այն տողերը կ'ընդունինք այս ինչ կամ այն ինչ պարագային:

Թէ հեղինակները այն միեւնոյն զգացումը ունեցած են ինչ որ մենք ունինք այն պահուն, այդ չեմ կարծեր. պատշաճեցնելու պէտքն է որ մեզ կը մղէ միայն:

Դրացիներէս մէկը ինձ անծանօթ եղանակ մը կը նուագէր քանի օրերէ ի վեր: Չէի գիտեր թէ ո՞վ էր նուագողը, ի՞նչ էր նուագուածը. ինձ կը թուէր թէ այդ նուագը կատարելապէս համաձայն էր իմ հոգեկան վիճակիս. ան կը պատկերացնէր անցեալս, ներկաս ու ապագաս, տրտում, խորունկ, անբացատրելի ճօքերով: Արդեօք երգահանը կամ այդ ջութակահարը ունեցած էին իրենց սրտին մէջ այն տարտամ, անպատմելի թախիժ՝ որ այդ օրերուն պատած էր հոգիս: Չեմ գիտեր, Բայց, սա միայն գիտեմ թէ այդ քանի մը դիշերները այդ եղանակը մտերիմի մը պէս եկաւ ինձի. կարծես ան կ'ըմբռնէր լուրջ վրդովումներս և տեսակ մը մորմոքով խառն համակերպութիւն ցոյց

կուտար ինծիւ Սփոփանք կը վնտոէի ահոր մէջ. կարծես ան մէկ մասը կը կողմէր այդ օրերու մտահոգութեան և կը վնտոէի զայն, երբ գիշերուան մութը կոխէր և ևս սննական առանձնանայի. կը կարծէի թէ ան դուշակած էր բոլոր ինձ վերապահուած նեղութիւնները և կը ջանար անոնց դէմ սրտապնդել զիս:

Արդարեւ փոխուեցաւ իմ սիրական տանս մթնոլորտը յորմէհետէ փշեց աշխարհը տակն ու վրայ՝ բնոյժ եղեռնին վրայէն՝ բոթարեր, մրրկավար դոժքը, Տակն ու վրայ՝ խաղաղ երկիրներ, ազգեր, անմիասն տակն ու վրայ. տակն ու վրայ՝ ան տնդորբաւէտ կեանքը, զոր ահբաւ տքնութեամբ՝ տեղծած էի չուրջս:

Վաղորդային անվատահութիւնը, մէկ կողմէն, ամուսնիս հիւանդութիւնը, ալյուս որ և է գործով զբաղելու անկարողութիւնը, միւս կողմէն, բացարձակ հանդիսաւի, յարատեւ խնամքի պէտքը, և այդ պատճառներով իր խորունկ յուսալքումը միացած սպառնալից անցուղործերու, ժողովուրդներու անստոյգ ճակատագիրը երուսն վախը, կարի դժուարին գարձուցած էին ինձ ծանր պատասխանատուութիւնը տան մը, ուր պէտք էր ըլլայ քաջարի, անվհեհ ու զուարթ՝ իրեւնեցուկ ամէնուն և մանաւանդ երկու մատաղատի զաւակներուս:

«Աստուած բարձր սարին չստ ձիւն կուտայ», կ'ըսէր գաւառացի մէկ բարեկամս, որ մասնաւորապէս ներողամիտ հիացում մը ունէր ինձ հանդէպ. քայց ես ինքզինքս չստ սլոտիկ բլրակ մը կը կարծէի և պիտի նախընտրէի առանց ձիւնի մնալ տաքուկ արեւով կենսունակ:

Այդ օրերուն ինչ անհեթեթ լուր որ կարելի էր տարածել իրեւ քսամիւսեցիչ, Պոլսոյ յոռետեսները կը փութային յերիւրել և կարծես երջանիկ էին այդ առիթը գտնելուն:

Քրիստոնեայ, մանաւանդ հայ օսմանեան երեսփոխանները գոհ էին որ մեր տղաքը կը մտնէին թուրք բանակին մէջ. ատիկա եղբայրակցութիւն մը պիտի ըլլար, բացարձակ հաւասարութիւն մը: Գրիգոր Զօհրապ պարագլուխն էր անոնց և կ'այսպանէին բոլոր այն մայրերը՝ որոնք կուլային, կ'սղբային, մտաբերելով այն սոսկալի օրը՝ ուր իրենց զաւակները պիտի երթային ճակատ:

Ահ, այդ ճակատ բառին տհաքելիչ նշանակութիւնը:

Պոլսոյ հայ կիները երբեք չէին կրցած առանց տեսակ մը վատի տեսնել թուրք զինուոր մը, մանաւանդ անոնց ազատ պտրտած մամանակը: Կոպտութեան, վայրագ ուժի, անսաստ բնազդներու մէկ մարմնացումը կը նկատէին այդ արարածները, և կած բնդհանրապէս Անատոլիոյ խորերէն: Անոնց մէջ թերեւ, հագուադէպօրէն, բարի մարդիկ ալ կրնային գտնուիլ: Բայց, դարերու տւանդութիւնները և անբնականատար հոս հոն, մանաւանդ քիչ մը հեռաւոր պտոյտի վայրերը տեղի ունեցած բարբարոս ընթացքը այդ թուրք զինուորին, յոռի տպաւորութիւն ձգած էր ևս կարելի չէր ջնջել այդ գաղափարը քրիստոնեայ կիներուն սրտէն. թէև թուրքերն ալ շատ փոյթ չէին տանիք ջնջելու զայն և կամ ընթացքնին փոխելու:

Ուրեմն, դարգացած, մշակուած, մաքուր բարքերով և մաքուր հազուստներով մեր երիտասարդներուն խառնուիլը այդ անտաշներուն, հակառակ սիրելի Զօհրապին քարոզներուն, շատ հեռու էր հաճելի նկատուելէ:

Ամենէն չնչին յոյսի նշոյլին կառչիլը մարդկային է. բայց այդ պահուն ախոյեան ազգերու երկնքին վրայ լաւատեսութեան պատատ մը իսկ չկար:

Սկսելու վրայ էր նախաքանի որոշորոշութեան մը ,
չորս արտաբերածով քստմեղեցիչ որոշորոշութեան մը ,
որուն վերջաբանը ամենէն բեղուն միտքն անգամ չէր
կրնար երեւակայել :

Եւ մենք կ'սպասէինք , լռին հանդիսատես ու կեր-
պով մը՝ դերակատար :

Մայրս որ մինչև այն ատեն նախընտրած էր
պանդոկի ազատ կեանքը ընտանեկան պարտականու-
թիւններու կաշկանդումէն , պահելով աշխարհիկ սովո-
րութիւնները և իր ըմբռնած կերպով ապրելու հաճոյ-
քը , և որ սակայն , այդ սպառնալից պահուն զգալով
հաւանական անպատեհութիւններ , որոնք կրնային
ծնունդ առնել իր շուրջը , Եկու բնակիլ մեզի հետ ,
մեր տունը , որ սակաւ ինչ սպահով ապաստանարան
մը կը թուէր իրեն :

Այդպէսով ես պէտք էր ըլլայի միութեան գիծը
երկու սերունդներու միջև , անոնց՝ որոնք , տարինե-
րով բռնաւոր , չէին կտրող ըմբռնել նորածիններուն
պահանջները , պէտքերը , եռանդները , ախշը , և ա-
նոնց՝ որոնք հազիւ թեւակոխած զիտակից կեանքի
սեմէն հերս , տակաւին այդուն լոյսով ողողուած , չէին
կրնար տարակուսիլ իսկ թէ յոգնած արտերը կրնան
ըլլալ երբեմն դառնացած և խոժոռ :

Պէտք էր հաշտեցնել անցեալն ու ապագան , մոխ-
րագոյն , անժպիտ ներկայի մը մէջ . պէտք էր ամօքել
մորմոքը անհետացած բաներու ու յոյսով վարդերան-
դել գալիք օրերը , առանց զգացնելու իմ նորարոյս
բողոքներու թէ՛ հաւանականութիւն կար որ խոր-
շակը ընդհուպ փչէ :

1915 , Հին , խարխուլ , ընդարձակ որբանոց-վար-

ժարանին վեցերորդ դասարանի բազմաթիւ պատու-
հաններէն ներս կը խուժէր արեւը, անարգել, ականախը-
տիդ, ոսկեգօծ ներկելով նոյնիսկ սարդի ոտաւայնները,
(բառ՝ Վիքթոր Հիւկոյի)։ Այստեղը երբեմն իւզաներկ
կանանչ, այժմ անդոյն, զարդարուած էին քարով սնե-
րով։ մեծ քարետախտակ մը նոյնպէս հինցած։ սե ներ-
կը տեղ տեղ կ'յաճ զրասեղաններ կարգով, սեղան մը
ուսուցչին յատուկ, առջեւը աթոռ մը։ Ամէն բան ո-
ղորմելի, միայն ճօք մը վայելչասիրութեան։ ուսուցչին
սեղանին վրայ գաւաթին մէջ քանի մը ծաղիկ, ու
պատուհաններէն՝ յոյս, անմիջապէս անդին ծովը,
զուարթ, յայնատարած ծովը, ժպտուն, ու կապու-
տութիւն։ Ի՞նչ փոյթ հետեւիներ, տախտակներուն
հարճատիւնը քայլերու տակ, դռներուն խաբխու-
վիճակը և ձեղունին ծակերը, սեղած ձեղունին ծակե-
րը։ Ի՞նչ փոյթ, երիտասարդութիւն մը կայ հոն շէն-
շողօ յոյով, աւիւնով առլցուն։

Աշակերտուհիները գրեթէ չափահաս, մեծ մասը
որբուհիներ Ատանայի կոտորածէն փրկուած, կանխա-
հասօրէն զարգացած մարմնով, սիրուն գլուխներ, գէշ
սանտրուած մազերով, սե զոյնոցներ հաղած, ոմանք
վիզերնին ճերմակ օձիքով, կան՝ որ մայտազեղ են,
կան՝ որ խոժոռ, կարճես կտուտէր։ Դասարանը ունի
այն մասնաւոր անախորժ հոտը՝ որ բնդհանրապէս
գպրոցի սրահներուն յատուկ է և մասնաւորապէս հայ
վարժարաններուն։

Ինձ աթոռ մը տուած էին ուսուցչին աթոռին
մօտ, որովհետեւ երբեմն կ'այցելէի այդ որբանոց-վար-
ժարանը։ չատ անգամ կ'օգնէի խնամակալ մարմնոյն-
կը շահագրգռուէի սանուհիներով, նոյնիսկ ծառայու-
թիւններ կը մատուցանէի հաստատութեան։

Մանաւանդ հաճելի էր ինձ համար ներկայ ըլլալ

նախընտրած ուսուցիչներուս դասաւանդութեանց, Այս բացառութիւնը կը վայելէի իբրեւ մասնաւորապէս գրականութեան ծառայող մը, այլապէս, ուսուցիչներուն հաճոյ չէր որ տիկիներէն մէկը ներկայ ըլլար դասերուն :

Այդ օրը կարծես դասարանը բացառիկ գուարթութեամբ մը ոգեւորուած էր : Ծովին փողփուն դրացնութիւնը, արեւին մասնաւոր փաշլը թէ հաւկասութիւնը գալիք օրերուն :

Սեղանին առջեւ նստած էր Դանիէլ Վարուժան, գրականութեան ուսուցիչը, գոր սանուհիները կը պաշտէին : Համակրելի էր այդ երիտասարդ ուսուցիչը որ քերթողի լուսաւէտ ցոյքեր կը կրէր գլխուն շուրջը : Ամենէն պարզ բացատրութիւնը կարծես փայլուն նշանակութիւն մը կ'առնէր անոր բերնին մէջ : Իր բանաստեղծութիւններուն հմայքը կը ծածանէր դասարանին մէջ և գեղարուեստական նօթ մը կուտար իր դասաւանդութեան :

Տիկին Սրբուհի Տիւսափի գործերուն մասին կը խօսէր ան, մասնաւորապէս Մայրախն և դրուագներ կը կարդար :

Իրաւ է որ այդ քիչ մը հինցած ոճը և գրութաբարոյս լեզուն՝ երիտասարդ բանաստեղծին բերնէն արտասանուած, անոր որ ա՛յլքուն զմայլելի աշխարհաբարով մը գրած էր իր երգերը, քիչ մը տարօրինակ տպաւորութիւն կ'ընէին : Ինչ կը թուէր նաեւ թէ ինք տեսակ մը խնրոնք կը գնէր դէպի անուշիկ վաղեմի գրագիտուհիին վէպերը : Ինչո՞ւ սակայն տակաւին այդ դատելու անկարող միտքերուն առջեւ պարզել թեթեւ սայթաքումները, առաջին արեւմտահայ գրող կնոջ, որ արիւթութիւնը ունեցած էր հրապարակ իջնելու ու իր սեռին պարտադրուած կաշկանդումներուն դէմ լողողփի ձայն բարձրացնելու :

Իմ յարգանքս գէպի տիկին Տիւսափ կողմնակա-
լութեան արգիւնք չէր. այլ՝ հիմնուած էր կարծիքին
վրայ իրեն մտմանակակից ուսուցիչներէն կտրողա-
գոյնին, Թովմաս Թերզեանի, Մասէն ճանչցած գրագի-
տուհին, տեղեակ անոր կեանքին, անոր արժանիքնե-
րուն, անոր ստատպանքներուն, ամուսնական կեան-
քին սլաւորանաթափութիւններուն, տեղեակ նաեւ,
այն մի միայն մտաւոր չնաշխարհիկ զգացումին՝ որ
գինքը կը միացնէր հայ մեծ բանաստեղծներէն սիրե-
լագոյնին՝ Մկրտիչ Պէշիկթաշեանին, որուն համար
ունեցած խորունկ հիացումէն մզուած, արդէն չափա-
հաս, սորված էր հայերէն լեզուն հիմնովին, (Քրտնսա-
կան դաստիարակութիւն տաւ ըլլալուն՝ կանխաւ
իր զարգացումին մէջ խնամք չէր տարուած մայրենի
լեզուի աւանդութեան)։

Պէշիկթաշեան իր բացառիկ սանուհիին թափանցել
տուած էր հայ բարբառին և հայ մատենագրութեան
բոլոր չքեղութիւնները, մզած գինքը դէպի գրակա-
նութիւն և անոր դերագանցապէս զգայուն հոգին, ոս-
կի լարերու պէս թրթռալով, իր վիշտերէն, իւր մոր-
մոքներէն, իր կսկիծներէն, այն նոյն կսկիծներէն՝
որոնցմով տառապած են շատ կիներ, իր իսկ հոգեբա-
նութենէն ուսուցնուած տնտէջ հոգեբանութիւնը,
ընդվզումները, ցուաղին համակերպութիւնները գրած
էր՝ սրտին արիւնէն իսկ քաշելով իր նիւթերը։

Իմ անմոռանալի ուսուցիչս այս ամէնուն հիա-
ցումով կ'անդրադառնար ամէն անգամ որ տիկին Տիւ-
սափի մասին հեթանոս մը քննադատական տնտեղի
մատնանշում մը բնէր. և իս իր սանուհին, յիշողու-
թեանս խորը պահած էի իր այդ հիացումին մէկ ար-
ձագանդը, անձնական տպաւորութիւններու միացած
դէպի եզակի գրադիտուհին։

Վարուժան անխոնջ կը խոսէր և ես մտիկ կ'ընէի վերացած, հակառակ շատ տեղ իրեն համակարծիք չըլլալուս. կը հիանայի այն մեծ կարողութեանը վրայ՝ զոր ան ունէր իր մեծ գաղափարները ուժգնօրէն դրոշմելու ուսանողներուն հոգիին մէջ:

Ընկարծ, օգին, ծովին, և պատկից սրահներուն խոր լռութեան մէջէն անագնացողորդ պայթիւնի մը արձագանգը, ընդոստ վեր ցատկիցինք ամէնքս. պայթիւն մը ևս. չէնքր կը դղրդայ. արդէն խարխուլ պատուհաններուն ապակիները կը կոտրտին, ամէնքս մօտ է ուրակոծութիւնը:

— Մի՛ վախճաք, տղաք, կը դոչենք Վարուժան և ես միաբերան, թէև երկուքնիս ալ դեփ-դեղին կտրած:

Սանուհիները սարսափահար կուլան, կը պոռան, մօնաւանդ Ատանացիները:

Դուրս կը նետուի Վարուժան, թեէն կը քայեմ:

— Մի՛, մի՛, չէնքէն դուրս ելլէք, կ'աղաչեմ:

Թնդիւն մը ևս. պատերը կարծես պիտի փլչին, ես ևս կ'սկսիմ տղոց պէս դողալ, ամէնքը մեծ սրահը հաւաքած է տեսչուհին:

Տնտեսը որ խուճապահար լուր առնել գացած էր, կը վերադառնայ:

— Բան չկայ, կ'ըսէ. Սան Սթէֆանոյի ոռոսական զերեգմանատան մեծ կոթողն է, զոր Թուրքերը ծովէն ուրակոծեր եւ քանդեր են: Մեզի վախու բան չկայ. մեռելներուն դէմ է եղածը:

Հայն շունչ մը կ'առնենք: Տղայոց շաքար ջուր բաժնել կուտանք և մենք Վարուժանին հետ մէյ մէկ սիկարէթ կը վառենք և տեսչարանին պատուհանէն կը դիտենք ազատ ծովը և սպիտակ պզտիկ առագաստները:

Ատեն մը լուռ կը մնանք :

Այդ օրերը արդէն շատեր մեկնած էին Պոլսէն , ու մանք Պուլկարիա , ումանք այլուր , որովհետեւ անապատ հով լուրերը չըջիլ սկսած էին և հայ և թուրք եղբայրակցութեան խտէայր ողորմելիօրէն թաղուած , հակառակ զինուորագրութեան և ամէն հայ ընտանիք թուրք բանակին իր զինուորը տուած ըլլալուն :

— Դուք չէ՞ք մեկնիր , հարցոց Վարուժան :

— Ես չեմ կարող մեկնիլ , ըսի , տառապանք տկար է , մայրս ծեր , դաւակնեմ մատաղատի . ո՞ր երթամ : Բետոյ , ի՞նչ կրնան ընել ինձ , ես կուսակցական իսկ չեմ : Դուք լաւ կ'ընէք եթէ այս երկրէն հեռանաք , և եթէ կրնաք անմիջապէս : Աի մնաք հոս , Վարուժան : Բանաստեղծը արհամարհու ժպտեցաւ :

— Ինչո՞ւ կուզէք , տիկին , որ ես ձեզմէ նուազ արիւստիք ըլլամ . ինչո՞ւ մեկնիմ : Ապահով կղէք թէ մեզի ոչինչ կ'սպառնայ , պէտք չէ ըլլալ յոռետես :

Հոնցինք մտախոհ , երկար քաջելով թեթեւ ծուխերը մեր սիկարէթներուն . յետոյ բանաստեղծը , սովորականէն քիչ մը աւելի երկար սեղմելէ վերջ ձեռքս իր ձեռքին մէջ , գնաց նորէն դասարան և ես մնացի տեսչարանին պատուհանին առջեւ , Պայծառ օրուան մէջ մօայլ էին խորհուրդներս :

Տարիներ աչքիս առջև մնացին այդ տեսարանը , այդ մատղաշ դուռնիքը , որոնց մեծ մասը խնամակալուհիներէն մէկուն մէկ անրմբողիքի քամահաճոյքով ջր զրկուեցան գաւառները , արձակուրդի , ողափոխուած թեան պատրուակին տակ , և անկից տարագրուեցան , ողջակիզուելու ճամբան բռնեցին դէպի Տէր-Զօր . և այդ երիտասարդ ուսուցիչը , կենսունակ , խանդով յեցուն , հոգին հրաբորբօք քերթողի կտրուով , որ փոխանակ , ըստ իր մաղթանքին , երթալու Դեպի աղ-

Բիւրք յոյսին անկից գեղեցկութիւններ լեցնելու համար ոսկի սափորին մէջ լաւնաստեղծութեան, գնաց պէպի անապատ տանող խապան համբուն եղերքի քարերը կարմիր ներկել իր մարտիրոսի արիւնով:

* *

Իրեք օր յետոյ, Ապրիլի օր մը, ուր Արեւելքի գաւառներ կը պառթկար ամէն կողմէ, հողէն, բոյսէն, ծառէն, օդէն, այնպիսի ուժգին որ կարծես աշխարհը նեղ գար իր այդ պոռթկումին, բոթ մը հասաւ մեզի ահաբեկիչ:

Սանադրկայ սէւ հրաման
Հնոցի ծուխին գայք նման: (1)

Թուրք կառավարութիւնը հրաման րրած էր հայ աչքառու մտաւորականները ձերքակալել և անմիջապէս աքսորել:

Անուաններ սիրուած, անուններ յարգուած, անուններ ագամանդով գրուած, չողոզողուն, բերնէ բերան կը թեւածէին: Գիտութեան, մամուլի, գրականութեան, բանաստեղծութեան, արուեստի ծաղիկը եղող մտաւորականներ, բոլորը, բոլորը:

Ուր դրկուած էին, տեղեր անձանօթ: Պատիժ՝ չգործուած յանցանքի մը:

Հազարաւոր հսկայ սիւներու վրայ պալատ մը փլած էր յանկարծ մեր գլխուն և մենք մնացած էինք փլատակներու տակ, առանց մեռնելու, ականատես փլուզումին:

Ապշութիւն մը կարծես իջած էր հայ ժողովուրդին վրայ, ընդզուգոյն իսկ կանգ առած:

Ատեն ատեն, խաբուսիկ նշոյլ մը յոյսի, որ ամէն

(1) Հայր Ղ. Աբիշան, Շուշան Շաւաբեանայ:

աղէտի ժամանակ միամիտ մարդկութեան սրտին մէջ
կը թրթռայ չրջուլիկ հուրի մը պէս, կուգար ու կը
մարէր ընդհուպ:

Ամէն առաւօտ կազդուրող լուրի մը հաւանակա-
նութիւնը կը ծնէր և երեկոյին կը մեռնէր՝ վերջին
ցոլքերուն հետ:

Տիեզերքը կը գլորէր մահուան մէջ:

... Անցան օրեր, տարօրինակ երեւոյթի օրեր,
ուր տարիներէ ի վեր ազատօրէն փայփայուած յիմար
ցնորքները, չքեղ երազները, որոնց իւրաքանչիւրը
կարծես իրականացումն էին դարերէ ի վեր տնչացումած
երջանկութեան մը, անքակտելի եղբայրակցութեան
մը, հիմա սարսափը կուտային յոռեգոյն բաներու,
սահմակեցուցիչ պատահարներու:

Շատ չէինք խօսեր այդ օրերուն. քաղափարները
սուելի ապահովի էին մեր գլուխներուն մէջ քան մեր
չրթունքներուն վրայ. լուռ էինք, կը նմանէինք մէ-
կուն՝ որ անյուսին և անաստղ երկնքին վրայ կը
փնտռէ անկիւն մը ուրկից վերջապէս այգուն մէկ
նշոյլը պիտի ծագի:

Լուրեր կը շրջէին. չէր կարելի որոշել ստոյգը:

Հայ մեծատունի մը տիկինը, որ, նշանաւորապէս
գեղեցիկ, Պոլսոյ հայ կիներուն վայելչագեղներէն մէկը
եղած էր, բաղդը ունեցաւ Նրիտասարդ Թուրքերու
քօմիթէին ուշադրաւ ու ազդեցիկ մէկ անդամին, հան-
րածանօթ Պէտրի պէյին մօտ, որուն իր ամուսինը
ժամանակին շատ մեծ ծառայութիւններ մատուցած էր,
յաջողելու իր գլխումներուն մէջ ի նպաստ մէկ քանի
մտաւորականներու: Կարծեմ 4-5 հօգի էին անոնք.
Տօքթ. Թորգոմեան, Բիւզանդ Քէչեան, Կոմիտաս Վար-
դապետ և մէկ երկու ուրիշներ. երկու ամիս մնալէ յե-
տոյ աքսորավայր, վերադարձան ընկճուած, ծերա-

ցած, չափազանց ազդուած, մանաւանդ Վարդապետը։ Այդ միջոցին թուրք կառավարութիւնը պատենհառիթ դռնելով կախակայեց Ազգային Սահմանադրութիւնը և անկից բղխած իրաւունքները։

Արդէն, տարիներ առաջ, Հայ երեսփոխանական ժողովին մէջ Ազգային Սահմանադրութեան վերաքրննութեան առաջարկը բերած էր երեսփոխաններու խումբ մը, որ պալատական կը յորջորջուէր։

Վիճարանութեան ժամանակ, ատենապետը, Գ. Նորատուհնեկեան «խորհինք այս մասին» ըսած և արգելք հանդիսացած էր այդ յախուռն ձեռնարկին։ Հետագային գէպքերը ցոյց տուին որ ատենապետը իրաւունք ունէր և խոշոր վտանգ մը անցուցած էր Սահմանադրութիւնը։

Միևնոյն թուականին Հայոց Պատրիարքը Չաւէն Սրբազան, զրկուեցաւ իր ծննդավայրը, Պաղտատ. աքսոր մը՝ վայելուչ ձևի տակ, և իբրեւ Հայոց կրօնապետ միայն հանչողուեցաւ Երուսաղէմի Պատրիարքը։

Ոչ մէկ ազգային իշխանութիւն մնաց Պոլիս, բացի Երուսաղէմի փոխանորդէն, որ Պատրիարքարանի պաշտօնը կը կատարէր, աւելի անցուկ չըջանակի մէջ։

Արհաւիրքոյ լեցուն արձագանքներ կուղային դաւառներէն։ Անլուր էր ինչ որ պատահած էր, չէինք կրնար ըմբռնել ահաւորութիւնը աղէտին։ Կերած հացերնիս կտրծիս արիւնի համ ունէր։

Շատ իրիկուններ պարտէզիս դրան առջև կը սպասէի, որպէսզի կտրենամ վատահելի մէկը տեսնել, նոր լուր մը առնել թերևս քիչ մը ամօքող սոսկումը միւս լսածներուս։ Ամենուէն հետ չէր կտրելի այդ նիւթը։

րուն մասին խօսիլ. ազգակիցներ ալ կային որ վստահելի չէին:

Վստահելիներէն մէկն էր իմ սիրելի բարեկամիս Զ. Ճ. ին որդին, որ ամերիկեան դեսպանատան հետ յարաբերութեան մէջ ըլլալով, քիչ չատ ճշգրիտ լուրեր կ'ունենար: Յո՛ւս ձայնով, քիչ բառերով կը բաղատէր տիեզերքը լեցներու չափ խոշոր քստմեղեցուցիչ անցքերը տարագրութեան:

Գիշերներ կը շրջէի պարտէզիս մէջ, անընդհատ ծխելով, կը փչէի մտածումիս հովերը և կը ցրուէի անոնց մոխիրները անթե մութին հետ: Ամէն ինչ սոսկում էր չորս կողմս, հրկինքը, ձաղիկը, գիշերը: Աչքերս կը տեսնէին կարաւաններ, և ինչ կարաւաններ... և արիւնը մանուկներու՝ որ կը հոսէր, և ձեռքեր՝ որոնք կ'երկարէին պաղատագին:

Զարմիկ մը ունէի որ իր պաշտօնին բերումով մօտէն յարաբերութեան մէջ էր Խրիտասարգ-Թուրքերու քօմիթէին մէկ անդամին հետ. երբեմն ան ալ ինձ լուրեր կը բերէր:

Իրեկոյ մը, անմոռանալի երեկոյ մը, Բուքարապալաւի նախօրեակ երեկոն, ան գիս կանչեց պարտէզիս անկիւնը և խորհրդաւոր կերպարանքով մը ըսաւ թէ Խրիտասարգ-Թուրքերու Բոլիքէն որոշած է, Պայրամին չորս օրերը անցնելէն յետոյ, տեղահան ընել նաև Զմիւռնիոյ և Պոլսոյ Հայութիւնը, սկսելով Իսկիւտաքէն, Գատը-Գիւղէն, իբր տաիական եզերք: Կնքուած պահարաններ զրկուած էին ամէն թաղի ոստիկանատունները, որպէսզի տօնը վերջանալուն, բացուին և հրամանը կատարուի:

Արդարև չէ կարելի տառապանքը սորվիլ. տառապանքը կը տարուի, և ես կրցայ տանիլ այդ օրերսն տառապանքը: Անցուցի գիշերներ, ուր մարդ կը զգայ

մագերուէն ճերմկիլը : Տանը մէջ ոչ ոք կը կասկածէր իմ հոգեկան վիճակիս , այդ լուրը դադտնի էր և զարմիկս խնդրած էր որ մարդու չըսեմ , և եթէ հնար է , կարգադրութիւններ ընեմ :

Բերայի գերման վարժարանին ուսուցչուհիներէն մէկը , Տիկին Յինքէ , զաւակներուս գերմաներէն լեզուն կ'աւանդեր . լաւ կին մըն էր , մեզի համակիր . խնդրեցի իրմէ որ , եթէ հարկը պահանջէ , յօժարի իր քովը առնել աղջիկներէս մէկը , դրամական վարձատրութեամբ , մինչև պատերազմին վերջանալը : Ընդունեց սիրով , Խսկ միւս զաւակիս համար , որոշեցինք բարեկամի մը հետ , ինքն ալ պետական պաշտօնեայ , որուն տղան , 19 տարեկան , բարձրագոյն վարժարանի ուսանող , սպայ եղած էր արդէն , անոր հետ կեղծ ամուսնութեամբ ամուսնացնել իմ տակաւին ուսանող աղջնակս , որովհետև սպաններուն կիները չէին տարագրեր : Խսկ մայրս , ամուսինս և ես պէտք էր հպտտակէինք մեր ճակատագրին : Մինչ այդ՝ բաւական քանակութեամբ արքայի պաշար մը շինեցի և սպասեցի :

Որ և է լեզուի մէջ չեմ կարծեր որ գտնուին բառեր արտայայտելու կարող այդ պահերուն անձկութիւնս :

Ահռելի հեռապատկերներ կուգային կ'անցնէին աւքիս առջևէն . խժոժութիւններու պատմութիւնները ականջներուս մէջ , կը ծխէին անընդհատ : Սենեակս առանձնացած , առանց լոյսի կը լրջէի աչքերս մեռելի մը աչքերուն պէս , որոնք՝ բաց մնացած՝ սոսկումով կը հային տակաւին տշխարհի անցքերուն վրայ , կը սպասէի , համբ կտրած , տրիւնս ստոած . պարսպ կուրծքիս մէջ չէր մտներ օդը , այլ՝ կը համախմբուէր կոկորդիս մէջ ծանրօրէն :

Եւ անցան այդ չորս օրերը : Պայրամը վերջացաւ , ոչ մէկ լուր , ոչ մէկ շարժում . ամէն ինչ բնականոն շուրջներնս : Ժամերը դանդաղ գլորեցան մինչեւ երեկոյ : Զարմիկս , այս անգամ նուազ խորհրդաւոր , նուրէն գիտ տարաւ պարտէզիս անկիւնը :

Պերլինէն թուրք դեսպան Հազըր փաշա , հեռագրած էր Երիտասարդ-Թուրքերու բոլիքին որ ո՛չ Զմիւռնիոյ և ոչ Պոլսոյ Հայերուն մէկ մադին թելին պէտք չէր դաշիւ , պաշտօնական էր հրամանը , բարձրագոյն տեղէ եկած , և ռաւիկանատուները զրկուած պահարանները ետ առնուած էին :

Զեմ գիտեր ի՛նչ զգացի այդ պահուն , երկիրքը , ծառերը , պարտէզը , ամէնքը պար բռնեցին շուրջս : ծռենկերս թուլցան և երկաթէ հասարանին վրայ ինկայ հեծկլտալով :

Իւղի արատի մը պէս տարածուեցաւ հայ ժողովուրդին մէջ այդ լուրը մէկ քանի օր յետոյ : Միեւնոյն ժամանակ տեղեկացանք թէ Աւստրիոյ դեսպան Մարքիզ տը Փալլաւիչինի թուրք իշխանութեան մօտ դիմում կատարած էր , որպէսզի մօտակայ գաւառներու , մանաւանդ Պրուսայի , հայ կաթողիկէները տեղահան չըլլան : Աւստրիոյ Զիթա կայսրուհին , ջերմ կաթողիկ , ամէն ջանք թափելու էր , որպէսզի այդ բացառութիւնը ձեռք ձգէ , և յաջողեր էր :

Արդիօք փափկազգած կայսրուհին կ'ենթադրէր թէ մարդկային արարածներ չէի՞ն Լուսաւորչական Հայերը :

* *

Ինչպէս ամէն սուգէ , ամէն աղէտէ վերջ , կիանքը կը շարունակէր անողւք :

Անցած էր տարի մը , դմնդակ մթին տարի մը :

Բոլոր անձկութիւններ , բոլոր խորունկ կսկիծ

ները, վշտերը, մտահոգութիւնները, հետուն տառապողներուն, մարտիրոսացածներուն ցաւերուն արիւննոտ արձագանգները, բոլոր դժուարութիւնները ապրիլու, օրական պէտքերուն հետ մաքառելու պայքարը, սիրահասնումով սպասումը պատերազմին ելքին, բոլոր տանիքը դմնդակ իրադարձութիւնները, բոլորը, բոլորը միացած, սպառած էին ջղային դրութիւնս, առողջութիւնս քայքայած. հիւժուած կը գգայի ինքզինքս, ընկճուած, կորովս վատնուած:

Իմ պատուական բժիշկս ջերմօրէն կը խնդրէր ինձմէ թօթափել ինքզինքս, ջանք մը ընել վերագրանելու հաւասարակշռութիւնս, և տոբ համար անհրաժեշտ էր փոփոխութիւններ մտցնել ընկճուած ապրելակերպիս մէջ, զոնէ երկարատե բացօդեայ պտոյտներ ընել, հեռանալ սովորական մթնոլորտէս, երթալ լեռներու մէջ կամ մանաւանդ ծովուն վրայ:

Արդարեւ ես ալ կը գգայի բնութեան ծոցը մխրձուելու, հովէն, ծովէն, դաշտէն յայնչ փնտռելու պէտքը:

Սիրելիպոյն պտոյտս էր Մօտայէն Ֆանառաքի ծովախորշին մէջ մակոյկով կամ առադաստանառով ինքզինքս յանձնել այրքներուն, մանաւանդ իրիկնամուտի պահերուն, ուր վերջալոյսերը հրաշալիքներ են կարող ամօքելու ամէն շորմօք:

Իրիկուն մը նորէն, դաւակներուս հետ կը վերադառնայինք Ֆանառաքիէն դէպի Գատր-Գիւղ, Յանկարձ նաւակէն նշմարեցինք Պոլսոյ վրայ անսովոր կարմրութիւն մը, որ հետզհետէ կը բարձրանար, կը տարածուէր, կ'ընդլայնէր, երկինքին մէկ մասը կը դրաւէր, երեւմտ ալ կարծես կ'իջնէր բլուրէն վար, դիմելով դէպի ծով, Հրդեհ...: Մեծ, ահագնածուալ հրդեհ մը, որ կատաղօրէն կը լափէր հին փայտաշէն տուները և կը վազէր անսանձ, աննուաճ, քանդելով,

կործանելով, փլցնելով, Տեառանը եթէ սահմոկեցուցիչ չըլլար, վեհապանձ, ինքնայատուկ պիտի ըլլար։ Այդ բոցերուն մէջէն բարձրացած սլացիկ միմաբէններ, սողին սպիտակութիւնը էսկի-Սէրային, որ վարդերանգիլ սկսած էր բոցերուն ցոլքէն, արեւմուտքը որ իր ոսկին կը խառնէր հրդեհին արիւնին, չնայխարհիկ ամբողջութիւն մը կը կազմէին, զոր քիչ աչքեր կրնան վայելած ըլլալ։

Ծովուն կոհակները հետզհետէ կ'սկսէին մութ կարմրութիւն մը ստանալ. և մեզի կը թուէր թէ մեր նաւակը կը տատանէր արիւնէ ալիքներու վրայ, Սոսկատեսիլ էր այդ, եղերական, բայց, միանգամայն, հազուադէպօրէն տպաւորիչ։

Այդ պահուն, առանց սակայն արդարացնելու, ըմբռնեցի ներոնի վայելած հաճոյքը՝ հրդեհուած Հոովմին բոցերուն ի տես, 'Բիչ մը անդին'՝ ուր կրակին ցոլքերը կ'իջնէին ջուրերուն վրայ, նուազ ուժգնօրէն, մեր թեճակներէն ինկած էյաթիւները գողցես բուստի կլոր հատիկներու վերածուէին, փրցուած նայատի մը մանեակէն։

Մեր նաւավարը, ձերուկ թուրք մը, հաստատեց թէ բոլոր Թրքաքնակ թաղերն էին որ հրոյ ճարակ կ'ըլլային. արգարեւ Պոլսոյ այդ կողմերը քրիստոնեայ չէր բնակեր։

— Հայերուն ըրածնուս պատիժն է, ըսաւ, զլուսխր օրօրելով։

Այդ օրը տարեղարձն էր Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումին, որ կը տօնուէր 3000 տուներու հրդեհուելովը։

... Կործես այդ ժամանակամիջոցին ինձ վիճակուած էր ինքնայատուկ և արտակարգ տեսարաններու ներկայ ըլլալ, թերեւս ամօքելու համար հոգիիս թախիժը։

Անսովոր տպաւորութիւններու թուականն էր ան :

*
* *

Խարխուլ, անկարող, պզտիկ շոգենաւր հե ի հե, հողին բերանը հկած, յառաջանալով Ոսկեղջուրի դեղնօրակ ջուրերուն վրայէն, հագար ու մէկ խոչնդոտներու, բեռնաբարձ մալուցաներու, շոգեմակոյկներու, միաթի դիւրաբեկ նաւերու, ածուխի տոպոստանաւերու առջև կանգ առնելէ կամ ընկրկելէ յետոյ, վերջապէս յաջողեցաւ հանդիսելոյ նոյնքան խարխուլ, հնամենի նաւամատոյցին :

Հաղիւ, վախն ի վախ, երեքուն, առկախ կամբջակէն ինքզինքս ազատած ու հաստատ հողին վրայ կոխած, դտանք մեր սիրելի բարեկամը Յովհաննէս Պողոսեանը, որ այդ օրը մեզի պտոյտի հրաւիրած էր իր բնակած գիւղը : Բնու այցելած չէինք այդ վայրը. կարծես Պոյիսէն անջատուած տեղ մըն էր, հակառակ այնքան մօտիկ ըլլալուն :

Էյ ո՛ւս... Փիէո Լօթիին էյուսը : Առաւօտ էր, ջինջ, աղւոր առտու մը, Անհաւասար քարերով սալարկուած փողոց մը, ցանցառ տուներ. հնօրեայ, փայտաշէն, տախտակները աններկ ու սեւցած, պատուհանները խիտ լուսնեղբայր :

Ամայի էր ամէն կողմ. կարծես բնակչութիւնը պորպուած ըլլար անկից և կամ մենք քալելիք իրականութիւնէն դուրս տեղ մը :

Օդը անուշ կը հոտէր. Իսպահանի վարդերուն բոյրը նմանելու էր այդ բոյրին : Բարձր պատերուն հտեւր պարտէզներ պէտք էր ըլլային և անկէ, այդ խնկաւէտ շուշիք որ կ'արտածուէր :

Ո՛րքան հոռու էր հիմա քաղաքը, Ղալաթիոյ կամուրջը իր աղմուկով : Հոս՝ խաղաղութիւն, երկնքէն,

տրեւէն, գետնի խոշոր քարերէն • խաղաղութիւն, ամէն ինչ:

Որ մը Տանթէ, տաղտկացած սյլեւ իրերէն ու մարդոցմէն, կ'երթայ զարնել Ապինեան վանքի մը դռուը:

— Ի՞նչ կ'ուզէք, կը հարցնէ դռնապանը:

— Խաղաղութիւն կը պատասխանէ Աստուծոյ յին Աստակերգութեան հեղինակը:

Հոս, առանց խնդրելու մեզի կուտար խաղաղութիւնը, դռնէ առեւմտնակեայ, Ոսկեղջուրի թագուհի՝ Էյուպ իր նուիրական (1) նկատուած հողին վրայ, այդ գարնան առտուն:

Հոն կը տիրէր մեծափառ լռութիւնը՝ բնութեան, միանգամայն մարդկային ճգնիմ լռութիւնը՝ որ սակայն թօթափած չէր տմբողջովին օրական մտահոգութիւններուն հետքերը:

Ուր փոխադրուած էինք յանկարծ:

Քանի մը հոյարերծ նոճիներ իրենց սլացիկ գազաթներուն մթութիւնը կը հակադրէին լուսաճաճանչ երկնքին:

Սպիտակ բարձր պատ մը, լայն վեհապանծ դռու մը, որուն մէկ փոքր թեւը բաց ձգուած • ներսը մրդկիթը, սպիտակափայլ մզկիթը Էյուպի:

Յաթիւ Սուլթան Մէհմէտ՝ որուն առաջին փափաքը եղած է Կ. Պոլսոյ տալ բոլորովին իսլամական երեւոյթ մը, հոխացուցած է դեղեցիկ մայրաքաղաքը բիւրաւոր մզկիթներով:

Ոսկեղջուրի ամերուն ան կառուցանել տուած է

(1) Էյուպի հին զիւղը կը գտնուի հրկու բլուրներու մէջտեղ. հոն բոլոր տուները պարտէզներ ունին լեցուն վարդի ծուփերով, այն բուն հոտով վարդերէն՝ որոնք Պոլսոյ բնակչութեան կը հայժայժին անուշ պատրաստելու յատուկ վարդերը:

արարական հարտարապետութեան մէկ զեղեցիկ նմոյշը եղող էյուպի մզկիթը ի յիշատակ Մարգարէին սիրելի դրօշակակիր էյուպին, որ սպաննուած է 668 թուականին Արաբներուն կողմէ Կ. Պոլիսը պաշարուած միջոցին, և ատով՝ նահատակ նկատուած:

Այդ փառաւոր աղօթատեղիին մէջ իբրև նուիրական նշխար կը պահուի Մարգարէին թուրը և ամէն նոր դահ բարձրացող Սուլթան, իր գահակալութեան տաշին ուրաթը մեծ հանդիսաւորութիւնով հոն կ'երթայ և, երկար արարողութիւններէ ետք, կրօնապետը անոր մէջքը կը կապէ այդ նուիրական թուրը, որով, ըստ ասանդութեան, ան կ'ըլլայ անյաղթելի:

Այդ արարողութիւնը հաւասար է եւրոպական վեհապետներու թաղադրութեան հանդէսներուն: Թրակապութեան հանդէս կ'ըսուի ան:

Ճերմակ մարմարով սալարկուած բակին մէջ կը գտնուի դամբարանը դրօշակակիր էյուպի, զոր ընդհանրապէս էյուպ Սուլթան կը կոչէ Ժողովուրդը: Շքեղ է այդ դամբարանը, քիւրպէն: Արեւելեան ճոխութիւն և խորհրդաւորութիւն կը տիրէ հոն: Լահօռ թանկագին չալերով ծածկուած շիրիմին մէջ կը հանգչի Մարգարէին սիրելին:

Միակ լայն պատուհանը զարդարուած է նրբակերտ պղինձէ տեսակ մը վանդակով, որուն մէկ մասը քիչ մը բարակցած է կարծես և արտասովոր փայլ մը ստացած՝ չփումէն անթուելի ուխտաւորներու ձեռքերուն, ըստ թրքական սովորութեան: Արդեօք կատարած է դրօշակակիրը այդ ամէն խնդրանքները, ոչ ոք է դիտցած այդ:

Աղաւնիներ սպիտակ, տրծաթադոյն, գորշ, կը չրջին ազատօրէն բակին մէջ: Հսկայ ծառեր չուք կուտան և ընդհանուր սպիտակութեան վրայ կը սփռեն

հաճելի հովանի մը: Քիչ մը անդին նահապետի նմանող ձերուհի մը, ճերմակ մօրուքը կուրծքին փոած, աղօթատեղիին մուտքին մօտ, երկար սեղանի մը վրայ ցուցադրած է արեւելեան առարկաներ:

Կարծես ասիացի հեթայիրի մը զարդասեղանը ըլլար ան:

Սրուակներ բիւրեղ, ոսկեզօծ, նեղ ու երկայն, մէջը բոյրեր: Վարդ, յաամիկ, հիւրիկ. օճառներ՝ սիրուն ձեւերով, մուշկ բուրոգ, յոգանքի համար անուշահոտ աւազի գնդիկներ, որոնք մօրթէն ներս իրենց բոյրը թափանցելու յատկութիւնը ունին: Ննջասենեակները, սրահները խնկաւէտելու յատուկ կնդրուկ և ասըլ-պէնս. յետոյ գելեցկութեան հուցներ, որոնցմէ գրպանը պահող անդիմադրելի կը դառնայ:

Վերջապէս բոլոր զգլխող հմայքը հարէմին:

Սեղանին միւս ծայրը, վրայէ վրայ գլիզուած կարմիր կաշիէ շատ պղտիկ պարկիկներ. կարծես ուղեւոր շերեփաղիններու ճամբորդութեան ծրարիկները, մտացածին երկրի մը լիլլիփութեան մէկ կայարանը փոխադրուելու համար հոն դրուած: Հալէպի համբաււոր ծարիրներն են անոնք, որ հմայքը ունին կնոջական նայուածքներուն սիրազրդիտ եղեմական հեշտանքներ պարզեւող փայլ մը տալու:

Ներսէն սաղմոսերգութեան նմանող աղօթքի մըրմուռներ կուգան: Ես կը մնամ անշարժ՝ ինքզինքս յանձնած երազի մեծ լոգանքի մը:

Բարեկամս թեէս կը բռնէ և զիս կ'առաջնորդէ աղթատեղիէն ներս: (Պօղոսեան իբր էյուպի բնակիչ և կառավարական պաշտօնեայ՝ թոյլտուութիւն ունէր միզ ալցելի տալու մզկիթը):

Հոյակապ է ան, վեհապանծ: Ինչ որ ալ ըլլան

կրօնքներու տարբերութիւնները, աղօթատեղի մը, մանաւանդ այդպէս շքեղաշուք իր ամայութեան մէջ ուր կը ծածանի մուխը սպառած խուկներուն, սպիտակ մարմարներուն ներդաշնակութիւնը զմայելի, կամարէն առկախ մթադոյն կանթեղները, Արեւելքի իշխանական վրանի մը վերյիշումը տուող և օթոցները մետաքս, իբրև թէ աստուածային ոտքերէ կոխոտուելու համար, մթնոլորտը անցած աղօթքներուն, խնդրանքներուն՝ բարձրացած դէպի Արարիչը, դէպի Գերագոյն Զօրութիւնը՝ տիեզերքին տիրապետող, հնար չէ որ մարդ միայ անդդած այդ ամէնուն տոջ և հոգին չհամակուի խորհուրդով:

Միւս անկիւնէն պատանի մը ցած ձայնով արտաբերէն աղօթք մը կը կարդայ, ծալլապատիկ, գետինը նստած՝ պղտիկ դրակալի մը տոջ, դաշն ու մեղմօրօր աղօթք մը՝ որ զմայլելիօրէն կ'ամբողջացնէ աղօթատեղիին վսեմութիւնը:

Յանկարծ աչքիս առջև սև վարագոյր մը... Հոս՝ աղօթք, անդին՝ ոճիւր:

Հմայքը փարատած է ցաւալիօրէն. դուրս ելլել կը շտապեմ, հոգիս խռոված:

Պօղոսեան, մզկիթին ետեւի պուրակներով զարդարուած բլրակին վրայ, մեզի ճաշ մը պատրաստած էր բոլորովին գեղջկական:

Ճաշէն յետոյ խնդրեցինք մեր հաճոյակատար բարեկամէն որ մեզ առաջնորդէ դէպի տունը Պոլսոյ մէջ մեծ համբաւ վայելող հոր նայողին, քոյրու պագան հօճային: Այդ հօճան մասնաւորապէս տուրքը ունէր վերագտնելու կորսուած բաները, գողօնները, հարքստութիւնները, նոյնիսկ ամուսինի մը կամ սիրահարի մը սէրը:

Մեր բարեկամը համբերատարօրէն յանձն առաւ

մեզ առաջնորդել այդ հրաշագործ վհուկին մօտ :
Շատ մը դառ ի վեր , դառ ի վայր փողոցներէ ,
խորտուքորտ տեղերէ , դարաւոր տուներու առջեւ
անցնելէ յետոյ , տղեկ մը գտանք որ քանի մը զրուշի
փոխարէն մեզ տարաւ հոճային տունը :

Ձանդակ չկար , ոչ ալ ուռնակ . հին սեւցած՝ ի-
րարմէ անջատուելու վրայ տախտակներէ շինուած
դռու մը , մէջտեղէն ծածկուած և աղտոտ պարանի
կտոր մը կախուած : Պօղոսեան քաշեց պարանը և
դռուը բացուեցաւ : Ներսը հոգէ բակ մը , մրոտած
պատերով , չորս կողմէն սարդի ոստայններ . ջղժիկի
բոյն , վհուկի բնակարան :

Ձայնեցինք , որպէսզի մէկը դայ մեզ դիմաւորե-
լու : Գորշ , լայն թիկնոցի մը փաթթուած պտտաւ մը ,
գլուխը ճերմակ լաշակով , որուն տակէն կ'երեւային
իր ճիւղաւած մաղերուն պոչերը խառն ի խառն , ե-
կաւ մեզ բարեւել կասկածոտ դէմքով մը : Փափաք
յայտնեցինք թէ հոճան տեսնել կ'ուղէինք :

Մարած ձայնով , մրթմրթալէն ռեֆլամը բրաւ
հոճային գործած հրաշքներուն , և վերջապէս եղրա-
կացուց թէ՝ իբրև կանխավճար , պէտք էր վճարել 20
դահեկան : Կատարեցինք պահանջքը և ան մեզ խառջ-
նորդեց սոսկում ազդող շատ մը նրբանցքներէ , դռու-
ներէ , բակերէ , Յետոյ , երկու քարէ աստիճաններէ վեր
ելանք , ուրկից մտանք պտրտէզ մը :

Հինաուերդ պատերով չըջապատուած քրտակուսի
պարտէզ մը , երկու ողատեսիլ , դարաւոր նոճի , որոնք
խիստ պահապաններու պէս կը հսկէին հոն : Տախտակէ
հինուկ նստարան մը , ցածուկ ու խարխուլ . անուի
նմանող հողի մտեր , ուր կային ծաղիկներ անծանօթ .
կարծես անոնք երբեք ծլած չէին և երբեք ալ պիտի
չթառամէին . նիհար ու անդոյն , գեղնորակ ու խոշ-

տանդուած արեւէն, հովէն, կեանքերնին սպառած, բայց՝ միշտ կանգուն, նոճիրներէն մէկուն ստորոտը հոր մը, նշանաւոր հորը, լայն, գորշ քարէ եզերքը շրջանակ մը, (Սամարացիին հնամենի հորին եզերքը կը նմանէ՞ր արգեօք ատոր) և մէկ քանի խոհանոցի աթոռակ, ցածուկ:

Անջատուած աշխարհէն, ինձ կը թուէր թէ՝ եթէ դուրս ելլէինք, պիտի գտնուէինք անծայրածիր անապատի մը առջև, ուրկից կտրաւաններ իսկ չեն անցնիր. մոռցուած՝ բոլոր մարդկային արարածներէն, կախարդի այդ բնակարանը մնացած էր հոն, դարերու ընթացքին՝ ժամանակին տոկալով, ճակատ տալով աւազի փոթորիկներուն, ուր կը մոռնար այցելելու նոյնիսկ Մահը:

Լուռ կը սպասէինք, կիներ ներս գացած էր. չըտէի, փափսուքի պէս բաներ կուգային դուռնէն, ու վերջապէս հօճառն, ճշմարիտ ուրուական մը, կամաց կամաց կը յառաջանար, ճերմակ յորդածալ վերարկու մը, ճերմակ փաթթոց, ճերմակ երկար մօրուք, մահատիպ ճերմակութիւն մը և մեռելային գունատութեամբ ճմրթկուած մագաղաթէ մօրթ մը, աչքեր փոսը ինչ կած, որոնք սակայն պահած էին գոգցես տպաւորութիւնը բոլոր իրենց մօտէն եկած անցած մարդկային տխմարութիւններուն:

Տարիք ունէ՞ր արգեօք այդ մարդը թէ ոչ այդպէս եղած էր միշտ. ոչ սկիզբ, ոչ ալ վերջ: Հին նկար մը, կարծես:

Կանգ առաւ մեր մօտը, ձեռքը կուրծքին բարեւեց և անդրչիրիման ձայնով մը հրաւիրեց զիս ծընրադրել հորին առջև, մինչ ինքը քովս կեցած արաբերէն բաներ մը կ'ըսէր, որոնք՝ կը խոստովանիմ՝ տպաւորիչ էին, Ուշադիր կը դիտէի խորի ջուրը. ար-

դարեւ տարօրինակ ազդեցութեան մը տակ էի. չչուկ-
ներ լսել կը կարծէի և հորին մամռապատ քարերը
սարսուռ կուտային ինձ: Հակառակ թերահաւատու-
թեանս, բնակաւնոն վիճակս կորսնցնելու վրայ էի. կը
մաքառէի կորովիս ուղղութիւնը պահելու: Կամքիս
բոլոր զօրութիւնովը կը ջանայի բան մը տեսնել.
նոճիին թաւ ճիւղերն էին որ հովէն տարուերուելով՝
չուքեր կը ձեւացնէին, որոնք սակայն շատ կը նմա-
նէին մարդկային կերպարանքներու:

Անախորժ տպաւորութեան մը տակ ելայ ոտքի,
ի՞նչ կ'ուզէին ինձմէ այդ կերպարանքները:

... Այնքան անիրական էին վայրը, անձերը,
մթնոլորտը, որ կարծես երազ մըն էր տեսածս և այդ
ամէնը մոխրի կոյտի մը պէս յանկարծ պիտի ցրուէին
օդին մէջ,

Պուրակազարդ բլրակին վարդի բոյրով բեռնաւոր
օդը հեշտիւ գգուեց ուռնգերս:

Իրիկնամուտ էր: Իջանք դէպի ծովափ: Հոն մեզի
կ'սպասէր գոյգթի նաւակ մը: Զինուորական զգես-
տեղէնի գործարանին նաւակը: Մեր շատ սիրե-
լի անձնուէր բարեկամը Պազիլ Պողոսեանը, դեր-
տնօրէն այդ գործարանին, մեր տրամադրութեան տակ
կը դնէր երբեմն ազնուօրէն այդ նաւակը: Գեղար-
ուեստից վարժարանը նոր աւարտած էր այն ատեն
Պողոսեան, և իր բարութեան ու մեծհոգիութեան ձիր-
քերը լայնօրէն դնահատուած էին թէ իր պետերէն և
թէ իր հրամանին տակ գանուող զինուորներէն, մա-
նաւանդ քրիստոնեաներէն, որոնց նախախնամու-
թիւնը եղած էր:

Իր ճարտարապետական ասպարէզին մէջ եւս Պո-
ղոսեան միշտ կ'որոնէ ազնիւը, գեղեցիկը և մարդա-
սիրականը:

... Արեւելքի կախարդանքները :

Բլուրին հտեւէն մայրամուտքի երկնակապոյտին վրայ աստուածային վրձին մը , լոյսի, ոսկիի, վարդի, ամենթովոտի երանգներով կը յօրինէր հրաշագեղօրէն ներդաշնակ խաղեր : Գարնան թեթեւ ամպերն էին որ շողշողուն եղերուած, ոսկեթեւ, վարդէ փրփուրներու մէջէն կուգային կը դիզուէին, կը յառաջանային անզգալիօրէն, տեղի կուտային լուսաւէտ կապոյտին, փաղփուէն անկիւն մը կը քաշուէին, ճառագայթում մը շլացուցիչ, նախ՝ հզօր, ակնախտիղ, տակաւ՝ փոքր ինչ նուաղկոտ, կը սփռուէր բլուրին վրայ : Գերեզման-նոցին նոճիներուն մէջէն կը թափանցէին ճաճանչները վերջալոյսին, և շիրիմներուն սպիտակ քարերէն ու մանք աւելի սպիտակ կը փայլէին, մինչ ուրիշներ կը մնային ստուերին մէջ, թոյլ հովանիէն գգուուած :

Իրիկնամուտին հոգեպտորար հրաշալիքին մէջ այդ քարերը և այդ շիրիմները կեանք ունենալ կը թուէին. կային որ կ'ապրէին, կային որ պաղած, փոշիացած էին. լոյսը չէր հասներ իրենց՝ ճեղքելով ստուերները . նոյնիսկ հովին սաղմոսերգութիւնը բարձր ճիւղերուն մէջէն չէր հասներ անոնց. անոնք էապէս կորսուած-ներ էին :

Մեզմէ իւրաքանչիւրը՝ հոգին երկրպագու . գերք-նական մեծութեան մահուան ու կեանքին, բառ մը չէր կարող արտաբերել :

Ինձ կը թուէր թէ մեր նաւակը Լոհէնկրինի նաւուն պէս լեցուն էր խորհուրդով :

Հովոտ գիշեր մըն էր, Պատուհանիս փեղկերը կը դղրդային. չարագուշակ բան մը կար հովին մէջ, որ կը փչէր մրրկավար. չէի կրնար քնանալ. աչքերս գոց

կը սպասէի բանի մը. ինչի՞նչ. ես այլ չէի գիտեր. կարծես խորհրդաւոր բազէներ կը կծծէին պատուհանիս տակ մերկ ճիւղերը ծառերուն: Սարսափին ուրուականներ կը թեւածէին անտեսանելի:

Հոգիս կը մսէր. մօտս մէկը ունենալ պիտի ուզէի. ամէն բան լուռ էր տանը մէջ, ամէն ոք կը քնանար:

Արդարեւ, այդ գիշերը, գաղտադողի, մանգաղը ուսին, անշշուկ, Մահը եկած այցելած էր մեր բնակարանը:

Առաւօտուն ամուսինս չարթնցաւ իր քունէն. ան մեկնած էր յաւիտենապէս, ըստ իր բուռն մաղթանքին, առանց որ և է տանջանքի, առանց օրհասի դժնդակ պահերը անցընելու, մէկ քունէն միւսը՝ անադարբ ու անխռով:

Այդ օրերը ինձ համար ո՛չ միայն անհուն սուգի օրեր եղան, այլ՝ եղան նաեւ օրեր դառն իրականութիւններու:

Երբեք անհետացող մը այնքան մաքուր յիշատակ մը չէ թողած իր ետեւ քան ամուսինս: Ան չարիքը ի՛նչ է չէր գիտեր. ներողամտութիւն էր համակ, և իր յիշատակը օրհնութիւն մը եղաւ:

Այդ մահը նուիրականութեան մը հանգանակ է ինձ համար, պահուած՝ մաքրափայլ սրբատուփի մը մէջ, զոր ոչ մէկ աշխարհային բան կարող է աղարտել:

Այլևս իմ պարտականութիւններս բիւր անդամ աւելի ծանր դարձան. զաւակներս միմիայն զի՛ս ունէին իբրեւ նեցուկ:

Արդեօք այն երանելի կիները՝ որոնք սուգի մը պահուէն միայն արտասուել, կսկծալ, ողբալ գիտեն, որոնք որ և է պատասխանատուութեամբ բռնաւոր-

ուած չեն . չունին պէտքը կորովի , սփոփանք սփռելու համար ծոցերնին ապաւինած մատղաշ արարածներու . կրնա՞ն ըմբռնել թէ ի՞նչ է ընտանիքի մը հոգը զգալ ուսերուն վրայ , չունենալով մէկը գայն բաժնոց և կամ խորհուրդ մը տուող , և զգալ չորս դին անապատ մը , որ կ'ընդլայնի , ու մեծ մեծ կսկիծ մը յարահուն . ժամանակը կ'անցնէր , ճնշող , ծանր ու դժուարին , Երակներուս մէջ կապար կար գոգցես : Տեսակ մը միս-թիքականութիւն պատած էր հոգիս : Գիշերները լամբարիս մօտ ժամերով կը մխրճուէի նարեկացիի աստուածանուէր էջերուն մէջ , կամաց կամաց մարդկութիւնը կ'աներեւութանար իր բոլոր իրականութեամբ : Կը դադրէի ըլլալէ ինչ որ էի .

Որ ի ծագել անցուեւր Եւուլից ողորմութեան քոյ փառաց... , փառացի մնալ...

Այդ պահերուն անդրաշխարհային խաղաղութիւն մը կը թուէր զիս պարուրել տակաւ :

... Պատերազմը կը շարունակուէր . հետզհետէ բոլոր զինուորացուները գէնքի կը կոչուէին : Ոչ մէկ ճշգրիտ լուր գացողներէն :

Անցաւ նորէն ձմեռը , սպասումի և անստուգութեան մէջ : Մեծ Պաշտօն հետ եկաւ դարունը : Երեւկոյեան հսկումները շատ քաղցր էին իմ հոգիիս , ինչպէս և տրտում շարականները : Մտերմութիւն մը գոյացած էր Եկեղեցիին և իմ միջև : Հոն ինքզինքս աւելի ազատ կ'զգայի յանձնուելու իմ շատ մեծ թախիծիս :

Եկաւ նաև Զատիկը , որ սակայն ուրախութիւն չբերաւ ինծի . Քրիստոս Յարեալ : Արդարեւ Յարութիւնը յոյս մըն էր . բայց , ժողովուրդին յոյսը ուշ կը մնար

իրականութիւն պտնեւրու, և ամէն բարիք՝ որ ուշ կը մնայ, կը դունաթափի:

Ջատիկին յաջորդ կիրակիներէն մէկն էր, Մայիսի կիրակի մը. անձրև կը կաթկթէր մարդարտագոյն երկինքէն:

Ս. Թագաւոր ընդհանրապէս կիրակի առաւօտները լեփ-լեցուն կ'ըլլայ. բայց. այդ օրը մասնաւորապէս խուռն էր բազմութիւնը. ինչո՞ւ արդեօք, Դպիրները դաշն կ'երգէին բացառաբար:

Մեղամղձութեամբ լեցուն հողիս բուրվառին մուխին հետ կը ծածանէր, կ'աղօթէր, կը ջանար սփոփանք գտնել:

Ինչ կը թուէր թէ դերազանցօրէն խորհախորհուրդ էր այդ օրուան պատարագը: Աւարտելու մօտ էր պաշտամունքը, Առաքելոցը կ'երգուէր. Ընդհանուր ամենայն հաւատացելոց...

Յիշեա՛, Տե՛ր, եւ ողորմեա՛...:

Ու յանկարծ պատարագիչը, ծանր ծանր շեշտելով, ձայնով մը՝ որ քիչ մը կը դողդղար, երկիւղած լռութեան մէջ աղաղակեց.

Եւ զՀանրապետութիւն Հայոց...

Սարսուռ մը անցաւ ժողովուրդին մէջէն. մէկ քանի զսպուած հեծկլաւունքներ:

Ուրեմն իրա՞ն էր:

Տարիներ ալ անցնին անհամար, երբեք պիտի չմոռնամ այն անորակելի յուզումը, այն անբացատրելի զգացումը՝ որ ողողեց հոգիս:

Տեսիլքներ կը պատկերանային աչքիս առջև: Ջարչարողին տեսարաններ. սեւերու մէջ ժողովուրդ մը, սև լեռներ, սև ձորեր, գորշ արիւնէ լիճներ որոնք

կը քշեն կը տանին դիակներ, մթին տազներ՝ որոնց մէջ սե կմախքներ, և սե երկինք մը, թանձր, խորունկ, գիշեր յաւերժական, արհաւիրք յուսահատութիւն, փճացում ի սպառ:

Յետոյ... մէկէն ի մէկ, այդ ամէնուն վրայէն տարտամ նշոյլ մը, պզտիկ շող մը վարդերանգ. տա-կաւ ոսկի ճաճունչ մը և ուրուաղիծը սպիտակ լերան մը՝ գաղաթը շողշողուն, հագիւ ծագած այգէն... Ու ժողովուրդ մը ուժասպառ, նուաղած, ամի մը միայն մնացած, և սակայն, համասարսոռ՝ կեանքով, հոն վեհափառ շուքին տակ ճերմակ լերան: Կէտ մը գութ-դութանքի, անկիւն մը՝ ուր հնար է շնչել, երանա-ւէտ անկիւն մը, ուր մեռելներուն ողորին իսկ կ'ըլ-լան օրհներգ:

Դոհուքիւ՛ն եւ փառաբանութիւ՛ն...

* * *

Երեկոյեան ճաշի ժամն էր. անսովոր կերպով պարտէզին դուռը բացուեցաւ, նորէն զարմիկս էր, փութացի իր մօտը:

— Ահագա՞նգ մը:

— Ոչ, աւետիս մը:

Այս անգամ կը ժպտէր:

— Բսան եւ չորս ժամ գինադադար:

— Ձեւ հաւատար:

— Պատուոյ խոսք: Զինադադար, յետոյ հաշտու-թեան բանակցութիւն:

— Ա՛հ, վերջապէս:

Զարմիկս ճամբան շարունակեց իր աւետիսով ու-րիշներն ալ ուրախացնելու:

Վեր վար կը շրջէի պարտէզին մէջ: Ինչ որ զար-մանալի էր, բնաւ չողողուեցայ այն ցնծութեամբ որ կ'ենթադրէի թէ պիտի առթէր ինձ վախճանը չորս

տարուան այդ մղձաւանջին, Հոգիս յողնած էր յուսալէ :

... Պալգաք կ'ենթադրէ թէ դիպուածը ամենէն մեծ վիպասանութիւն կերտողն է զոր կարելի է երեւակայել :

Երբեմն, կը բաւէ այսինչ կամ այնինչ անցքին վրայ ակնարկ մը նետել աչքի առջև ունենալու համար եղերերգական, աշխարհը տակնուվրայ ընող էջերը այն մեծ վիպասանութեան որ կը կոչուի ժողովուրդին կեանքը :

Ի՞նչ էինք մենք, և ի՞նչ պիտի ըլլայինք այդ մեծ եղեռնէն յետոյ, ինչ աւերներու առջև պիտի գտնուէինք, և կատարուած քայքայումը ինչո՞վ պիտի դարմանուէր :

Սա միայն իրական էր որ Պոլսոյ ժողովուրդը ամբողջ, այսինքն քրիստոնեաները, հրճուանքի մէջ էին Նոյեմբերի այդ օրերուն :

Վերջացած էր պատերազմը : Մասնաւորաբար Յոյներն ու Հայերը ուրախ էին, և ատկեա աննպաստ ճոք մըն էր երկրին տէրերուն համար :

Անոնք պարտուածներն էին և մենք անոնց հպատակները և գոհունակութիւն ցոյց կուտայինք այդ պարտութեան համար :

Թերեւս քիչ մը դիւանադիտութեան պակաս կար մեր այդ ընթացքին մէջ :

Բայց անապատին արիւնները դեռ չէին չորցած և այդ իրաւունք կուտար մեզի հրճուելու մեր դահիճներուն պարտութեան առջև : Այդ օրերը ամէն տան մէջ կարծես տօն էր : Գոց էին առհասարակ թուրքերուն պատուհաններն ու դռները : Մերիները շամփահայի չիչեր կը պարպէին, չուենցողն ալ՝ օղի : Խրախճանքի վայելքը անհետատես բնաղդովը ամբոխին :

Յանկարծ մութէն լոյսը իրաւ է որ կը մոլորեցնէ մարդկային միջտը :

Յիշատակութեան տրժանի օր մըն էր նաև այն օրը ուր Համաձայնականներուն տորմիզը Մարմարայէն մտաւ Պոլսոյ ծոցը : Այդ տեսարանը վեճալայելուչ էր արդարև , այդ չքեղ խումբը զրահաւորներու՝ ամենի զօրութիւն մը կը ներկայացնէր , սարսուռ ազդող ուժ մը :

Դանդաղ կը յառաջանային անոնք , նախ երկու փոքրիկ ֆրանսական , յետոյ վեհապանծ անգլիական մը , աշխարհակալ արքայի մը պէս , և հետզհետէ բոլոր միւսները , ամէնքը չո չողուն արեւին տակ :

Հայերէն շատեր տանիքներուն վրայ ելած էին . « Կեցցէ՛ » պոռագողներ ալ էլային :

Ուրիշ օր մըն ալ ունեցանք եռանդագին ցոյցեր քնելու , որոնցմէ մէկն էր ֆրանսական զինուորական ուժերուն պաշտօնապէս Պոլիսը գրաւելը : Բոլոր փողոցները , քարափէն թաքսիմ՝ զարդարուած էին դրօշակներով , ճաղիկներով : Գոգ գոգ վարդի թերթեր պատրաստուած էին քննադատութիւն , զօրավարին , Ֆրանչէ տ'Էսքերէին ձիուն առջև նետուելու համար : Բայց ան խոժոռ էր ձիուն վրայ , անսպիտ , աչք անգամ չդարձուց երբ մենք , ճակատամարտի խմբագրատան պատուհաններէն բուռ բուռ իր վրայ տեղացուցինք մանուշակ ու վարդ :

Ինչո՞ւ ֆրանսացի մեծ զօրականը այդպէս խոժոռ , դժող կերպարանք ունէր . թերեւս կը խորհէր ժողովուրդներու միամտութեան վրայ :

Ամէն պարագայի անցքը շատ չքեղ էր , մասնաւորաբար յուզիչ էին այն 15 հայ սկստուները՝ ամէնքը սիրուն պատանիներ , որոնք մարաթախտին ետեւէն , զինուորներէն առաջ կը քալէին , խրոխտ և երջանիկ

իրբե թէ իրենք շահած ըլլային պատերազմը : Հայ ազ-
ուոր մանչուկներ , խոստովնալից ու եռանդուն :

... Ուսումնասիրու թետն արժանի ժամանակա-
միջոց մըն էր այդ 1918—1919 թուականը , ուր , ինչ-
պէս ամէն տեղ , Պոլիս ալ փոխուեցան մարդիկ ու
քարքերը : Դէպի լաւը թէ դէպի յոռին , դժուար է
որոշել ,

Մխիթարականը մանաւանդ սա էր որ ազգային
մարմինները կը վերադառնային իշխանութեան գլուխ :
Պատրիարքարանը կը զբաղէր ազգին դորձերովը , երես-
փոխանական ժողովը գումարուելու վրայ էր , տեղա-
պահ մը ունէինք առժամակ , թաղականութիւններ
վերադարձած էին եկեղեցիներուն ղիւանատունը ,
կեանքերնիս կը վերակսէր իր բնականոն ընթացքը :

Քերթովին ըսածին պէս , բլուրներուն ետեւը
թերեւ նորածիլ յոյսեր կը ննջէին :

Կ . Պոլիսը Անատոլուի կցող երկաթուղիին վեր-
ջին կայանն է Հայտար-Փայան , Իւսկիւտարի բլուրնե-
րուն և խորախորհուրդ նաճեատանին անմիջապէս ստո-
րոտը : Մարմարայի կապուտութեան դէմ կառուցուած
հոյակապ կայարանը միանգամայն երկաթուղիի ընկե-
րութեան կեդրոնատեղիին մէկ մասնաճիւղն է : Հինդ
յարկով փառաւոր չէնք մը , քարափին վրայ , դէմը
նաւամատոյցը :

Կայարանին ետեւն է դաշտը , պարզ ժողովուրդին
համար հաճելի վայր մը , ուր կային թրքական սրճա-
րաններ և դերմանական դարեջրատուն մը ,

Առուակը՝ որ կ'անցնէր մարգերուն մէջէն , թրքու-
հիւներուն երազները կ'օրօրէր և անոնք ժամերով նըս-
տած անոր ափերուն կը դիտէին ջուրին դնացքը , եւ

գիպտացորեն կրծելով ընդհանրապէս, Եղաւ սակայն
ժամանակ մը ուր այդ զբոսատեղին հանդիսավայրը
դարձաւ եղեռներէն ամենէն ահուկիին մէկ նմոյշին:

Յանկարծ օր մը, կառախումբեր լեփեցուհի հասան
վերադարձող հայ տարագրեալներով որոնք թափեցան
հոն հեղեղի մը պէս:

Ի՞նչ էին անոնք, Ի՞րապէս մարդիկ որ մեզի նը-
ման ապրած, շրջած, հաղուած, վայելած էին, թէ ոչ
տարբեր տեսակ տրարած եր, շուարած, չմորած, ո-
մանք կարծեա արդէն մեռած, կմախքներ զորս մահը
մոռցած էր, նայուածքին անկենդան. պատահատուհի
հաղուատներով, զիսախօիւ, այր թէ կին, երբեմն որո-
շելն իսկ դժուար. երախաներ միայն ոսկոր. իւրաքան-
չիւրը կատչած ողորմելի գոյքերու, այնպէս իբր թէ
ամէն մարդ զանոնք պիտի խլէր անոնց ձեռքէն:

Ուռուած էին անոնք հոն, ոչխարներու պէս,
քարափին վրայ, դաշտին ևգերքը, ասդին անդին, կի-
ներէն ոմանք կուլային, պառաւերը խաչ կը հանէին,
տղաք կը ճգային, հիւանդները գետինը պառկած կը
հռնդային:

Ո՞ւր պիտի մնային այդ մարդիկը, ո՞ւր պիտի
պատսպարուէին, ի՞նչ պիտի ըլլային:

Կանխաւ ծանուցուած էր Պոլսոյ կեդրոնին անոնց
առաքումը, բայց ոչ այդքան շուտ:

Օրմանեան Սրբազանին առաջնորդութեամբ կազ-
մակերպուելու վրայ էր խնամատարութիւն մը այդ
հէք ժողովուրդը ընդունելու համար: Գատը-Գիւղի
յատուկ մասնաճիւղ մը պիտի որոշուէր. բայց տակա-
ւին ոչինչ կար իրական և հարիւրներով տարաբաղդ-
ներ կը հասնէին, ոմանք անօթի, շատերը հիւանդ,
հիւսուած մասնաւանդ մալարիաէն:

Մինչև կեդրոնի խնամակալութեան կազմութիւնը,

մինչև Գատը-Գիւղի մասնախումբին հաւանական ան-
դամներուն երերտկալը, այդ խեղճերը անսուղ, ծա-
րաւ, անպատասպար, դաշտին մէջ էին և հովը կը փչէր
անխնայ:

Զինուորութենէ վերադարձող քանի մը սրտի
տէր տղաքներ, սաստիկ զգածուած այդ ահարկու տե-
սարանէն, եկան դուռս ափ ոտին: Պէտք էր հասնիլ,
բան մը ընել անմիջապէս, ստիպողաբար:

Առանց գիտնալու թէ ո՞ւր կ'երթամ, ինկայ փո-
ղոց, գործ մը տեսնելու, թէև մասնախումբին ան-
դամակցող պարոնները պատուիրած էին ոչինչ ընել
մինչև ժողով գումարուիլը:

Այդ պահուն ինքզինքնուս իրաւունք տուած էինք
նուիրապետութիւնները ոտնակոխ ընելու լայնօրէն:

Բարեպատեհ դիպուածով մը ճիշտ այդ պահուն
դէմս ելաւ իմ ամենասիրելի բարեկամուհիս Տիկին
Նելրիկ Մանուկեանը: Այդ տիկինը որուն ընկերակ-
ցութեամբը շատ անգամներ մասնակցած էի բարեգոր-
ծական հաստատութիւններու, ինչպէս Եէտի-Գուլէի
հիւանդանոցին, կրթական միութիւններու, որքանոց-
ներու ի նպաստ տրուած հանգէսներու կազմակերպու-
թեան, մեր պոլսահայ կիներուն մէջ ամենէն զարգա-
ցածներէն և գործունէներէն մէկն էր:

Ան Գատը-Գիւղի հայ բնակիչներուն ներկայա-
ցուցիչը եղած էր գերման դօրապետին կնոջ, տիկին
Նիգօլայի կազմած աղքատներու ապուր բաշխելու
միութեան մէջ և իր շնորհիւ բազմաթիւ հայ ընչա-
զուրկ ընտանիքներ պատերազմին դժուարին օրե-
րուն փրկուած էին անօթի մեռնելէ, մեծ էր իր սզ-
դեցութիւնը այդ միութեան մէջ և ինքը զայն կը գոր-
ծածէր ի նպաստ ազդակիցներուն: Գերման տիկնոջ
հետ այդ աշխատակցութեան շնորհիւ, տիկին Մա-

հոսկեան կարող եղաւ անմիջապէս գտնել շրջուն խոհանոցներ, պահածոյ կաթ, թէյ և լն։ որոնք գերման կ։ ինչին կը պատկանէին և որոնք նախախնամութենէն եկածի պէս եղան մեղի, և այդ իրիկունն իսկ արդէն պղտիկ օգնութիւն մը եղաւ տղայոց և հիւանդներու։ Ուրիշ տիկիներ և օրիորդներ եկան միանալ մեզի։

Գատը-Գիւղցիներու համար ատկէց աւելի սրտաճմլիկ, աղեկէղ տեսարան չէր կրնար բոլալ։ ինչ որ գիտէինք ոչինչ էր տեսածնուս քով։ Ամէնքս կուլայինք։ մութացիկներու պէս դոնէ դուռ կը զարնէինք, առանց կարգ ու կանոնի։

Անմիջական գործի ձեռնարկելը առանց երկար խորհրդակցութեան և վիճաբանութեան, արդարեւ խոհականութեան, *discipline* պակաս է, բայց երբ սիրտը, զգացումն է մղողը, այդ շատ բացառիկ պարագային, խոհականութիւնը հետու կը մնայ։ կ'ըլլայ դանդաղ ու քսաւէր։ Գատը-Գիւղի կիներուն մէջ դոնուեցան հիանալիօրէն անձնագոհներ։ Կեդրոնի ինսամաստարութիւնը բարեբաղդաբար փութով կազմուեցաւ շնորհիւ Օրմանեանի ջանքերուն և ղմայլելի կարողութեան։ Նոյն շաբաթ օրը Արբազանը եկաւ Գատը-Գիւղ՝ հոն ևս մասնախումբին պաշտօնը որոշելու, գործելու կանոնաւոր միջոցներ նշանակելու։ Որովհետեւ հետզհետէ կ'ստուարանար թիւը վերադարձողներուն ու մեր դործը սաստիկ կը դժուարանար։ Արամեան վարժարանը արդէն լեցուած էր։ մասնաւորի պարապ տուն այլևս չկար։ պէտք էր հնարքներ խորհիլ։

Դժբաղդաբար այդ օրերը այլ կերպով ևս եղբերգական օրեր եղան Գատը-Գիւղցիներուն համար։

Անակնկալը սուգի, անակնկալը մեծ կորուստի մը։ Օրմանեան շաբաթ երեկոյ նիստ գումարելով արդէն ծրագիր մը ներկայացուց, գրեթէ բոլոր գործ մը

տեսնելու կարող թաղեցիները ներկայ եղան այդ նիստին: Սրբազանը իր քաջայերող, համոզող, կարգադրող ոգիովը խրախոյս տուաւ ամէնուն:

Հետեւեալ օրը, կիրակի, պիտի քարոզէր Օրմանեան, և պոլսեցի ամէն հայ անխտիր մեծ հոգեկան վախճ մը կը նկատէր անոր քարոզները:

Թէեւ սովորական կիրակի մը, սակայն արտաքոյ կարգի բաղմութիւն մը չեցուած էր Ս. Թաղաւոր եկեղեցին: Մինչև բակը, մինչև փողոցին դրան առջև երերալու տեղ չկար: Ընդհանրապէս այդ աղօթատեղին յաճախող գէմքերէն դուրս՝ անձանօթ տիպարներ կը տեսնուէին, այլազան, քիչ մը տարօրինակ տարազներով: Հին ու մին հագուստներ, հայդուկի զգեստներու նմանող հագուստներ, սև բարախներ գլուխին, ամէնքը մաշած, գէմքերնին արեւահար, մալախալէն ղեղին ու մոխրագոյն, աչքեր փոսր ինկած, ժամանակէն առաջ ձերացածներ, կիներ մանաւանդ, ոմանք բաց գլուխ, ուրիշներ լաչակով: Բոլոր ասոնք՝ նոր հասած տարագրեալներ:

Ո՞վ գիտէ որքան ատեն զուրկ ժամէ, աղօթքէ, պատարագէ, ազգակից հաւատացեալներէ, եկած էին խեղճերը կարօտնին առնելու խուսկէն ու մոխէն: Խորանէն ու բուրմառէն, նոյնիսկ մարդոց հպումէն:

Ամենուս սիրտը խորունկ յուզումով լեցուած էր այդ կիրակին, այդ տաճարին մէջ, տեսնելով ահռելի փոթորիկէն խուսափած այդ մնացորդները, կենսունակ ժողովուրդ մը գէպի հոն քչուած այդ բեկորները:

Շփոթները չտեսնել կը ձեւացնէին, բայց, ընդհանրութիւնը համակուած էր արդահատանքով: Ի՞նչ կարելի էր ընել ամօքելու համար անոնց ճաւը, պրզ-

տիկ կեանքի շունչ մը տալու համար անոնց, որոնք, հակառակ ծով տառապանքին, իրենց հոգիին խորը տակաւին պահած էին սէր՝ դէպի Հայոց Աստուածը, ականատես՝ իրենց Գողգոթային, իրենց տեւական խաչելութեան:

Կանգ առին դպիրները երգելէ. անօտ մօտին ծածանումները կը խնկաւետէին լոռեթիւնը սրբավայրին: Աջ կողմի դասէն, վեղարը մինչև աչքերուն վրայ, ոտքի ելաւ Որմանեան՝ քարոզիչի թիկնաթոռէն. գունատ էր ան, մեղրամոմի գունատութեամբ, և յողնած: Արտագողով կը սպասէինք անհամբեր: Ի՞նչ պիտի ըսէր ան. իր հոծտորի հրաշալի, անմրցելի տաղանդը ինչն՞ր պիտի գտնէր պատմելու համար չարչարանքները, մարտիրոսացումները և մատնանչելու անոնց սփոփանք:

Ու խօսեցաւ ան, հմուտ աստուածաբանը, ոսկերեւրան քարոզիչը: Աւագ, ալիս չէր այն ոգեւորիչը, այն համակ կեանք, համակ համոզումներնչոք կրօնականը, որ լուսաւոր հաւատքին հիւթը կը սրսկէր ժողովուրդին. չէր ալիս նարեկացիին հրաթն մտքին աշակերտը, որ կը տանէր ամբոխը դէպի խորհրդաւոր մխիթարութիւնը երկնային մթնոլորտներուն: Ունջած ծերունի մըն էր. ընկճուած, որ ջանքեր կ'ընէր իր սպառած կարողութիւնները վերագտնելու. իր հզօր ձայնը անդամ, որ տաճարներուն զմբէթները կը դռագնէր երբեմն, կարծես թրջած լաթի մը մէջ փաթթուած էր:

Կրկին տիրեց լոռեթիւն տաճարին մէջ, թախծոտ լոռեթիւն մը,

Յանկարծ անսովոր շշուկոց մը մեծ դրան առջևի բազմութեան մէջ. ամբոխը ճամբայ կը բանայ. սեւ կերպարանք մը, ուրուականի մը պէս կը յառաջանայ

հապճեպով . կի՛ն մը, թրքական չարչափի մը փաթ-
թուած, երեսը սեւ քողով ծածկուած, շտապով կը յա-
ռաջանայ դէպի դուռը, դէպի Սրբազանը, որ կանգ ա-
ռած է՝ վերջին օրհնէնքը տալէ առաջ ժողովուրդին:
Երբ այլևս շատ մօտը կը հասնի քարոզիչին, կը խո-
նարհի, խաչ կը հանէ և բաներ մը կ'ըսէ: Օրմանեան
պահ մը կը վարանի, յետոյ դողդողացող ձեւքով մէկ
կողմ կ'ընէ կնոջ թրքական քողը և չարչափ: Շատ
գեղեցիկ նորահաս աղջիկ մըն է որ կը քաչէ կը համ-
բուրէ Սրբազանին ձեռքը՝ դէմքը արցունքով ողող-
ուած:

Մեծ կրօնականը կը խաչակնքէ մանկամարդ աղ-
ջրկան գլուխը, ցած ձայնով աղօթք մը կը մրմնջէ և
կը դառնայ դէպի խորանը:

Պատարագը կը շարունակուի:

Պահարանին դրան մէջ ես ու իմ բարեկամս Ներ-
սէս Օհանեան, առանց ինքզինքնիս զսպելու որ և է
կարողութեամբ՝ կուլանք, կուլանք կուտակուած յու-
զումներէն այդ մէկ քանի օրերուն. կուլանք մանա-
ւանդ բոլոր այն հայ աղջիկներուն համար, որոնք
բաղդը չունեցան Պոլիս քալու և քօղերնին հայ կրօ-
նականի մը պատռել տալու: Երգեցողութիւններուն
կ'ընկերանան զսպուած հեծկլտուքնիւր ամբօխին մէջէն:

Այդ մանկամարդ աղջիկը մէկն էր այն հազարա-
ւորներէն՝ որոնք Թուրքերու տուները մնացած էին և
բացառապէս Պոլիս բերուած անոնց հետ՝ պատերազմի
վերջին տարիներուն:

Հուսիկ Պոլիսեան կը կոչուէր ան, հեռուոր աղ-
դականուհին գրադէտ Պ. Վահան Թարութիւնեանին
(եղբայրը բանաստեղծին), որուն ընկերակցութեամբ
վերադարձաւ Մալկարա իր ծննդավայրը և հոն ա-
մուսնացաւ պատուաւոր երիտասարդի մը հետ:

Կիրակի յետմիջօրէին դարձեալ ժողով, Օրմանահանի նախագահութեամբ, Երեկոյեան՝ ի պատիւ Սրբազանին ճաշկերոյթ և վերջին կարգադրութիւնները :

Այդ կարճ միջոցին Օրմանեան այնպիսի կազմակերպիչ կարողութիւն մը ցոյց տուած էր՝ հակառակ յոգնած և ընկճուած ըլլալուն՝ որ ամենէն քիչ համակիրներն իսկ զմայլած էին :

Երեք օր, Օրմանեան հիւրը եղած էր Ներսէս Օհանեանին, որ կը բնակէր Գատը-Գիւղ մեր տան շատ մօտիկը :

Կիրակի երեկոյ ուշ պառկած էին և Սրբազանը ինքզինքը շատ սպառած զգացեր էր : Երկուշաբթի կէս օրին մօտ, դացի զինքը տեսնելու . խոստացած էր այն օրը մեզի գալ և անկից անցնիլ նախագահելու ինստատարութեան նիստին :

Չեմ գիտեր ի՞նչ բնագոյումով փափաքեցայ երթալ զինքը առաջնորդել մեր տունը :

Նստած էր բազմոցին անկիւնը և զիս տեսնելուն շատ ուրախացաւ . կատակեց ինչպէս միշտ կ'ընէր. եւ խնդրեց տիկին Օհանեանէն մեզի խահուէ ապսպրել :

Խոստում առաւ ինձմէ որ ամէն բան մէկդի ձգելով զբաղիմ տարագրեալներու խնդրով : «Սիրտդ դիր այդ գործին մէջ, բաւա . գիտեմ որ շատ բանի կարող է կին մը, երբ սիրտ դնէ» :

Հաղիւ քանի մը ումպ առած էր սուրճէն, գաւաթը ձեռքս տուաւ : Մոմի պէս ճերմկած էր .

— Դէշ կը զգամ ինքզինքս, մրմնջեց, ու գլուխը պատին կրթնցուց :

Սաստիկ յուզուած, ամէնքս շուրջը բոլորուեցանք . բօխկի մը լուր տրուեցաւ :

Հետզհետէ կը վատթարանար վիճակը: Ժողուեց պահ մը ինքզինքը և խնդրեց ինձմէ որ երթամ Բերա Խնամատարութեան Ժողովատեղին և իմաց տամ իր տկարութիւնը, յետոյ գտնեմ Տօքթ. Թորգոմեանը, իր բժիշկը, առնեմ իր մօտը բերեմ, միանգամայն ընտանիքին լուր տալով:

Փութով կատարեցի այդ փափաքները և երբ եկեկոյին վերադարձայ իր մօտ, այլևս չճանչցաւ զիս: Պատկած էր անկողինին մէջ, աչքերը պղտորած, ներարկումներ ըրած էին. Թորգոմեան անյոյս գտած էր վիճակը: Ձեռքը բռնեցի, պաղ էր մարմարի պէս, կարծեց թէ Ձաւէն Սրբազանն էի:

— Լաւ ըրիք որ եկար, Ձաւէ՛ն, ըսաւ:

Անկից յետոյ անկապակից խօսքեր միայն կրցաւ արտասանել:

Տապալած էր կաղնին, և մենք հոն մոխիրներուն վրայ կը գուրգուրայինք:

Տէր և Տիկին Օհանեանները զմայլելի եղան, ըրին ամէն զոհաբերութիւն, ամէն ջանք:

Երբեք պիտի չկրնամ մոռնալ այն ամպամած օրւան իրիկնամուտը, ուր այդ մեծ մոռաւորականին, այդ պերճաշուք կղերականին մարմինը Աքքեպիսկոպոսի զգեստներով, չաթալթաղը գլուխը, Գատը-Գիւղի երիտասարդները գուրս հանեցին Օհանեանին տան դուռէն և ոչ ստուար բաղմութեան մը ընկերակցութեամբ տարին Ս. Թագաւոր եկեղեցին:

Սակայն աչքերս քողարկող արցունքներուս մէջէն լուսաճաճանչ բառերով ներկայացան մութիս իր հսկայ գործերը, իր հոյակապ աշխատութիւնները, որոնք Գատը-Գիւղի փողոցներէն շատ հեռու, (1) գա-

(1) Երբեք որ յետոյ Բերայի Ս. Երրորդունեան եկեղեցիին մէջ փառաւոր յուզարկաւորունեան հանդէս մը կատարեցին, հո՞ծ բազմունեան մը ներկայումեան:

րերու ընթացքին, հայ գրականութեան, հայ եկեղեցական պատմութեան հակոթին պիտի շողշողան, փոխան մութ երկնքին, այդ իրիկնամուտին, սուգի իրիկնամուտին:

Ջանքը քնտանիքին պահպանումին՝ այդ հէք տարագրուած ափ մը ժողովուրդին մէջ ա՛յնքան էր դգալի: Փիլիսոփային ըսածին պէս, անոնք կարծես անխուսափելի քայքայումին հակադրած էին յաւերժական քնտանիքը, որպէսզի կարելի ըլլայ ոչ մէկ հալածանքի պահուն չկասեցնել ցեղին ամենակարող աճումը:

Հայրենակիցները խումբեր կազմած էին, ընդհանրապէս մէկ սենեակ հաւաքուած, իրենց խղճալիութիւնը սփռեալով իրարու մօտ, աւելի դիւրաւ ըմբռնելով իրարու ցաւն ու մորմոքը:

Արամեան վարժարանին երկու շէնքերը լեփ լեցուն էին, ինչպէս նաև հետզհետէ տրամադրուած շատ մը տուներ: Ճաշերը կը պատրաստուէին Արամեան վարժարանի պարտէզը չըջուն խոհանոցներու մէջ և կը բաժնուէին միւս կայաններու եփքին տղայոց միջոցով:

Այդ երիտասարդներուն և տիկիկներուն մասնաճիւղը օրինակելի անձնութեամբ կը գործէր, երբեմն ալ ընդվզումի ցոյցերով գէպի մասնախումբը՝ որուն տտենապետին Ս. Պէրպէրեանին հետ (եղիւմտական նախարարութեան պաշտօնեայ, հմուտ ելմտագէտ) շատ անդամներ բուռն վիճաբանութիւններ կ'ունենայի, իրրև ատենապետ տիկիկներու մասնաճիւղին: Կը պատահէր որ շատ լուրջ խօսքեր ըսէինք իրարու, բայց երբեք ռիսկալուծութիւն չկար մեր յարաբերութիւններուն մէջ:

Բնաւ մտքէս չէր անցած թէ այդքան դժուարին գործ է այլադան քաղաքներէ հասած ժողովուրդի մը՝ որ տառապած է անհունօրէն և իրաւամբ դառնացած, սփոփանք, օգնութիւն հասցնել, ջանալ անոնց շատ փոքր գոհունակութիւն մը պատճառել:

Չո՛ւր ջանք, զո՛ւր աքնութիւն:

Կեդրոնի իննամատարութիւնը որոշած էր կարելիին ընել, հետեւելով Օրմանեանի պատրաստած ծրագրին, իրենց երկիրները վերադարձնելու գանձք՝ որոնց համար այդ հնարաւորութիւնը կար:

Սակայն այդ ալ դիւրին չէր: Տրտուեցնելու, ընդվզուեցնելու տեղի կուտար միշտ, երբեմն իրաւամբ, բայց յանցանքը ոչ մերն էր ոչ ալ իննամատարութեան:

Իրիկունները ընդհանրապէս յոգնած, ընկճուած, մանաւանդ վերջերը, (երկար ամիսներ տեւեց այդ անխնայ աշխատութիւնը) սենեակս կը քաշուէի և վառարանիս մօտ կը ծխէի: Հոն կուգար առջևս դորդին վրայ ծալլապատիկ նստած այն նորահաս աղջիկը՝ Արտեմ զոր տարագրեալներու խումբին մէջէն առած տունը բերած էի, որովհետեւ կը ճանչնայի գինքը մեր նախկին սպասուհիին ազդականը ըլլալուն:

Անլուր պատմութիւններ այդ մատաղ աղջիկէն իմացայ այդ իրիկունները, որոնց կը յաջորդէին անքունութեան երկար ժամեր:

Գիշեր մըն ալ փոթորիկ կար դուրսը, պատուհանիս առջևի մեծ ծառերը տապալելու սպառնացող: Արտեմ խոտված էր, դուրսը կրթնցուցած թիկնաթոռիս եզերքին, սաստիկ տպաւորուած էր կարծես տարբերու գայրոյթէն, յանկարծ վեր ցցուեցաւ, գրեթէ ծնրադիր և սկսաւ պատմել:

«Այսպիսի փոթորիկի գիշեր մըն էր, ըսաւ, մեր

կարաւանը երկար քալելէ յետոյ մօտեցած էր Հալէպի. կանդ առած էինք դիւղի մը մէջ. Ամբողջ օրը սաստիկ տաքը տանջած էր մեզ ամէնքս, ջուրերնիս նուազած էր. պէտք էր տոկալ անտանելի ծարաւին:

«Ինձ նման տղաք շատ կային կարաւանին հետ, մանաւանդ աղջիկներ. ամէնքս կը ճգայինք յուսալով որ մէկը կը գլխայ մեր վրայ:

«Կը քալէինք, կը քալէինք, անդադրում, մայրս, ինձմէ մեծ քոյրս և եղբայրս՝ 17 տարեկան:

«Այդ եղբայրս օրերով տաքութիւն ունեցած էր սաստիկ, բան չէր կրնար ուտել, այլևս դժուար կը քալէր. կարողութիւն չունէր. Մայրս յոյս ունէր որ, Հալէպ հասնելու, պիտի կրնար խնամել, բուժել զայն. Խնչպէս ըսի, տաքը անտանելի էր. եղբայրս, սպառած, ա՛լ չկրցաւ քալել, խեղճ մայրս ստիպուեցաւ կռնակը առնել զայն. Այսպէս շարունակեցինք ճամբան մէկ քանի ժամ. Մայրս երբեմն կը կքէր բռնի տակ, վար կը դնէր տղան, շունչ կ'առնէր, յետոյ նորէն կը շալկէր, ամբողջ կարաւանին աչքը մօրս յառած էր. կարծես հրաշքով ոտքի վրայ էր ան. եղբայրս կ'աղերսէր.

— Թո՛ղ գիս, մայրի՛կ, ձգէ՛ հոս մեռնիմ...»:

«Մայրս անխօս կը քալէր:

«Կէս օրը անցած էր արդէն. ճամբան կ'երկարէր մեր առջև սահաւորում. Փոսի մը եզերքը մայրս գլուխեցաւ իր բռնին հետ, փութացին իր մօտը. ա՛լ կարողութիւնը չէր մնացեր, մարելիք եկած էր վրան. Շուրջը պատեցին. կը համոզէին զինքը որ հոն թողու. զաւակը, նախ սոսկաց, ընդվզեցաւ, յետոյ, մեզ տեսաւ, քոյրս և զիս՝ իր քղանցքէն կախ, բռնեց մեր ձեռքերէն, պիշ պիշ նայեցաւ մեզի:

«Կարաւանը չէր կրնար սպասել, անհնար էր կըր-

կին կռնակը առնել տղան, ծունկերը կը դողային, մենք հրկուքս կը քաշէինք ձեռքերէն, վախնալով որ հոն առանձին կը մնանք, միւսները կ'երթան: Մայրս՝ խելացոր՝ մեզի կը նայէր մէկ մը, մէկ մըն ալ եղբօրս. մենք քրոջս հետ կուլայինք, «Երթանք» կը ճչէինք: Եղբայրս անշարժ պատկած էր փոսին եզերքը:

«Մայրս ընդոստ շարժումով մը մեր ուտեստեղէնի տոպրակը նետեց զաւկին մօտ, առանց բառ մը րսելու քաշեց մեր երկուքին ձեռքէն և վազեցինք դէպի կարաւան:

«Ո՛չ մէկ արցունք թափեց մայրս մինչև երեկոյ, ո՛չ մէկ բառ ըսաւ, ոչ ալ բերանը բան մը դրաւ:

Ամբողջ կարաւանը սահմուկած էր:

«Երեկոյեան ուշ ատեն գիւղ մը հասանք, մեզ գէշ աղէկ պառկեցուցին, մայրս ճամբուն եզերքը նստաւ:

«Դիչերը, այս գիշերուան պէս՝ սաստիկ փոթորիկ մը ծագեցաւ, կայծակ, որոտում, մենք քնացանք, քոյրս և ես:

«Առաւօտուն դադրած էր մրրիկը, արև ծագած՝ պայծառ, աղուոր, կարաւանին մարդիկը միշտ փոսին եզերքը գտած էին մայրիկս, անշարժ, երեսը դարձուցած ճամբուն, որ կը տանէր դէպի հոն՝ ուր ձգած էր զաւակը: Մեռած էր խեղճ մայրիկս:

«Երկու օր վերջը հասնող կարաւանէն պատմեցին թէ 7 ժամ անդին փոսի մը եզերքը մեռած տեսած էին պատանի մը երեսը դարձուցած դէպի ճամբան որ կ'երկարէր մինչև մեր իջեւանած գիւղը:»

Աղջիկը լռեց, ձգած դուխր ծունկերու վրայ, ձեռքս իր մազերուն մէջ, մնացի երկար ատեն: Կը խորհէի թէ, ո՞վ դիտէ, թերևս փոթորիկին մէջէն հէք կ'նոջ հոգին գտած էր զաւակին հոգին և թեւերուն վրայ առած զայն, տարած էր երկինք նահատակներու լոյս պսակով պսակուելու:

Սեւ վարսագոյրը իջած է մեծ եղեռնին վրայ, Բայց մարդկութիւնը ի՞նչպէս պիտի կրնայ մոռնալ ազգի մը մարտիրոսացումը:

Այդ օրերուն շատ երկար ժամանակ չունէինք ճակատադրին գերագոյն հանելուկը լուծելու ջանքեր ընելու, փիլիսոփայելու չարին ու բարիին վրայ, Խրաւ էր որ խորհելու, խորհրդածելու նիւթ տուող մեծ անցքեր, եղբերգութիւններ, եղելութիւններ կային շուրջերնիս, բայց ուումբի մը պէս յանկարծ պայթած կորովը գործելու, կազմակերպելու, պայքարելու, հասնելու, մտածումները կը վանէր հեռու և օրեր կային, ուր բոլորովին մեքենական կը դառնայինք:

Անսահման երջանկութեամբ մը կը դիտէի այն գութի, եղբայրասիրութեան, գորովի զգացումը որ հիանալիօրէն արթնցած էր Պոլսոյ Հայութեան մէջ. պոռթկում մըն էր ան, նման գարնան ծլարձակումի պոռթկումին: Ամենէն աւելի աղապատանքի առարկայ էին այն նորաբողոք էակները, այն վտիտ որբերը՝ որոնք շարան շարան կը հասնէին հեռունքէն թէ մօտերէն. պզտիկ սիրելի բաղդազուրկեր, որոնք մեզի առատ արցունք թափել կուտային:

Կեդրոնի թէ արուարձաններու մեծագոյն մասին մէջ փութով կը բացուէին որբանոցներ, որոնց կազմակերպիչ մասնախումբերը անխոնջ ժրջանութեամբ կ'աշխատէին, և հայ ժողովուրդը կուտար լիաբուռն:

Ամենէն աւելի Ենի-Գաբուն, Գում-Գաբուն և Սամաթիան էին որ գութի, դուրգուրանքի գրաւականներ կուտային, բանալով իրենց սիրտն ու քսակը ազգին մեծ աղէտին առջև:

Կը յիշեմ, Գում-Գամբուցի կիները, տասն և հինգ

օր շարունակ, եկան աղջկանց որբանոց մը, ուր 300 պզտիկներ կուտակուած էին, զսնոնք մաքրելու լուալու, հագուեցնելու, անկողին պատրաստելու իրենց ծախսով: Իսկ սափրիչները, բարի ազնիւ ժողովուրդի մարդիկ, թողած խանութ, յաճախորդ և դործ, եկան օրերով, աղտոտ, ոջլոտ, քոսոտ, դիսախոխ գլուխները մաքրելու, ածիլելու, դարմանելու, սանտրելու: Շատ յուզիչ տեսարաններ էին ատոնք և մենք եթէ ատեն ունենայինք, պիտի փղձկէինք:

Ամէն վազվզուքներու, հանգանակութիւններու, ժողովներու, երբեմն անհասկացողութիւններու, վէճերու, պայքարներու անախորժութեան քով կար սակայն պզտիկ հրճուանքի անկիւն մը, այն ալ ինպստ կազմակերպուած հանդէսներն էին. (թէ և ես ի վաղուց կողմնակից եղած չեմ թշուառութիւն մը ամոքելուն պատակով զուարճութիւն ստեղծելուն): Բայց, վարիչներէն շատեր կ'ենթադրէին թէ՛ վերջապէս երիտասարդութիւնն ալ պէտք ունէր հաճոյքի և ջանք ընելու էր օգտակարը կցել հաճելիին:

... Այլագան բարենպատակ հաստատութիւններ կը կազմակերպուէին հետզհետէ, կեդրոնական և մասնակի որբախնամ մարմիններէն զատ իր շատ կարեւոր դիրքը եկաւ բռնել Հայ Կարմիր Ուսչը, նախաձեռնութեամբ Տօքթէօր Բարսեղեանին և իր խօսեցեալ օրիորդ Արուսեակ Փանոսեանին:

Այդ միութիւնը, որուն ատենապետութիւնը յանձնուեցաւ Պոլսոյ հայ տիկիներուն կարողներէն մէկուն, Տիկին Մարի Ստամպուլեանին, շուտով նախանձելի վիճակ մը ստացաւ. ունեցաւ իր մասնաճիւղերը, Բանկայթի, Գատը-Գիւղ, Իւսկիւտար և այլուր, նախ փոքր ինչ առ խարխափ, յետոյ՝ բաւական կանոնաւոր:

Ամէն գթասիրական ձեռնարկներուն հետ, Պոլսոյ

հայ կիները, առաջնորդութեամբ մէկ քանի մտաւորական տիկիներու և օրիորդներու, փափաքեցան հիմնել լիկա մը՝ որ կոչուէր Հայ կանանց լիկա և զբաղէր քիչ մը հայ կնոջ ճակատագրով. բարոյական վիճակով, պաշտպանէր անոր իրաւունքները, զարգացնէր զայն ըստ կարելոյն, զբաղէր նաև կրթական, մտաւորական, արուեստադիտական, բարեսիրական և փոքր ինչ ալ քաղաքական հարցերով:

Իր նպատակներուն այս վերջինը ժպիտը տուաւ շատ մը քաղքենի կամ լաւ ևս ասիական մտայնութեամբ այրերու, բայց, անդամուհիները այդպիսի արհամարհանքներէ երկնչելու միտքը չունէին:

Առաջին գումարումին, ժողովի հրաւիրուեցան զրադիստուհիներ, ուսուցչուհիներ, ծանօթ առեւտրականներու կիներ, վերջապէս բոլոր աչքառու հայ տիկիները և օրիորդները՝ որոնք մեծ կամ միջին անուն մը չինած էին:

Ատենապետիլ այդ ժողովին ինձ վիճակուած էր՝ խնդրանքներուն վրայ տիկիներ Պահրիի, Ա. Թէոդիկի, Հայկանոյշ Մարքի և օրիորդ Մաննիկ Պէրպէրեանի, որ ինքն ալ ատենադպրութիւնը կ'ընէր:

Բաւական չահեկան վիճաքանութիւններէ յետոյ, քուէով ընտրուեցաւ դիւանը, որ միաձայնութեամբ նոյն օրուան վիճակը պահեց: Որոշուեցաւ Գործադիր Մարմին մը ընտրել և զբաղիլ Միութեան հիմնական կանոնագրով:

Շատ գովելի ոգեւորութեամբ մը սկսաւ այդ Միութիւնը, շատ խօսելու նիւթ տուաւ. շատեր կարծեցին թէ ան պիտի ընէր փրփականտը Ֆէմինիզմի և ատով ընդվզումի մղել հանդարտիկ, աւանդական պարկեշտութեամբ օժտուած յարգելի հայ կինը: Այդ անիմաստ ենթադրութիւնը այնքան չեղտուեցաւ և

Ֆէմինիզմը այնքան ծուռ մեկնուեցաւ՝ որ ես, խնդրանքներուն վրայ տիկին Թէոդիկի և տիկին Հ. Մարքի, ստիպուեցայ յօդուածաշարք մը գրել և բացատրել թէ ի՞նչ է Ֆէմինիզմը՝ իր բարոյական բարձր ըմբռնումին մէջ։

Հայ Կ. Լիկային լաւագոյն ձեռնարկներէն մէկը եղաւ մղել սրամիտ ու երիտասարդ կարող գրողիտունի տիկին Հայկանոյ՝ Մարքի հիմնելու շարաթական հանդէս մը, որ կոչուի Հայ Կին և ըլլայ օրկանը Լիկային։ Տիկին Մարք առաջին օրէն ցոյց տուաւ զմայլելի խմբագրութիւն մը բոլոր յատկութիւնները, իր վարժ գրիչը, խճճող ոճը, սահուն աշխարհաբար լեզուն, դատելու, ըմբռնելու, քննադատելու սուր, անբաղդատելի կարողութիւնը, իր Պօնափարթին ծերուկ պահակներուն սրտին պէս քաջարի և որ եւ է հարուածէ չվախցող սիրտը զինքը անմիջապէս դասեցին առաջնակարգ թերթ վարողի դիրքին։

Լիկային քայքայումէն յետոյ ևս 15 տարիներ Հայ Կինը պահեց իր եղական տեղը հայ լրագրութեան մէջ. և թերեւ ցարդ մնար ան ի մեծ դոհունակութիւն հայ մտաւորականութեան, եթէ տխուր դաւադրութեան մը զոհ գացած չըլլար և խափանուած՝ ի սպառ։

Լիկան ունեցաւ նաև իր չէնքը, շնորհիւ Պ. Առաքել Չաքրեանի, որ այն օրերուն անպատասխարներուն ախախնամութիւնն էր, և անոր շնորհիւ իւրաքանչիւր բարենպաստակ Միութիւն կ'ունենար ձրիօրէն հանգստաւէտ չէնք մը, և որբերն ալ՝ օգաւէտ ու խնամքով կառուցուած բնակարան։

Այդ կեդրոնատեղին կը գտնուէր Բանկայթի, Շիտակ Ճամբուն վրայ, Լիկան հոն պատասխարեց որբունհիներ, բաւական թուով, որոնք նախնական ուսում կ'առնէին, կը խնամուէին, ումանք ալ կ'ամուսնանա-

յին շատ անգամ հայրենակիցներու հետ: Գործ: Ժողովին տիկինները կը հսկէին այդ հաստատութեան և խնամակալ կ'ընէին մը միշտ մնայուն էր հոն խոհարարուհիքն և տնտեսուհիքն հետ:

Բոլոր որքերը որ կը հասնէին Պոլիս, ամէնքը ուղղակի իննամատարութեան չէին յանձնուեր դժբախտաբար: Կային որ թուրքի տուններուն մէջ էին, անոնց հետ վերադարձած գաւառներէն: Կային ալ որ, թէ և իննամատարութեան ոտ, բայց թրքախօս էին, և ինքզինքին թուրք կը կարծէին: Այդ պատրուակներով թուրքերը խնդիր հանած էին թէ Հայերը և Ամերիկացիները թուրք տղաքներ կ'ուզեն հայացնել և թուրքերուն ձեռքէն կ'առնեն այդ նպատակով:

Այդ բոլոր բողոքներուն վերջ տալու և հայ մանուկները թրքութենէ ազատելու համար, պէտք եղաւ որոշել վայր մը, չէզոք տուն մը, ուր այդ անորոշ ազգութեամբ տղաքը, այսինքն՝ կասկածելիները, բերուէին և ամերիկացի, հայ և թուրք խառն մասնախումբ մը կազմուէր, և քննութենէ անցընէին գանձը, մինչև որ իւրաքանչիւրին յիշողութիւնը քրքրուէր, ապացոյցներ կամ խոստովանութիւններ ձեռք բերուէին:

Ամենէն յուզիչ տպաւորութիւնը՝ զոր պահած եմ Ձէզոք Տունէն, հարստանկիւն հանդէսի մը առթիւ է: Պոլիս խուժող հոծ թիւով որբուհիներէն առաջինը, Լիկային մէկ պաշտպանեալը, ամուսնացաւ Ձէզոք Տան մէջ իրեն հայրենակից երիտասարդի մը հետ: Իր տեսակին մէջ առաջինն էր այդ հանդէսը: Որպէսզի խեղճ աղջիկը շատ չզգայ անհայր անմայր ըլլալը, (իբր թէ կարելի ըլլար չզգալ այդպիսի պակաս մը), մեծ մասը Լիկայի տիկիններէն, Կ. իսպի անդամուհիներէն, աստնապետ, ատենադպիր, գանձապետ, բոլորը

ներկայ էին հոնս Փեսային ազգականները, բաւական բարեկեցիկ ու պատուաւոր վաճառականներ, խնդրեր էին Պատրիարք Զաւէն Սրբազանէն ներկայ ըլլալ աւարտողութեան, և Սրբազանը՝ որ մասնաւոր գուրգուրանք մը կը տածէր դէպի որբերը, սիրով եկած էր նախագահել:

Քիչ անդամ հանդէս մը այդքան լուրջ, տպաւորիչ եղած է:

Երբ քահանան խօսելէին հոտերուն մէջ կ'օրհնէր սպիտակազգեաց հարսը և երիտասարդ թիագեղ փեսան, կարծես մութին ծածանուտ ձուէններուն մէջէն կրկնապատկերի մը պէս կ'ընդնշմարուէին բիւրաւոր հոգիները նահատակուածներու, որոնք, մոռնալով իրենց աշխարհային չարչարանքը, աքսորը տաժանելի, տօթը անապատին, պտպակը անհանդուրժելի, մտրակը անողորմ շավուեին, լիճերը արիւնի, և ընկերակցութեամբ լուսացնցուղ քերովքէներու, եկած էին տեսնելու պսակը՝ խանձած մեծ դաշտին թոշնած ձաղիկներէն մնացած մէկ քնքոյշ բողբոջին, որ այդեւէտ սարերու վրայ պիտի ճլէր, ձաղիէր, գեղեցկօրէն և ցեղը պիտի չարունակուէր աննուաճ:

Մարդիկ կարծած են, կը կարծեն և պիտի կարծեն տպահոյաբար միշտ թէ՛ տառապանքը իրաւունք մը կուտայ երջանկութեան և թէ՛ մահաւանդ անիրաւօրէն հալածուածը օր մը կը գտնէ վայելքը արդարութեան:

Միամիտ մարդկութիւն:

Բացուած էին դռները ցնորքներուն, Փարիզէն, Ժրնէվէն հասած լուրերը մեղի թեւեր կուտային վերանալու, ճախրելու դէպի հեռաւոր սարերը սպիտակափռո:

Ի՞նչ երազներ չէինք հիւսեր, որոնց ամէնքը կը փաթթէինք նոր ծածանող հայկական դրօշակին մէջ, որ պաշտելի էր մեզի իր մութ կապոյտ, նարնջագոյն և կարմիր խորհրդաւոր երանգներովը:

Բնաւ չեմ մոռնար, օր մը, տիկին մը Բերայի Շիրտակ ձամբուն վրայ, սաստիկ յուզուած, թեւէս քաշեց տարաւ զիս ցուցավեղկի մը առջև, ուր շնորհայի ծալքերով ի տես դրուած էին ֆրանսական, անգլիական և հայկական դրօշակներ, քով քովի: Արդարեւ, ես ալ բաժնեցի տիկնոջ յուզումը. ա՛յնքան կարօտը ունէինք երջանիկ յուզումներու:

Փարիզի պատուիրակութիւնը մեր երազներուն կեդրոնն էր. Պօղոս փաշան, Նորատուրկեանը, Հեւի հեւ կը հետեւէինք անոնց գործունէութեան, երթեւեկներուն, տեսակցութիւններուն, Ահարոնեանին, Չօպանեանին ամէն քայլափոխին, որոնց արձագանգները մեր սրտերուն հրճուանքն էին:

Վայրկեան մը մտքերնուս չէր անցնէր թէ՛ թերևս մինչև մեզի հասնելուն, կը խեղաթիւրուէին լուրերը և թէ՛ թերեւս մենք մեր փափաքներն էր գորս իբրև իրականութիւն կ'առնէինք:

Մեր լիկային ժողովներուն մէջ, Խրեմի, վէճի նիւթ կ'ըլլար թէ՛ ո՞ր պետութեան մանջան օգտակարագոյն պիտի ըլլար Հայաստանին, մեծ, քնդարձակուած Հայաստանին: Նոյնիսկ օր մը առաջարկ եղաւ որ հեռագրութի նախագահ Վիլսոնին, որպէսզի ամերիկեան մանջան քնդունուի:

Բուռն ոգեւորութեան օրեր՝ ուր մարդ իր կարեւորութեան չափն իսկ չէր կարող կշռել:

Վիլսոն. ի՞նչ պաշտելի դէմք, ի՞նչ բարիքներ, ի՞նչ երանութիւններ պիտի պարգեւէր ան մեզի: Առաքեալ մը զրկուած Աստուծմէ մարդկութեան, այլ

մանաւանդ Հայերուն բարիքին համար: Ա՛յնքան հրաթե էր եռանդը և մեր երեւակայութիւնը ա՛յնքան ուժգին կը գործէր որ եթէ ներքեք իմաստուն մը իրականութեան բերելիք հիւսթափութեան վրայ խօսէր մեզի, իսկոյն կ'իշխար արժէքէ, եսասէր, յոռետես, ազգատեհաց կը յորջորջուէր:

Թերթերը հրաշունչ յողուածներով լեցուն էին. հանդէսները կը վխտային քերթուածներով, ուր շատ աղմուկ կար և քիչ գեղեցկութիւն: Ի՛նչ փոյթ, ժամանակը չէր պզտիկ բաներով զբաղելու. պէտք էր խանդավառուիլ և խանդավառել:

Նոր թերթեր լոյս կը տեսնէին, (մութէն լոյս), ինչպէս Ժողովուրդի Ձայնը և ուրիշներ, շատերը կարճ կեանքով:

Հայ խմբագրութեամբ ֆրանսերէն թերթ մը ևս սկսաւ հրատարակուիլ. Վերածնունդ անունով, որուն վարչութիւնը յանձնուած էր քաջ ֆրանսադէտ Տիգրան Չալեանի, Շահեկան եղաւ այդ թերթը իր մաքուր ֆրանսերէնով, լուրջ խմբագրականներով և կարելի եղածին չափ լաւատեղեակ լուրերով ու շրջահայեացութեամբը:

«Երէ Ղազարոս խօսած րլլաբ, մահուան գաղտնիքին քափանցելէ յետոյ, հիմա ոչ կէօրէ, ոչ Բասմալ, ոչ Պօթլեռ, ոչ Վիկնչի գոյութիւն պիտի ունենային: Ղազարոս լուռ մնաց»: ՌՈՊԷՌՔԻՄԸ

Տարիներէ ի վեր Թումանեան թափանցած է գերեզմանին գաղտնիքին, ան ստիպուած է Ղազարոսին նման, աստուածային հրամանով, լուռ մնալու:

ԼՈՒՈՒ ԵՐԵՒՔ:

Իր ստեղծագործութիւնները երաժշտութիւն մըն

ին որ կը նուագեն յաւերժապէս, իր դամբարանը չի կրնար մնալ լուռ, բանաստեղծութիւնը լուսադողոջ, իր զիւթահրաշ տաւիզը կը հնչեցնէ հոն:

Ան քերթողն է անիրակտն տեսիլքներու, քերթողը հեքեաքներու, քերթողը որ պարզ հպանցումով մը ամէն ինչ կը դարձնէ կախարդիչ:

Իր երկերուն հորիզոնին վրայ կ'արփաւետին հրաշալիքներ, ընդլայնում մը գերմարդկային տնջքերու, անհուն հեռապատկերը խորհրդաւորութեան մը որ ամենէն խոնարհ տեսարաններուն իսկ կուտայ դադտնածածուկ գեղեցկութեան մը բիւրեղացումը:

Պարզ պատմուածքէ մը ան կը ժայթքեցնէ վճիտ բանաստեղծութեան ցոլքեր, շողշողացող, ակնախտիդ, և անոնք ծնունդ կուտան չքեղ գրական ճոխութեան մը, մտաւոր անբաղդատելի ջրվէժի մը որ հրաշալիք մը կը դառնայ:

Երբեմն սովորական իրականութիւն մը կը փոխէ դիւթահրաշ հրապուրիչ տեսարանի մը: Ամէն իր գրածները կեանք են գերմարդկային շնորհով գեղուն:

Ինչպէս անմահ երգահանին Րիչար Վալնէլի համար ըսած է գերման մեծ քննադատ մը, Թումանեաններ չնչուած է իր ներքին աշխարհին լուսաճաճանչ տեսիլքներով:

Հեքեաքները իրենց անակնկալներով, իրենց երփներանգ աղբիւրներով, բնեզ հուրիներով, չափիւղհայ լճակներով, ձիւնէ նուառֆարներով, դիւցադուններով որ չեն նուաճուիր, ինչպէս Սասնոյ Դաւիթը, արիւններով որ չեն խաւարիր, մեր պատանեկութենէն լուսաւետած էին մեր հոգիները, հրդեհումէ հրդեհում տանելով մեր երեւակայութիւնը եւ մեր չափահաս տարիքը սփոփած՝ դոեհիկ իրականութիւններու դաժան զիմաստութեաներէն, շնորհիւ իր հրաբորբոք հանճարին:

կը մտաբերէինք զինքը մէկ տիպարը հին աշուղ-
ներու, ՏՐՈՒԱՅԱՏՈՒՐՆԵՐՈՒ, տաւիղը անութին, նայ-
ուածքը մնացած գերմարդկային տեսարաններու մէջ,
հուժկու ու տրտում, քաղցր ու խրոխտ, ներշնչուած
մը՝ որ հրաշքներ շօշափած էր, վերջապէս անմատչելի
բացառիկ մը, հալարտ ու հեղ միանգամայն, վէս ու
քնքոյշ, այս էր կերպարանքը զոր տուած էինք Յով-
հաննէս Թումանեանին մեր մտքին մէջ:

... Երբ սրահին դուռը բացուեցաւ ու ծանուցին
իր անունը, սիրտս ոստում մը ունեցաւ:

Սեւեր հագած, բարեւլայելուչ, նրբամարմին, ա-
լեծադիկ գլխով, յոյժ ազնուակաւ, վերջին ծայր հա-
մակրելի, քերթողը քաղցր ժպիտով մը ձեռքը ինձ եր-
կարեց:

Պահ մը լուռ մնացինք, կարող չեղայ անմիջապէս
գտնելու բառերը որոնցմով երջանկութիւնս արտա-
յայտէի, թերեւս յուզումս աւելի պերճալօս էր:

Հակառակ միջավայրը կէս պաշտօնական ըլլա-
լուն, կարելի եղաւ ինձ իրեն հետ երկարօրէն տեսակ-
ցելու բարեբախտութիւնը ունենալ: Պոլսոյ գրական
դէմքերուն մասին խօսեցանք, մանաւանդ կին գրող-
ներուն որոնք մեծ թիւ մը չէին կազմեր, բայց որոնք
իրական արժանիք ունէին:

Բանաստեղծը տեղեակ էր թէ կնոջական հանդէս
մը սկսած էր հրատարակուիլ. ուղեց տեղեկութիւն-
ներ: Առաջարկեցի իրեն միասին երթալ խմբագրու-
հիին բնակարանը որ կէս մը խմբագրատուն էր և
ժամադիր եղանք:

Երեք օր յետոյ Բերա մեծ սրճարանի մը առջև
գտանք զիրար ու պողոտայէն սկսանք քալիլ միշտ
խօսակցելով: Շէնչող էր ամէն կողմ, վաճառատուննե-
րուն ցուցափեղկերը ճով, վայելչադեղ. կարծես հոգի
կուտային մայթերուն:

— Ո՞ր ցուցափեղկը աւելի ձեզ կը շահագրգռէ, որո՞ւն տէրը ըլլալ պիտի ուզէի՞ք, հարցուց ինձ։

Նոյն վայրկեանին ճիշդ առջևն էինք մեծ ծաղկե-
վածառին, Սափանճաքիին։

Հրաշալի վարդերու, մեխակներու, լէյլակներու
խուրճները ցոյց տալով ըսի։

— Ասոր և այն սիրուէն ծխավածառի խանութին
ուր թրքական երազ տուող սիկատէթներ կան։

Ժպտեցաւ քերթողը և կառք մը կեցուց մեզ տա-
նելու համար մինչև Տիկին Հայկանոյշ Մարքին, Հայ
Կիցի խմբագրուէին տունը։ Յանձնարարեց կառա-
պանին, զիս տեղաւորցնելէ յետոյ, որ սպասէ պահ
մը, ու ներողութիւն խնդրելով հեռացաւ։

Քիչ մը զարմացած մնացի, կարճ միջոցէ մը յե-
տոյ վերադարձաւ, Նիսէն եկած շատ դեղեցիկ մեխակ-
ներու երկու փուռնջներով բեռնաւոր, յետոյ ծուռկերու և
վրայ դրաւ ոսկեզօծ տփիկ մը տիկիններու յատուկ
անմոռանալի սիկատէթներու։ Այդ մէսքը իր կնամ-
ծարութեան մէկ շատ նուրբ արտայայտութիւնն էր։

Տիկին Հայկանոյշ Մարք առաջին կին խմբագրու-
էին էր հայ ազգին մէջ, Ան ունէր մտաւորական կնոջ
բոլոր հազուադէպ յատկութիւնները։

Անհունօրէն հաճելի եղան անցնող ժամերը։ Տի-
կին Մարք սրամիտ, զարգացած և փոքր ինչ չարահճի,
հրապուրեց քերթողը։ Ստեղծուած մտերմիկ մթնոլոր-
տին մէջ ան մանաւանդ, իբրեւ սրաակից, յայտնեց
մեզի թէ պոլսահայ կինը անդիտուած էր դեռ, զգա՞ծ-
ուած շեշտերով յայտնեց իր ջերմ համակրանքը այն
գրողներուն հանդէպ որոնք կարողացած էին, հակառակ
ամէն ճնշումի, բարգաւաճ պահել հայ գրականութիւ-
նը։ Եռանդազին քաջալերեց խմբագրուէին յարատե-
ւելու աննկուն իր գեղեցիկ Հայ Կիցը։

Հետեւեալ կիրակի առաւօտը Պոլսոյ մտաւորական
երիտասարդութիւնը իրեն ի պատիւ թէյոտօն մը սար-
քած էր սրահի մը մէջ, կ'ենթադրէինք թէ հոյակապ,
խանդավառ ցոյց մը պիտի ըլլար ան:

Տիկին Սիպիլին հետ, ինքը Հայ Կղզիէն, ես՝ Գատը-
Դիւղէն, ջանացած էինք ճիշդ ժամուն հասնիլ, բայց
քիչ մնաց հիւրընկալ պարոններ մեզ ներս չառնէին,
որովհետեւ բաղմութիւնը հոժ էր, սրահը փոքր և թե-
րեւս ալ մեզ չէին ճանչնար իրենք: Բարեբախտաբար
նոյն պահուն Թումանեան ևս հասաւ իր զաւկին հետ
և մեզ հոն դռնելով գոհունակութիւն յայտնեց,
խնդրելով որ իրմէն առաջ անցնինք, թերեւ չէր կր-
նար ըմբռնել թէ այր մը կարելի է որ կնոջմէ մը
առաջ անցնի: Ներսն ալ դժուար գտնուեցաւ մեզի
աթոռ, և մինչև մենք չնստանք, մեծանուն հիւրն ալ
ոտքի կեցաւ, գեղեցիկ գաս մը տալով հիւրամեծար
երիտասարդներուն:

Քանի մը բանախօսներ բարի դալուստի պաշտօ-
նական ուղերձներ կարգացին և իրենց հիացումը
յայտնեցին քերթողին գործերուն, յետոյ բեմ ելաւ
Կառվարենց, գիւղի, կլոր, դիւղի աբբայի մը պէս, և
սկսաւ կարգալ գրախօսական մը: Կենցաղագիտական
ամէն կանոն և պատշաճութիւն մէկ կողմ դրած,
փափկանկատութեան վրայէն կոխած անցած քննա-
դատութիւն մըն էր այդ գրութեան, ծանօթ մեծ գրա-
գէտի մը, և Կառվարենց պահիկ մը իսկ չէր
խորհած թէ երբ հիւրի մը ի պատիւ թէյ կը տրուի,
հոն թոյլատրելի չէ քննադատութիւն, մանաւանդ
անտեղի քննադատութիւն ընել, ու կը կարգար հիա-
ցիկ:

Սիպիլ և ես և բոլոր մտաւորականները հոն ներ-
կայ, սաստիկ կը նեղուէինք, Թումանեան քիչ մը ա-

ւելի գունատած, մտիկ կ'ընէր, ձեռքին մէջ փոքրիկ թուղթի կտոր մը ճմրթկելով, Սաստիկ անախորժ պահ մը, ուր իւրաքանչիւրը մտղթեց հոն եղած չըլլալ, ի վերջոյ քանի մը դրուատանքի խօսքեր եկան բռնադ-
բասիկ կերպով սրբադրել տպաւորութիւնը և Պառլա-
րենց իջաւ բեմէն ակադեմիի ճառ մը կարդացած ըլ-
լալու հայարտութեամբ, թէ և ինքը բաժին չունէր
դրուածքին մէջ:

Հանդէսը վերջանալէն առաջ, Թումանեան ոտքի
ելաւ, շատ քաղաքավար, շատ նրբանուրբ, համոզկեր
բառերով պատասխանեց քննադատականին, լուսաբա-
նելով իր ինչ ինչ երկերուն վերադրուած թերութիւն-
ները. զգածուած չնորհակալութիւն յայտնեց կազմա-
կերպիչ երիտասարդներուն:

Որոտընդոտտ, խանդավառ ու երկար ծափեր ջանք
բրին մոռցնել տալու սիրուած Ճազգին բանաստեղծին
այդ փոքր միջադէպը, որ պրական կամ մըն էր:

Բայց քերթողը այնքա՞ն խորապէս բարի էր, այն-
քա՞ն մեծհոգի, զեղեցկութիւն փնտռող նոյնիսկ ամե-
նէն տգեղ բաներուն մէջ որ անշուշտ չուտով մոռ-
ցաւ այդ պղտիկ սկրթութիւնը:

Երբ մեզմէ բաժնուեցաւ ան, կարծես իր ետեւէն
թողուց վէտվէտուն լոյսի, քաղցրութեան, ներդաշնա-
կութեան հէքեաթներ, իր սպիտակ դուխը մնաց մեր
աչքերուն տուփ իրրե խորհրդանշանը հառաքայթով
հիւստեած բանաստեղծութեան և իր հերոսները վերա-
կենդանացան մեր հոգիներուն մէջ իբր բարեկամներ
վաղեմի, ապրած հոգնավորով կեանքով ու պսակուած
անմահութեամբ:

Իր առաքելութիւնը յաջողութիւն գտաւ թէ ոչ,
իր մեկնած օրը Պոլիսը կորսնցուց չնորհ մը որ իր
վրայ իջած էր աստուածներու ծոցէն, զողցես կորսըն-

ցուց իր լուսափայլ պայծառութիւնը, սե թռչունի
թեւեր վարադուրեցին երկինքն ու ծովը և Ոսկեղջուրի
դալար ամերուն ուռիի փոխուած աղջիկները յորդա-
ռատ արցունք թափեցին ու տակաւին:

Ջրերի վրայ
Գըլուխնից կախած,
Դողում եմ անոց
Ու լալիս կամաց:

Հայ կղզի՛ն... Այնքա՛ն ջինջ է օդը հոն որ կար-
ճես առաւօտ կանուխ բերիները լուսացած են զայն:
Հովը կը փչէ, թեթեւ, իր շունչովը կենսատու վանե-
լով ժանդերը մոգին ու հողիին: Մաքուր է ամէն
ինչ առանց մաքրուած ըլլալու, դետնի քարերը ճեփ
ճերմակ են, ծառերուն վրայ չկայ փոշի, լոյսը թրթ-
թռուն է ու միջօրէին արեւը չխանձեր, չտոչորեր:

Հոն հայ է ամէն բան, նոյնիսկ մեծ չինարի ծառը
որ իր բարձունքէն կը տիրապետէ և որ համբաւաւոր
է. հայ է թերեւս այդ ծառը, որովհետեւ իր ճիւղերը
միշտ հովանաւորած են հայ մանկտիներուն խաղերը և
չափահասներուն խոկումները:

Փողոցներուն մէջ, ձովափը, նաւամատոյցը մի
միայն հայերէն կը խօսին. յոյն տղաքը հայերուն պէս
կը խօսին և թուրք հաղուադէպ երախաներն ալ դի-
տեն հայերէն. խանութպանները հայ են ամէնքը, և
յոյն քանանան մեր լեզուով կը տեսնուի Տէր Վահա-
նին հետ եւ ատիկա ոչ ոք կը զարմացնէ:

Իր տեսակին մէջ եզական վայր մըն է այդ կղզին
որ ինձ սիրելի էր մասնաւորապէս, մանաւանդ անոր
համար որ հոն կը դտնէի կազդուրումը իմ երբեմն
չատ յոգնած ջիւղերուս. քիչ մըն ալ իմ կը զգայի այդ
հայ մթնոլորտը:

Սիպիլ ևս մասնաւոր համակրանք մը ունէր Հայ կղզիին և հոն եկած հաստատուած էր խնամելու համար իր ամուսինը որուն մտասեւեռումը իր ծայր աստիճանին հասած լուրջ հանդամանք առած էր։ Հրանտ Ասատուր այլևս ինքն իր վրայ իշխելու անկարող, անձնատուր եղած մէկ մտածումիւ կը կարծէր թէ ամէն ոք զինքը թուաւորելու մտադրութիւն ունի։ Ոչ ոք տեսնել կ'ուզէր և միմիայն կինն ու երկու աղջիկները իր սենեակը կրնային մտնել։

Կսկծալի էր այդ հրեւոյթը։ Սիպիլ իր կանացի փափուկ խնամքներով շատ քիչ կրցաւ սփոփել ամուսինը, որովհետեւ անադսրոյն էր հիւանդութիւնը և զարմանք գրեթէ անհնար։

Կ'երթայի երբեմն տեսնել տիկին Ասատուրը, այլևս ան չէր այն կրակոտ կինը, որ համակ եռանդ էր, կքած էր քիչ մը, և իր ճակտին արդէն իջած եղևումը, և այդ գեղեցիկ ճակտին վրայ կը նշմարուէին թեթեւ կոսմանք ամէն անգամ որ վերէն, ամուսինին սենեակէն պղտիկ աղմուկ մը լսէր։ Միասին ժամեր կ'անցնէինք իր սլաքադամին վրայ, ուրկից կ'երևար ծովը և հանդիպակաց լեռները։ Կոհակները կուգային ետեւ ետեւ փշուրիլ եղբրքի քարերուն վրայ և մենք, երբեմն լուռ մտիկ կ'ընէինք անոնց երգին։ Երգը թերեւ ծովանոյշներու որ կ'ուզէին մեր խռովքը օրօրել։

Ինձ կը թուէր թէ գրագիտուհին շատ աւելի համակրելի, շատ աւելի քնքոյշ էր այդպէս աշուներ թուակոխած, քիչ մը յոգնաբեկ, քիչ մը թախծոտ, կը սիրէի զինքը բոլոր սրտով։

Նրեկոյ մը երբ այդպէս պատշգամբ նստած էինք, արտակարգ իրարանցում մը ելաւ փողոցին մէջ։ Որ և է լուր չունէինք քաղաքէն և չէինք գիտեր թէ ինչ

կ'անցնի կը դառնայ, Երթալով մեծցաւ աղմուկը • շուրջի տուններէն ամէնքը կը դիմէին ծովափ, բայց դէմքերը ուրախութիւն կ'արտայայտէին և հռուէն «կեցցէ՛» ներու արձագանգը կուգար, Դրացիներէն Յոյն մը շտապով տուն կը դառնար, Սիւլիլ հարցուց անոր թէ ի՞նչ կար:

— Հայ մեծ անձնաւորութիւն մը եկած է, ըստւ, ինչ որ է Վէնիզելոսը մեզի, նոյնն է այս եկողը ձեզի Հայերուդ:

Կղզին տակն ու վրայ էր, վաղող վազողի տեսնելու համար մեծ մարդը որ Խատիսեանն էր, Ամբողջ Պոլիսը խանդավառ ընդունելութիւն ըրած էր անոր և Հայ Կղզին ալ չէր կրնար նոյնպէս չընել: Խատիսեան Հայաստանի կառավարութեան իբրեւ պատուիրակ, եկած էր անկախութեան փոխառութիւնը կազմակերպելու և զայն յաջողութեամբ պսակել տալու համար:

Դրօշագարդ շողեմակոյկով մը եկած էր ան, և գիշերը պիտի հիւրընկալուէր Պ. Հ. Խոսրովեանին տունը: Տեսնելու համար ան որ կուգար հեռաւոր հայրենիքէն, ան որ կը բերէր անոր հովէն, բոյրէն, օդէն ծուէն մը, բոլոր կղզիաբնակ Հայերը իր իջեւանած տան պարտէզին երկաթ որմերէն վեր կը շուլլուէին, գիրար կը հրմշտկէին և խայտանքնին չափ չունէր:

Արդարեւ սրտառուչ է տեսնել փողովուրդ մը որ այն ինչ ճողոպրած հալածանքէ, կաշկանդումէ, չունչ կ'առնէ, և ինքզինքը կը զգայ ազատ, հաւասար միւս ազգերուն, ազատ այնքան որքան տիրապետողները և կը պոթայ իր երջանկութիւնը, զգալով ինք ալ որ այլևս արեւուն տակ իր հողը, իր ապրելու իրաւունքը, իր վայելելու կարելիութիւնը պիտի ունենայ:

Ու լուսնկային փայլփլուն քողով ծածկուած կըղ-

զին այդ գիշերը երջանիկ տնուրջներ տուաւ համակ հայ բնակչութեան :

Չեմ գիտեր թէ Պ. Խատիսեան իր բաժինը ունեցա՞ւ այդ երազներէն :

Ամէն պարագայի, երբ շատ վերջը իրեն հանգիստացաւ Փարիզ, հաճոյքով վերյիշեց այն խայտառքի երեկոն և հրաճուանքը ազգակիցներուն և հրապոյրը Հայ Կղզիին :

Տակաւ շատ մը գեղեցիկ բաներ կը վերածուին մութի, ծուէնի և յոյսերն ալ զհառածին պղպշակներու :

Տեսակ մը խելացնոր խոյանք կը մղէր Պոլսեցիները զուարճութեան, ձեր, երիտասարդ, կին, աղաղջիկ, երախայ ամէն բանէ առաջ զուարճանալ կը մտածէին : Ամէն կողմ թատրոն, պառ, խնջոյք, տեսակ մը անյագ վայելք յիմարութեան : Թրքուհիները վար չէին մնար քրիստոնեաներէն : Անոնց խնջոյքները, անոնց սեղանները հագար եւ մեկ գիւեհներէն մնացած հրապոյր մը ունէին, որով կը գիւթէին ֆրանսացի թէ անդլիացի երիտասարդ զինուորականները և այդպիսով շատ բարձր դիրք մը կը դրաւէր թուրք կիներ անոնց արեւելամոլ մտքին մէջ :

Բարենպաստակ ամէն հանդէսներուն մէջ որոնք յաճախակի տեղի կ'ունենային, մասաւաւնդ Կ. Խաչին պարահանդէսները առաջին տեղը կը բռնէին, թէ՛ իբրև կարգ կանոն և թէ՛ իբր ճոխութիւն :

Տուներուն մէջ ևս կը պարէին նոր պարեր, երբեմն զուրկ գեղեցկութենէ, ճաշակէ, թերեւ քիչ մըն ալ լսիրչ :

Բանախօսութիւնները այլևս ձանձրացուցիչ բաներու կարգը անցած էին :

Գատը Գիւղն ալ ընդհանուր հոսանքին կը հետեւէր, բայց հոն կը դռնուէին տակաւին տուներ ուր հնաւանդ սովորութիւնները պահուած էին, խօսակցելու, լուրջ երաժշտութիւն ընելու, նաեւ արտասանութիւն եւլն։

Մեր անպաճոյճ բնակարանը այս վերջին դասակարգին կը պատկանէր։ Կային որ մեր այդ սովորութիւններուն համար մեզի անիլով (raseur) մակդիրը կոտային։

Ընդհանրապէս ուրբաթ օրերը մեր տան մէջ կ'ունենայինք զրական ցերեկոյթներ ոչ պաշտօնական, ժամանակակից գրողներէն այր թէ կին, անոնք որ համակիր էին ինձ կը հաւաքուէին մեր մօտը, եւ մտաւոր անստգիւտ վայելքի պահեր կ'անցնէինք։ Այդ մտերիմ շրջանակին մէջ ունէինք նորածին տաղանդի մը յոյսը, որ քիչ յետոյ պիտի շուշուղար, հիացում ազգէր, ժանէթ Պէկեւանը, դեռահասակ տակաւին, շնորհաբեղ, մասնաւորապէս օժտուած միտք մը, խոստմնալից քնքոյշ էակ մը, զոր կը սիրէի իր բոլոր չքնազ յատկութիւններուն համար, կը սիրէի իբրեւ իմ հարազատ զաւակս։

Ան յետոյ ամուսնացաւ իմ սրտակից բարեկամիս, քահաստեղձ Յակոբ Անտոնեանի հետ եւ ժանին Մէյ ծածկանունով գրեց զմայլելի վէպեր ֆրանսերէն լեզուով, որոնք Փարիզի խստապահանջ գրական քննադատներէն զնահատուեցան եւ անոնց նուիրուեցան ներքողի սիւնակներ լուրջ թերթերու մէջ, դասելով ժանին Մէյը ռճաբաններու դասը, ինչ որ հազուադէպ պատիւ մըն է։ Այն ժամանակին Հայ Կիճի մէջ ժանէթ Պէկեւան «Անթուանէթ» ստորագրութեամբ աղւոր պատմուածքներ կը գրէր, զորոնք կը թարգմանէր Յ. Անտոնեան իր սակեղնիկ աշխարհաբարովր։

Այդ սիրասուն ժաննէթը հիանալիօրէն կ'արտասանէր ֆրանսերէն քերթուածներ, երբեմն ընկերակցութեամբ դաշնակի զոր ազնիկս կը նուագէր. ատիկա հմայիչ նորութիւն մըն էր Պոլսոյ մէջ:

Կը պատահէր որ զարմիկս Սիրաքեան եւ Վահան Թէքէեան զիշերէին մեր տունը. ի՞նչ քաղցր ժամեր էին որ կ'անցնէինք միասին: Երբ այլեւս յոգնէինք խօսակցելէ, Թէքէեան քանի մը քերթուած կը կարդար մեզի Վերլէնէն զոր կը պաշտէր. ես ալ իրենց կը կարդայի հատուածներ կապիւթէլ Տ'Աննուեցիօի «Կրակ»ը վէպէն, որուն թարգմանութիւնը նոր աւարտած էի: Այդ վէպին ամէն մէկ էջ մէկ մէկ քերթուած էր: Երբեմն այդը յանկարծ կը ճերմկցնէր երկինքը մեր պատահաններուն ետեւէն:

... Այսպէս անցան մէկ երկու տարիներ, մէկ կողմէն պատրանաթափութեան տպաւորութիւնը անջինջ էր մեր վրայ. մեր աննշանքներէն ոչ մէկը իրականացած էր: Փարիզէն ուրախ լուրեր չէին դար եւ պատուիրակութիւնը մեզի լոյս տուող փարոս մը ըլլալէ դադարած էր: Հօրագոյնին իրաւունքը եւ մեծերուն շահը ջախջախած էին փոքրերուն արդար պահանջքը. մթին, ցաւալիօրէն ընդլզեցնող լռութիւն մը կը տիրէր մօտաւոր անցեալին վրայ: Տարագրեաները մեծ մասամբ իրենց երկիրները վերադարձած էին:

Աւագ, ամէն ինչ կը յոգնեցնէ, ամէն ինչ կը բեկտնի եւ ամէն ինչ կ'անցնի:

Իմ հոգիիս մէջ իջած էր տեսակ մը փիլիսոփայական անդորրութիւն, իրերու ճշմարիտ արժէքը ճանչցած ըլլալու անդորրութիւնը:

Զաւակներս, նորարողը՝ կը զարգանային, մինչ ես տակաւ կը թառամէի աննշմարիլի բայց ապահով կերպով:

անոնք այդուն, մայիտէն ցողաթարմ էին, մինչ ես ամ-
րան կիողող միջօրէին խորշակէն սակաւ ինչ խանձելու
վրայ էի, անոնց սրտերը ղեղուն էին լոյսավը և յոյ-
սովը կեանքին, մինչ ես կը նշմարէի իրիկնամուտին
ստուերները հոռաւոր հորիզոնին վրայ, ու կ'երթայինք
այսպէս նոյն ուղիէն, տարբեր տարբեր ուղեւորներ,
թէն սերտիւ կցուած իրարու:

Մարդկային հոգեբանութեան զարմանալի երե-
ւոյթներէն մէկն ալ այն է թէ մայրերը, առհասարակ,
որքան ալ զարգացած ու զատողութեան տէր ըլլան,
իրենց զաւակները յաւերժապէս հրախայ կը տեսնեն,
անկարող ըմբռնել թէ տարիները անոնց վրայէն և ո
կ'անցնին և անոնք կ'ըլլան պատանի, յետոյ հորատի,
յետոյ չափահաս և ի վերջոյ հասուն տարիքով: Երբեք
մայր մը չանդրադառնար թէ զաւակին քունքերուն
սպիտակ թելեր սկսած են երևալ, ճակտին խորշոմ-
ներ: Ան միշտ կը տեսնէ կարճ տափառը, սկըթուած
ծունկերը և ծածան մազերը լայն մապաւնիով ամ-
փոփուած ոստոստուն սղջնակին:

Ատիկա ճշմարտութիւն էր նաև ինձ համար: Բիշ
անգամ մաքիս առջև կուգտր թէ զաւակներս կրնային
ինձ նման ճանչնալ աշխարհը որ մը, ըմպել անոր աղ-
բիւրէն մերթ քաղցր, մերթ լեղի, աւելի լեղի քան
քաղցր. կը կարծէի թէ իմ թուերուս տակ պիտի
մնային յաւէտ, չունչսով տաքցած հրջանիկ թոյնիկ-
ներ:

Ասոնք բոլորը շարժանկարի մը պէս եկան ան-
ցան մտքիս առջևէն աչն նոյեմբերի փոթորկալոյդ
օրը, ուր ձմեռնային պարտէզի մը պէս աշնան վար-
դերով, քրիզանթեմերով, թանկագին տունկերով զար-

դարձած մեր տանը սրահին մէջ, շրջապատուած մտերիմներով, կը սպասէի որ սանդուխէն վար իջնէր իմ մարդարտածաղիկս։ Ճերմակ հագուած էր ան, նարինջի ծաղիկներ մաղերուն մէջ. արծաթ թելերով խառն սպիտակ քողերու պլլուած, քողեր որ կը նմանէին լոյսէ ցնորքներու. ժպտուն ու համակ շնորհ, կ'ողջունէր ազգականներն ու ընկերուհիները, իմ աղջնակս։

Հարս...։ Ուրեմն իմ պզտիկ աղջիկս էր ան։ Ան որ գիշերները սեղանին առջև ծնրադիր դասերը կը սորվէր, ան որուն պուպրիկներուն հագուստ կը կարէի։

Իմ աղջիկս հարս եղած էր ու պիտի մտնէր ամուսնական կեանքին մէջ. պիտի կրէր հարուածները ճակատագրին, պիտի ստիպուէր խորհիլ իրականութիւններու, փոշիներու մէջ ձգած Միւսէն, Հայնէն, Շոփէնը և ոսկի երազները։

Սրտէս մուխ մը բարձրացաւ դէպի աչքերս, պահ մը բռն չտեսայ, կուլ տուի այն խորշակները որոնք հրկիղեցին էութիւնս։

Ձեռք մը բռնեց ձեռքս, համակրելի կերպարանք մը հակեցաւ դէպի ինձ. այդ ձեռքի սեղմումին մէջ կար դորով, կար յարգանք, կար նաև խոստում մը նուիրական։ Փեսաս էր, աղջկանս ամուսինը, Տօքթ. Սուրէն Ուզունեան։

Աղջկանս...։ Ուրեմն այլևս ան էր տէրը իմ գաւակիս, ան պիտի վարէր անոր հոգին, անոր կնոջական կեանքը։

Ու Տէր Վահանը, Հայ Կղզիի քահանան, խունկին մուխերուն, ծաղիկներուն բոյրին, հանդիսականներուն ժպիտներուն մէջէն։

«Առեալ զձեռն Նւայի...»։

Ինձ համար այլևս ամէն ինչ մտաւ ծածանուտ ամպերու մէջ. միացի գրեթէ անդիտակից իրականութեան իւրեանքը ի՞նչ պիտի տար զաւելիս։ Ուժգին, մայրեր փշրելու չափ ուժգին աղօթք մը թուաւ հոգիէս։ Ի՞նչ կարելի է բաղադրել այն տհաճութեան կերպով հզօր բանին որ է մաղթանքը մօր մը, իր զաւաւկին երջանկութեան համար։

Մեր երջանիկ օրերը եղան վաղադրու, խանդարութեան մեր մտերմիկ ընտանեկան քաղցր օրերը, մեկնումովը փեսայիս, Տօքթ. Ուղուհեանին, աղջկանս հետ գէպի Պուլիարիս. դառն եկաւ շատ սրտիս այդ բաժանումը, ես որ այնքան գեղեցիկ երազներ հիւսեր էի, միացած կեանքով տարելու զաւակներուս հետ։ Որքան քիչ բան պէտք է կործանելու համար մեր երազները։

Ընդարձակ տան մը մէջ միացինք միայնակ կրտսեր աղջկանս հետ գլուխ գլխի, կային պահեր ուր մեր փոխադարձ անհուն գորովը չէր բաւեր ամոքելու միաներուն բացակայութիւնը։ Կարծես ամէն բանի վրայ թախիծը իր թեւերը տարածած էր, ձանձրոյթը բազմած էր բոլոր կարասիներուն վրայ։ Պէտք էր զուարթութեան նոր բոց մը, խանդավառելու համար մեր մթնոլորտը, և այդ խայտանքի չողը ծնաւ այն օրը ուր իմ երկրորդ աղջնակս սիրտը տուաւ իր համակրած մէկ երիտասարդին։ Ան մտաւորական մըն էր, Հրանտ Թորոսեանը որով ինձ կրկնակի հաճոյք պատճառեց։ Այդ նշանախօսութիւնը մոռցնել տուաւ միւսներուն մեկնումին թողած պարտալը։ Նորէն տանը մէջ ծնաւ խայտանք։

Շատ հաճելի պիտի թլլար չարունակել այդպէս մեր կեանքը, հակատաղիրը չարածնեց։

Հանր. Պարտույ Վարչութեան քննիչ և ելեւմտական ուսումնասիրութեանց դեր տնօրէն, դորձերու բերումով, վիսացուս ստիպուեցաւ մեկնել Գերմանիա և ամուսնանալ վերադարձին:

Մինչ այն քաղաքականութիւնը տակաւ սպառնալիցին հանգամանքներ կ'առնէր, թուրք բանակը կը յառաջանար դէպի Զմիւռնիա, Քէմալական յաղթանակները մեծ աղմուկ կը հանէին: Ոչ ապահովիչ լուրեր նորէն կուգային դաւառներէն, որոնց չէինք ուղեր հաւատք ընծայել:

Օր մըն ալ, յանկարծ, փայլակի մը պէս հասաւ դոյմը թէ բանակը մտած է Զմիւռնիա: Մանրամասնութիւններ քստմեկեկուցիչ. ջարդ, կողոպուտ, հրդեհ, քայքայում. աւերում:

Ամէն ուր նոր ահագանք, և Պոլսոյ մէջ վիթխարի ցոյց մը. զինուորական գրաման ուժերուն քթին տակը, հազարաւոր ցուցարարներ, խուռն ամբոխ մը ծովածաւալ, մէկ ծայրը Ստամպուլ, միւսը՝ արդէն Բեքա: Գոռում-գոչում, ոռնում. ճամբուն վրայ զտնուող գլխարկաւորներուն գլխարկները ոտնակոխ ընել, հանրային շէնքերուն ապակիները կոտրտել. ահաբեկիչ խուժանային ցոյց, Յոյներուն, Հայերուն սրտերը սարսափեցնող:

Մեծ խայտանք թուրքերուն մէջ. որոնք իսկոյն վերական իրենց յոխորտանքը: Անգլիական զօրքերը երբեմն Բերայի մեծ փողօցէն զօրանցք կ'ընէին, բայց թուրքերը կը հեգնէին զանոնք, ըսելով թէ նոյն փոքր ջոկատն է որ կ'անցնի ու կանցնի:

Զմիւռնայի աղէտէն մազապուր աղատուած հայ կիներ, աղջիկներ հասած էին Պոլիս, սրտակեղեք վիճակի մէջ, ամէն ինչ կորսնցուցած, պատառատուն հագուստներով, ումանց նոյն իսկ ակաւները կոտրտած, և

ինչ որ կը պատմէին, զարհուրելի էր :

Իրենցմէ յետոյ անդլիական նոյն շողենաւին հաս-
նելու ջանք բնողները, ջարդուելու վախէն փախած,
նաւակներով երբ հասած կատչած էին շողենաւին պա-
րաններուն վեր ելլելու համար, նաւը լեցուած ըլլա-
լուն, վերէն նաւապետը հրաման ըրած էր պարանը
կտրելու, և մարդկային խումբերը ձովը թափած էին,
մեծ մասը կին և տղայ, մինչ շողենաւը ճամբայ կ'ել-
լէր :

Ականատես վկաներ էին տսոնք պատմողները, և
զարգացած ու բանդէտ կիներ, որոնք սկիզբի օրերը
խօսելու կարողութիւնն իսկ կորուսած էին :

Գատը Գիւղ և Իւսկիւտար ամենէն աւելի վտանգի
տակ էին, որովհետեւ այն տեղերու զօրանոցներէն անդ-
լիական զօրքերը կը մեկնէին դէպի Բերա, դէպի Եւ-
րոպական եղերքը : Ընողներ կային թէ մօտակայ թըր-
քաքնակ գիւղերէն, ինչպէս Էրէն-Գիւղ, Ներտիվին-
Գիւղ ևլն., թուրք սօփաճիներ գիշերանց պիտի իջ-
նէին Գատը-Գիւղ, յոյն և հայ տունները կողոպտելու,
մանաւանդ ճոխ տունները :

Անհնար է այդ օրերուն տիրած արհաւիրքը պատ-
մել : Ոչ ոք խորհած էր թէ օր մը կրնան կրկնուիլ
ինչ որ անցած, լմացած կը կարծուէր և զրաւման բա-
նակը այսպէս պիտի լքէր Պոլսոյ քրիստոնէայ ժողո-
վուրդը :

Նորէն մեկնելու, փախչելու, գաղթելու պատրաս-
տութիւն : Ուրեմն թափառական Հրեային պէս, Հայը
տեղ մը կանգ պիտի չկրնար առնել այլևս :

Ամէն երեկոյ նոր քստմնեցուցիչ լուրեր : Անդամ
մըն ալ ծանուցին թէ մութը կոխելուն սօփաճիները
պիտի գային Գատը Գիւղ, հոն միանային տեղացի
Թուրքներուն և կողոպտու ու ջարդ տեղի պիտի ունենար :

Այդ գիշերը կրկին եղաւ մէկը այն անմոռանալի գիշերնիւրէն, զորս մարդ, եթէ հազար տարի ալ ասորի, չէ կարող մոռնալ մէկը՝ աներեւակայելի վտանգներու տակ մնալու սոսկումէն:

Միւս կողմէն միակերպ նամակներ Գերմանիայէն և Պուլկարիայէն մեզ յորդորող ու թողունք Պոլսը և մեկնինք: Անստոյգ վիճակի մը մէջ էինք:

Վերջապէս լուսցաւ սպառնալից գիշերը ուր տուրօրինակ տիպարով մարդիկ Գատը-Գիւղի փողոցները շրջեցան ժամերով, խոր լռութեան մէջ. ոչ մէկ գիշերասպանի ճոկանի ձայն:

Առաւօտը զարմիկս նուրեանը եկաւ և պընդեց որ պէտք է հետանայ Գատը-Գիւղէն նախ, յետոյ Պոլսէն. ահարկու թիւով ազգակիցներ ճամբայ ելլելու վրայ էին:

Աղջկանս հետ, ափ յափոյ ինչ որ կրցանք ժողուեցինք քանի մը ժամուան մէջ, հրաժեշտ տուինք մեր սիրելի անկիւնէն, սրտերնուս խորը թաղեցինք կերպարանքները բոլոր այն առարկաներուն որոնք հոգեկան կապեր ունէին մեր էութեան հետ, և մեկնեցանք, գաղինք Բերա բարեկամուհիի մը տունը, անկից զբաղելու հումար անցագրի խնդրով:

Այցեւեցի Ջաւէն Պատրիարքին, որ ինքն ալ ինձ խորհուրդ տուաւ մեկնելու:

Անհրեւակայելի բազմութիւն մը կը մեկնէր այդ օրերուն: Յունական հիւպատոսարանին պատուհաններէն խաղողի ողկոյղներու պէս մարդիկ կախուած էին, կարենալ ներս մտնել վիզա առնելու համար: Անհեթեթ տեսարաններ ամէն կողմ. փողոցները միայն ուղեւոր, մանաւանդ հայ երիտասարդներ. ոչ ոք կը համարձակէր բան մը հարցնել միւսին:

Ամենէն դժուարինն էր անցագրի խնդիրը. ոչ

Ռուսմանիտ և ոչ ալ Պուլկարիտ այդ օրերուն դաղթա-
կան չէին ընդուներ։ Ամէն կողմ դիմեցինք, ամէն զո-
հողութիւն ընելու պատրաստ . ապարդիւն . չէր կա-
րելիս Վերջնապէս Զաւէն Սրբազանին խնդրանքով
պուլկար կրօնապետը, (էկզարք) սիրով յանձն առաւ
միջամտել և ինձ և աղջկանս պուլկարական վիզա
տալ։ Ատիկա շատերը ապշութեան մատնեց, մանա-
ւանդ պարոն մը որ զիս յուսահատեցուցած էր
բոլորովին։ Գրադիտուհիի հանդամանքս կրօնապե-
տին մօտ իր ազդեցութիւնը ունեցած էր։ Այդ դժբն-
դակ օրերուն իրական կրտսեր եղբօր մը դերը կատա-
րեց ինձ մօտ իմ բարեկամս Յակոբ Անտոնեան, թէև
ինք ալ շատ բնկռւած ու մեկնելու փափաքող, իր
Ոճրկրնթառուի քարտուղարը եղած ըլլալը զէշ հօք մըն
էր յաչս Թուրքերուն . սակայն ան մինչև վերջին
պահը եղաւ ինձ նեցուկ ու խրախոյս, նոյնիսկ արիւն-
թիւնը ունցաւ այդ օրերուն ինձ քերթուածներ կտր-
դալու։

Անդլիական հիւանդանոցները կը սկսէին պար-
պուել պատերազմի մը հաւանականութեան առջև . կար-
ծեա կրակի վրայ կ'ապրէինք, միշտ նախանձելով ա-
նոնց որ արդէն հեռացած էին։

Աղուոր, խաղաղ, յուսուէտ աշնան երեկոյ մը
մեկնեցանք Պոյիսէն աղջկանս հետ, ֆրանսական շո-
դենաւով մը, թողլով մեր էութեան լաւագոյն մասը
ճաճանչագեղ երկիրքին տակ։

Այդ օրէն բմբուռեցի բոլոր դառնութիւնը դաղթա-
կան կեանքին, թէև վերադարձի մը յոյսը կը պլպլար
հոգիիս խորը։

Բայց ցան տեսիլք բնականի, նիմա տնչաւի նեռացած,
Ըսէ, իրա՞ւ է որ ալ պիտի երբեք չբացուիս
Դիմացն զբեզ փրցնելուդ իմ անսահման կարօսիս:

Դուն ուր նշար, ո՛վ Պոլիս, լոյսն աշխուռն նորաբաց,
Ճի՞շդ է, քսէ, որ ալ մենք օտարներ եմք իրարու,
Նւ իրաւունք չունիմ ես քու հողիդ մեջ քաղուելու:

Բերթողը անպատոււմ մորմոքը կարողացեր է վե-
րածելու զմայելի տողերու, իր ամէն մէկ արցունքի
եփքէն մէկ մէկ դեղեցկութիւն ստեղծելու: Իսկ ե՛ս...

... Մեր շողենաւին մէջ կար մեծ խումբ մը հայ
երիտասարդներու, պատանիներու, որոնց շատերուն
մայրերը խնդրած էին ինձմէ հոգատար ըլլալ անոնց:
Մեկնումը այդ պատանիներուն վերջէն Պոլիս հասած
անքնեակայելի լուրի մը հետեւանքն էր. քստմեցու-
ցիչ էր այդ լուրը. Պոլսոյ մէջ շատ ծանօթ երկու ըն-
տանիքներու երիտասարդ երկու տղաքները, մանա-
ւանդ մէկը Հանր. Պարտուց Վարչութեան պաշտօնեայ,
Թուրքերը բռնած և Զմիւռնիոյ մարդաբնակ փողոցէ
մը ոչ շատ հեռու տեղ մը, փոսեր փորել տուած էին,
իրենց իսկ ձեռքով և զանոնք ողջ ողջ հոն թաղած.
ոչ մէկը չէր հասած անոնց օգնութեան. քաջ ծանօթ
էին մեղի այդ խոտմնալից երիտասարդները:

Ու մեզ ուղեկից հայ տղաքը խոյս կուտային զոհ
երթալէ այդպիսի խժոժութեան մը, նախընտրելով
թողուլ ամէն բան, ընտանիք, ուսում, վարժարան,
ապագայի պատրաստութիւն և լին., կ'երթային անոնք
ո՛վ դիտէ ուր, միայն թէ ըլլար կիանքը ապահով:
Երբ կը դիտէի անոնց մտահոգ դէմքը կաթիլ կաթիլ
արիւն կ'երթար սրտէս:

Հաղիւ դուրս ելած Վոսփորի հրաշալիօրէն դեղեցիկ գօտիէն, մեր շողենաւը սկսաւ փոքր ինչ արագ երթալ. բայց յանկարծ կանդ առաւ. ծովին վրայէն պոռչառաւ մը: Իրաւ է որ մեր նաւը ֆրանսական էր, բայց այդ բաւական չէր, նկատի առնելով անցած դարձածները: Ազգակից պատանիները մօտս ժողուբեցան, ի՞նչ կար, սարսափը գունատած էր ամէնուս գէմքը:

Չեմ գիտեր ո՞վ եկաւ ըսելու թէ նաւուն մէջի Հայերը դուրս պիտի հանէին, թուրք կառավարութիւնը այնպէս հրաման ըրած էր: Ատիկա ալ կրնար ըլլալ, տերեւի պէս կը դողայինք:

Պոռչառաւ մեծցաւ ծովուն վրայէն, բայց որ և է պաշտօնական նաւ չէր մօտենար մեզի, անձկութիւնս մեծ էր անստուգութեան մէջ:

Յոյն պարոն մը անդրադառնալով մեր յուզումին.

— Բան չկայ, ըսաւ, Քիլիօզի ձկնորսներն են որ ծովուն մէջ իրենց ուռականները ձգած են, և կ'ազդարարեն շողենաւուն որ անոնց վրայէն չանցնի և չպատըռտէ, նաւասպան ալ տեղի տուեր է, առանց խորհելու թէ հայ ուղեւորներ ինչ ենթադրութիւններ պիտի ընեն: Քիլիօզ Պոլսոյ ամենէն շատ ձուկ գտնուած տեղն է, հրաշալի է արքայաձուկը:

Այդ բոպէէն այլեւ կարծես թեթեւցաւ Պոլիսը ձգելու կսկիծս, վերջին այդ ցնցումը ջնջած էր սրտէս թուրքիա ապրելու յոյսը:

Առաւօտ կանուխ կանդ առած էինք Վառնայի ծովափին: Սիրելի գէմքը աղջկանս հետեւէն կը տաքցնէր ստուած արիւնս:

Առաջին տպաւորութիւնը զոր կրեցի Պուկարիոյ այդ ծանօթ քաղաքէն, բաւական աննպաստ եղաւ: Կարծես թերաւարտ էր ան, փողոցները անկանոն կերպով սալարկուած, տուները կիրով ճերմկցած: Չկար

հանրակառք. իւրեւ փոխադրութեան միջոց մէկ կամ երկու ձիով կառքեր և, անդին, փոխանակ լուսաշող Մարմարային, կոհակները Սև ծովուն:

Իմ պաշտօնի հօրաքոյրս հիւրընկալեց մեզ, թէև արդէն գաղթած ազգականներով լեցուած էր իր տունը: Կարի դժուարին էր այդ պահուն գտնել բնակարան, օրերով փնտռեցինք, վերջապէս բարեկամ մը մեզի գտաւ Պելճիքացի կնոջ մը քիչ մը հանգստաւէտ տունը:

Հազիւ շունչ մը առած, պէտք եղաւ զբաղիլ կրտսեր աղջկանս դէպի Գերմանիա մեկնումին խնդրովը, խօսեցեալը Թորոսեան այլեւս չէր կրնար դառնալ Պոլիս, և պիտի հաստատուէր Ֆրանքֆորթ:

Ու աշնան երեկոյ մը մեկնեցաւ աղջնակս: Հոգիս ծովին հետ ողբաց մինչև լուսածագ:

Քիչ ատենէն ողորմելի թղթի կտոր մը, հեռագիր մը եկաւ ծանուցանել թէ ամուսնացած են անոնք: Այս էր բոլոր հարսնիքը:

Պոլսոյ Պատրիարք Զաւէն Սրբազանը ևս, փախըստական՝ չառ մը պատճառներով, եկաւ Վառնա տուն մը մնալու: Կը պատմէր թէ չառ հեշտին չէր եղած իր մեկնումը Պոլիսէն. անգլիական շոգեմակոյճ մը գինքը փոխադրած էր մինչև Ֆրանսական շոգենաւը որ յատկապէս ծովուն բացը կանգ տաւ էր իրեն համար:

Սրբազանը չառ մտահոգ էր պոլսահայութեան մասին:

Քիչ յետոյ եկաւ նաև Վահան Թէքէեան: Ան բաւական նեղուեցաւ. պանդոկ բնակիլ ստիպուած էր և Վառնայի պանդոկները, այն ատեն, հանդիստ չէին ոչ մէկ կերպով, մանաւանդ ձմեռը:

Բազդուտաբար մենք աւելի բաղդաւոր եղած էինք, թերեւ կանուխ հասած ըլլալունս:

Ունէինք խոշոր տկնաճաճոյ վառարան մը որուն

մէջ անտառ հոտող կոճղերուն ճարճատիւնը դիտելով, չափ յաճախ, կը խորհէի աղջնակիս. ի՞նչ կ'ընէր ան հեռաւոր Գերմանիոյ ինձ անձանօթ մէկ քաղաքին մէջ, կը մտէ՞ր արդեօք, երամէն բաժնուած թռչնիկի մը պէս: Կը տենչայի տեսնել անոր ազուր սալի մը մօտ: ջանկութեամբ շողշողուն, զինքը սիրող սրտի մը մօտ: Ե՛րբ պիտի կարենայի զինքը տեսնել Շաբաթները, ամիսները կ'անցնէին դանդաղ. կարծես մշտնջենապէս դորշ երկինքն էր որ ամէն հրճուանք հեռու կը մղէր:

Ու եկաւ Կաղանդի երեկոն: Հեռուէն ոտնուժը Սի Ծովին: Սաստիկ ցուրտ, միակերպ ձիւն:

Դեկտեմբեր մը սարսաղազգեցիկ, երկինքը ամպաւ կոյտ մը մութ, սառէ արցունքը թափելու պատրաստ:

Կը մտնի Պոլսէն նոր դադթած Հայերը, դէշ աղէկ գետեղում գրեթէ կարասի չունեցող տուներու մէջ ու կ'ողբան հեռուն մնացած կապոյտ երկինքը, հարաւին գաղջ շունչը ու տաքուկ սենեակները, ու կը դողան:

Կը մտնի մանաւանդ թէքէեանը, ինչ որ ամենէն սրտակեղէքն է. կը մտնի իր պանդոկին մերկ խուցին մէջ ուր պարզ կրակարան մը իսկ չկայ: «Ա՛խ, կրա՛կ, բոցե՛ր, բազմոց մը հանգիստ», կ'ափսոսայ խեղճ պանդոկատ տրեւի կարօտ քերթողը, իր կորսնցուցած չափ մը բաներուն հետ կ'ափսոսայ անոնց ալ վրայ: Ի՞նչ մնացեր է իրեն, այդ յուսալքումի օրերուն... Հանճար, լուսաափիւռ հանճարը միայն որ իր շուրջը կը ճառագայթէ:

Կաղանդի գիշերն է. այլեւս չի ձիւներ, երկոր օր է չի ձիւներ, սառ կապած է ամէն բան, կարծես հաւ մայն աշխարհ սառած ըլլայ:

Տուն մը հիւրընկալ, Սեղանը կաղանդի իր բոլոր
պսպղուսով ու ակնահաճոյ զարդերով, Դալար տերե-
ւներ, հակասող դուրսի սառնամանիքին, պտուղներ
թարմ՝ յիշեցնող աղւտը աշունը, նուռեր կարմիր
բոցերու պէս, հայկական հրուշակներ՝ քնացնելու հա-
մար հայրենաբաղձութիւններ, Արծաթ ու բիւզեր,
բազիններու ծածկոցներուն հանդոյն սփռոցներ, Եւ
աղջնակները ծիծաղկոտ, հմայող նուագարաններու պէս,
որ կը հրամցնեն, կը ճռուողեն, կ'սպեւորեն:

Մեր սրտերը սակայն, Թէքէեանին և իմ, լեցուն
են այն անհուն թախիժով որ դաղթողներուն հոգին
կը թռնաւորէ:

Մարդկային բնութեան յատուկ գոացում մըն է
այդ, տեսնելով ուրիշին մօտ ինչ որ կորսնցուցած են
իրենք և անիրաւօրէն, Բարեացակամ հիւրընկալներ
չեն կարող ջնջել այն դառն կաթիլը՝ որ տակն է ամէն
բաժակի, ըլլայ այն նոյնիսկ լաւագոյն դինիով ղեղուն:

Երիտասարդութեան հրճեանքներուն մէջ Թէքէ-
եան մնացած էր տրտում, երբեմն մեր մասնակի խօ-
սակցութիւններուն մէջ կ'ոգեկոչէր ան Իւսկիւտարը:

Իմ գիւղս, Տէ՛ր, արդեօք ինչ գով գեփիւռներ,
Ծով սրեւներ, ծով սնուերներ կը տեղայ,
Իմ հոգն քողած, իմ հոգն քաղած սրժս վրայ...:

Հոնտեղի կաղանդի երեկոները և իճատիւի փո-
ղոցներուն մէջ հայ աղան, պարիթոնի ու մեղ ձայնով
բոկեղ կը ծախէր և երբեմն կ'երգէր. «Հայոց աշխար-
հին դռնակը բացուեցաւ...»:

Երգ որ մեզի յոյս մը կը խուէր, մարդաբէռ-
թիւն մը:

Ժամերը կը սահին: Մեզմէ շատեր գիտեն թէ այն
միջոցին քերթողը քառեակներ կը գրէ, Ժամանակակից

հայ ծանօթ գրողներու վրայ, առանց անուն տալու, մանաւանդ ազգային գործիչներ կը մատնանչէր, երգիծանքով:

Կը խնդրենք որ անոնցմէ կարգայ մեզի. դժկամակութեամբ երկու հատ կը կարդայ, որոնցմէ մէկը միայն կը յիշեմ: Թէ Պոլիս և թէ Փարիզ ծանօթ բանասէր գիտութեան մարդ մը տարէց, որ մարմաջն ունէր բանալուօսելու և միշտ կը փղձկէր խօսած ատենը:

Փոքոցած ուռի

Գրականութեան գեղափիւն վրայ

Սիրսը միտք կ'ուռի,

Այփերով, քիթով՝ մօտուքով կուլայ:

Իսկոյն Պոլսէն եկողները ճանչցան թէ ո՛վ էր:

Ժամեր կը սահէին, մոմերը կը սպառին հետերնին տանելով Կաղանդը:

Աթամպուլիսքի բռնապետութեան ժամանակն էր. ճիշդ հետեւեալ օրը տեղի պիտի ունենային թաղտպետական ընտրութիւններ, որով շատ խստիւ արգիլուած էր կէս գիշերէն յետոյ փողոցը մնալ, պատիժը բանտ էր և Պուլկարիոյ մէջ այն ատեն բանտ տարուողին հետ լաւ չէին վարուեր:

Մենք սեղանին շուրջը մոռցած էինք ժամանակին անցնիլը:

Մեր բնակարանը հեռու էր, գրեթէ ամբողջ քաղաքը պիտի անցնէինք, մինչև ամառնային ծառաստանը որուն մօտն էր տուներնիս:

Վատահեցուցին մեզ թէ կարելի էր կառք գտնել և թէ ճամբան երբ պահակի հանդիպէինք, պէտք էր ֆրանսերէն խօսէինք որպէսզի օտար հիւպատոսարանի պատկանող կարծէին մեզ, եթէ ոչ ուղղակի բանտ կը տանէին: Այդ յուսադրիչ չէր:

Թէքէհան սրտնեղած էր, օձիքը վեր քաշած, գրլ-խարկը վար կը քալէր քովէս։ Միւս հիւրերը մօտ կը բնակէին և բաժնուեցան մեզմէ։

Ոչինչ հայքան տրտմատեսիլ է որքան այդ ճամբան բոլորովին պատած թանձր սառով, սառ մը աղտոտած, ցանցառ տուններ սկիզբը, կարծես անմարդաբնակ։ Առաւօտեան ժամը մէկն էր և մենք կ'երթայինք համակերպած։

Սառէ երկրներով մէկ քանի ծառեր կարծես կուգային դէպի մեզի, բերելով մեծ աղէտներու լուրերը, և մենք չէինք համարձակեր նայիլ անոնց որպէսզի չգիտնանք այդ գոյժերը։ Երբեմն մեր քայլերը կը հնչէին զետնի սառին վրայ, իբրև մահուան ղողանջները հեռաւոր զանգակատունէ մը եկած որ կը պատկանէր միմիայն մեռելներ պարունակող դիւղի մը դէպի ուր մենք կ'երթայինք։

Անպատում լուսթեան մէջ երբեմն կը լսուէր հեռուէն ոռնումը Սև Ծովին, իբրև խուլ ոռնումը վիշապի մը որ մարդկութեան կէսը կուտ ոռած էր և մինչև միւս կէսը կուտ տալու տեսն պահ մը կանդ կ'առնէր։ Ամէն բանի վրայ անհնարին ողբերգութիւն մը ճնշել կը թուէր։

Արիութիւնը չունէինք բառ մը արտաբերելու, երկուքս ալ կը կարծէինք թէ մղձաւանջ մըն էր այդ, ու ճամբան իր սոսկումովը պիտի տեսէր յաւիտեանապէս։

Անկիւնէ մը երեք սև կերպարաններ, երեք պահակներ, վերջապէս անխուսափելին տեղի պիտի ունենար։ Ահ, տպաւորութիւնը այդ պղտոր սպիտակութեան վրայ այդ երեք սև սիւլութիւններուն։ Ինչպէս շուրջը ամէն ինչ, անոնք ալ անդրաշխարհային էին կարծես։

Ֆրանսերէն խօսիլ փորձեցի: Չայնը մեռաւ կո-
կորդիս մէջ, Թէքէեան ևս լուռ էր: Մեր դաւազան-
ներուն կրթնած, անվեհերօրէն յառաջանալ կը ձեւա-
ցնէինք:

Պիշ պիշ մեզի նայեցան պահակները և անցան:

Կարծես սթափում մը եղաւ այդ մեզի և սկսանք
աւելի փութով քայլել հակառակ մեր ծունկերուն կթո-
տումին և գացինք, գացինք, հետզհետէ մօտենալով
ծովուն ճիւղալային ոռնումին, գացինք ինչպէս կ'եր-
թան անյոյս, անյոյս, վաստակաբեկ ուղեւորները ան-
վերջանալի ուղիէն կեանքին:

... Խումբ մը տուներ, մութ ամէնքը, ճերմակ
պատանքով ծածկուած յիւանդներ:

Հեռուն պզտիկ պլպլումք մը, լոյսի նշոյլ մը...
Ահ, լոյս, կեանք, վերջապէս, մեր տունը որ կը կար-
ծէի թէ պիտի չվերադառնամ այլևս:

Բանալիին հեշտին ճոխնչը որ կը բանայ դուռը:

Սենհակը գողջ է թռչնափետուրի պէս, մտերմիկ
բոյրը ոռնոցերը կը գրգռէ: Մեր տան տիրուհին, պուլ-
կար բոխկի մը այրին, տարեց պեղծիքացի տիկինը,
հոգածութիւնը ունեցած է ջերմութեան և լոյսի:

Տակաւին եղերատիպ տպաւորութեանը տակ մեր
ուղեւորութեան, չենք կրնար խօսիլ: Կը հրաւիրեմ
Թէքէեանը պահ մը հանգչիլ: Խօնչպէս պիտի վերա-
դառնայ մինչև իր պանդոկը. մտահոգ է ակնհերեւ:

Վառարանին ածխացած կոճղերէն մէկէն յանկարծ
կայծեր կը փայլփլին զուարթօրէն, Թէքէեանի դէմ-
քին վրայ տարտամ ժպիտ մը կ'ուրուագծուի:

— Յո՛յս մը... կը մըմնջէ:

Արդարեւ անդորր գիշերուան մը յոյսը, հիւընկալ
տան մը մէջ, օթեւան ցանկալի:

Տան տիրուհին որուն շատ անգամ բանաստեղծին

մասին խօսած եմ, կուգայ, փափկանկատօրէն իրեն առաջարկել նոյն գիշերը անցընելու համար՝ իր բացակայ զաւակին սենեակը ու անկողինը։ Ես ևս կը պնդեմ անուշիկ պառաւին հետ։

Խնդճ Թէքէեանը կը տատամսի, ու վերջապէս, հակառակ իր հպարտ բնաւորութեան՝ կ'ընդունի, այնքան անկեղծ է մեր փափաքը ու վերադարձի հեռապատկերը սարսազդեցիկ։

— Գիշեր բարի, Թէքէեան, բարի տարի։

... Միշտ կը լսուի հեռուէն դաժան մոնչիւնը ծովին։ Դեռ սրտատանջ վրդովումս բոլորովին չփարատած, կը ծխեմ կրակիս դէմ։

Վերը, քերթողը, իր կակուղ բուրդէ ծածկոցներով անկողինին մէջ կէս քուն, կը նախազգայ իր յաւիտենական հանգիստը արեւոտ, լուսաթափանց պայծառութեամբ երկրին ծոցը, ուր գիշերները նեղոսր իր դաշն «սէնֆօնի»ները կը մրմնջէ և այն հողակոյտը որուն շուրջը կապոյտ «լոթիւս»ներու նման յոյսէ ծաղիկներ մշտնջենապէս պիտի սփռուին ու փարաւոնները իրենց ոսկեհուռ պատանքին մէջէն պիտի հարցնեն իրարու թէ որո՞ւնն է այն չիրիմը զոր անտեսանելի թագուհիներ, մթնշաղին, կուգան զարդարել աստուածային ծաղիկներով։

..

Նախապէս Պուլկարիա հաստատուած Հայերը շատ չէին ախորժեք խուժումէն գաղթականներու։ Անոնք կը վախնային որ մի գուցէ այդ նորերը աւելի բանիւրուն, աւելի ընդունակ ամէն բանի, իրենց հացը ձեռքերնուն առնեն։ Մեծագոյն մասը թրքախօս էին և առած բոլոր տեղական բարքերը, մանաւանդ այդ երկրին մէջ տիրող ծայրայեղ խնայասիրութիւնը, կ'ապ-

րէին զրկուած ամէն հանգիստէ , ամէն հաճոյքէ երկու լիվս աւելցնելու համար . թէն կային յարգելի բացառութիւններ, զորոնք ճանչցանք վերջէն մեծ գոհունակութեամբ : Սակայն մթնոլորտին մէջ կար մերժողական բան մը , թէն Պուլկարը, հակառակ եւրոպական միւս ազգերուն քաղաքակրթութիւնը չունենալուն, երբեք աննպաստ չվերաբերիր օտարին հետ, դիւրաւ չարտասաներ օտարական՝ բառը որ իրեն համար անարգանք մը չէ :

Այդ ազգը տառապած է և գիտէ թէ ինչ է բարբարոսներու ձեռքէ հալածուիլը : Ան ի բնէ բարի է ու պարկեշտ, ուղղամիտ, ինչ փոյթ թէ շատ նրբին բաները դժուար մուտ գտնեն իր ուղեղին մէջ :

Վառնա՝ որ առաջին տեսքով հեռու է հրապուրիչ ըլլալէ, ունի սակայն ընդարձակ զմայլելի ծառաստան մը, հսկայ եղեւիներով, թմբիներով, սօսիներով հովանուտ, վարը աւազուտ ծովափը, անդին անծայրածիր հորիզոնը : Ամառ եղանակին շատ չէն չող է այդ ծառաստանը, երկրին ամէն կողմէն փարթամ ընտանիքների կուգան հոն յոգանքի համար և իրենց ֆեռելերուն մէջ կ'անցնեն մէկ երկու ամիս : Թատերական խումբեր ևս կուգան ներկայացումներ տալու, ձմրան մեռելութիւնը փոխարինելու համար կարծես :

Ամբողջ տարի մը մնացինք այդ քաղաքը հակառակ որ երբեք չկրցի ինքզինքս համոզել թէ կարելի էր վերջնականապէս բնակիլ հոն, այդ չըջապատին մէջ անցնել կեանքս : Բարեբաղդաբար այլազան պատճառներ մեզի արգելք եղան հոն հաստատուելու և որոշեցինք անցնիլ Ռումանիա, ուր ունէինք բարեկամներ որոնց շնորհիւ կարելի եղաւ մեզի մուտքի արտօնութիւն առնել, ինչ որ դիւրին չէր այն ատեն :

Ինչ որ ինձ անմոռանալի պիտի մնայ այդ մեկ-

նումէն, այն ալ չըթներուս վրայ վերջին համբոյրն է
զոր տուի իմ սիրելի հօրաքրոջս, այն հրեշտակատիպ
կնոջ, համբոյրը յաւիտենական բաժանումի:

Պուքրէ՛շ, Տարփաշխարհը, ինչպէս անուանած է
զայն խստարարոյ գրագէտ մէկ բարեկամս:

Շողշողուն աւանդավէպերու երկրին մայրաքաղա-
քը, իր արեւելեան հմալքով և տրեւմտեան քաղաքա-
կրթութեամբ, ուր կը տիրապետէ տեսակ մը պօհեմ
անփութութիւն ամէն բանի մէջ, անփութութիւն մը
համակրելի և ինքնայատուկ:

Հոն չկայ խիստ կարգապահութիւն, չկայ ման-
րակրկիտ մաքրութիւն, նւրոպայի պերճանքը, մանա-
ւանդ Գերմանիոյ գրեթէ ամէն քաղաքներուն, ռայց
գեղեցիկ է ան, հաճելի, թրվուռն. գոհիկ՝ երբեք:

Բնաւ իրարու մօտ գտնուելու չսահմանուած բա-
ներ կարելի է գտնել բնականօրէն քով քովի, ինչպէս
հոյակապ պալատ մը, չքեղ ճարտարապետութեան
հրաշալիք, և անոր պարտէզին կից՝ ցածուկ, կիրով
ծեփուած տնակ մը, Լուսոշող ցուցափեղկերով վաճա-
ռատուն մը, ուր արուեստի առարկաներ կը ցոլացնեն
իրենց շնորհը և անոր քով՝ պզտիկ փերեզակի խա-
նութ մը, պարզ ապակիէ շաքարամաններով և անօթ-
ներով, և այսպէս շարունակաբար:

Լայն պողոտաներ, ծառաստաններ, հրապարակներ,
որոնց մէջտեղերը յիշատակարաններ, հայրենիքին հա-
մար զոհուած կամ անոր մեծ ծառայութիւններ ըրած
հերոսներու Միքայել Վիթազու, Ստեփան Զիւմարէ,
Դուտոր Վլատիմէսքու, որոնք Ռումանիոյ ազատա-
գրութեան սատարած են, ինչպէս նաև փառաւոր մէկ
արձանը Պրաթիանուին, հայրը նախկին նախարարա-

պետին, ինքն ալ նախաբարապետ, որ հիմր դրած է
ռումանական թագաւորութեան, գահ բարձրացնելով
Քարօլ Հօհէնցոլէրն իշխանը, ամուսինը Գարմէն-Սիլ-
վա բանաստեղծ թագուհիին: Փոքր հրապարակի մը
վրայ ալ արձանը Հռովմայեցիներուն պատմական գայ-
լին, էգ գայլ մը, ստինքները ուռճացած, ուրկից կաթ
կը ծծեն երկու երախաներ, Ռէմիւսը և Ռօմիւլիւսը, չէ՞
մի որ Ռումանացիք կ'ենթադրեն սերած ըլլալ հին
Հռովմայեցիներէն:

Իւրաքանչիւր նախորարութեան շէնք մէկ մէկ
սքանչելիք էր, մանաւանդ Արտաքին Գործոցը՝ զոր
իշխան մը նուէր ըրած է կառավարութեան:

Դաշտի մէջ կառուցուած ու լայնատարած, Պուք-
րէշ տարբեր տարբեր կեդրոններ ունի, կեդրոնը ազ-
նուականութեան՝ Լապտար Քաթարճիու գեղեցիկ պո-
ղոտան, կեդրոնը՝ առեւտուրի Լիբական, կեդրոնը հա-
մեստ բնակչութեան՝ Գալէա-Մօչիլօր, ուր համախմբ-
ուած են Հայեր, (մասնաւորապէս իրարմով զբաղող),
և վերջապէս, կեդրոնը վայելչասէրներու, պճնամոլնե-
րու ցուցադրութեան՝ Գալէա-Վիքթօրիան, որ ինքնին
կրնայ ընդհանուր գաղափար մը տալ մայրաքաղաքին
վրայ: Նեղ և երկար փողոց մըն է ան, ուր կան
Ռումանական կաճառը և արքայական պալատը, երկու
կողմը ճոխ փառապատուներ, ռիֆ սրճարաններ և ծա-
ղարաններ: Պուքրէշի բնակիչները ամենէն աւելի կը
սիրեն առաւօտէն երեկոյ ծաղարան երթալ և քաղցրե-
ղէն ճաշակել, ո՛ր ժամուն ալ ըլլայ: Ամէն տեսակ
մարդ կարելի է տեսնել Գալէա-Վիքթօրիայի վրայ:
Փարիզեան ճոխ վայելչութեամբ կիներ, կախարդիչ ի-
րենց չլարին տակ, թանկարժէք մուշտակներով, չա-
փահասութիւնը հնցուցած աչերը, անոնք ալ ճաշակով
հագուած, քանքեր ընելով տարիներու աւերները սըր-

բաղրբելու, և երկտասարդներ, մեծ մասը ժիկոյօյներ, թեթև մը կարմիր ներկուած, աղջիկ-մանչեր, ամէնքը վեր վար կը շրջին, կը խաչաձևեն զիրար և ժպիտ ու նայուածք կը փոխանակեն: Եւ այս ամէնուն մէջէն երեւան կուգան յաճախ, աղքատիկ գնչուհիներ, երկար ֆիւլափուլ, ծաղիկ ծախող գիւղացիներ, բոկոտն-դիսախոսիւ, շատ անգամ հրապուրիչ, և հօուրճիկներ՝ ուսերնուն վար կախուած մածուկի ափսէները, ճիշդ Պոլսոյ Սիլիվրիի մածուն ծախողներուն նման, լակոտներ՝ որոնք ալունք (սլիստակ) կը ծախեն. ամէնքը նոյն մայթին վրայ զիրար կը հրմշտկեն: Գեղանի կիներուն ֆօքիի բոյրը կը խառնուի Գնչուներուն, շրջուն վաճառորդներու աղտոտ հագուստներու հոտին: Զմայլելի ինքնաշարժներն ալ կը ստիպուին երբեմն տեղի տալու նոյն նեղ փողոցին մէջ սոխ, ածուխ, փայտ բեռցած գիւղացի սայլերուն, մինչ անդին խուրճանումի նմանող հայհոյանքներ կը հանեն երկծի կառքերու կառավարներ, մութ գոյն թաւիչէ մինչև ոտքերնին յորդածաւալ պարեգօտներ հագած, մէջքերնին ծոպաւոր գօտի ճեփ-ճերմակ և գլուխնին աստղակաւ գլխարկ, իշխանի հովեր առած:

Կը պատահի որ այս խառնիճաղանճին մէջէն անցնի ճերմակ ծաղիկներով զարդարուն կառք մը, մինչև ձիերուն գլուխը նարինջի ծաղիկ, և առաջին կառավարին երկու քովը երկու մեծ վառուած կերոն, որոնք հրաշքով երբեք չեն մարիր, նոյնիսկ եթէ հովը ըլլայ. ամէն անցորդ կը խայտայ, կարծես ինք ըլլար հարսնեւոր:

Երբեմն ալ ուրիշ թափօր, առջեւէն Ծնունդի ծառ մը, պզտիկ լոյսերով և դրօշակներով պննուած, ցիկաւ նուազածուներ քայլերդ մը կը նուաղեն. ետեւէն քառածի կառք մը. յուղարկաւորութիւն մըն է.

Ծնունդի տօնին մօտերը քլլալուն՝ մեծնոցը ծառը հետը կը տանի, Բոլոր գլխարկները վար կ'առնուին, կիները երեսնին կը խաչակնքեն, ինչպէս նաև միւս թափօրին հարսը, և յուղարկաւորները կը ժպտին անոթ։ Այս բոլորը հոգեբանութիւնն է այդ երանելի ժողովուրդին։ Սուգն ու խայտանքը գիրկընդխառն կ'ընթանան։

Ռումանացին միշտ հաճոյակատար է, հիւրասէր և կենցաղագէտ, երբեք՝ կոշտ։ Երբ ցերեկուան ժամը 11ին որ և է պաշտօնատունը երթաս, նոյնիսկ դատարան, պաշտօնեաները, մեծէն մինչև պզտիկը, նոր եկած են, և երբ գործիդ վրայ խօսիս, ծածուկ մը կը յօրանջեն, աչքերնին քունով բեռնաւոր։ Երբեմն ալ տարտամօրէն կը ժպտին, թերևս նախորդ գիշերուան հաճելի տեսիլքներուն։

Երջանիկ ժողովուրդ, որ վաղուան հոգը չունի, կեանքին պայքարը չի նսեմացնիր իր զուարթութիւնը, և կ'ուզէ միշտ զուարճանալ։ սեղանաւորէն մինչև կօշիկ ներկողին համար՝ առաջին զծին վրայ է զուարթութիւնը։ հոգերը չեն որ կը տիրապետեն իրենց։ Ապագան, ինչո՞ւ մաշիլ ապագայի մտատանջութիւնով, քանի որ ան Աստուծոյ է։

Իսկ կիները հաստատ համոզումը ունին թէ ամենէն մեծ հրապոյրը, որով պիտի կարենան գրաւել այր մարդուն սիրտը, զուարթութիւնն է, և ռումանացի կնոջ համար այր մարդուն սիրտը գրաւելը իր կեանքին առաջին պայմանն է։ Խնդիր չէ թէ այս սիրտը վերջէն արհամարհէ։

Այխարհի պատահարներուն եղերական հանդամանք տալ չի սիրեր Ռումանացին։ ամէն ինչ հարթելու միջոցը գտած է։ նոյնիսկ անյարմար ամուսնութիւնները մեծ դժբախտութիւն չեն նկատուիր։ ա-

մուսնալուծումը պսակուելու չափ դիւրին է։ Ամուսնալուծուած այր և կին շատ անգամ կը մնան իրարու լաւ բարեկամներ։ Կը պատահի նոյնիսկ որ կին մը նախկին ամուսնոյն օգնութեան փութայ՝ անոր ձախորդութեան մէկ պահուն, երկրորդ ամուսնոյն միջոցով, և այսպէս փոխադարձաբար։

Պուքրէշի մէջ ճանչցայ քաղքենի ընտանիքէ, զարգացած, սիրուն կին մը, որ իր երկրորդ ամուսինին հետ, արձակուրդի միջոցին գնաց հիւր իր ամուսնալուծուած առաջին ամուսինին ամբարանոցը, անոր մօտ մնալու ամիսներ։

Երբ այս երեւոյթին մասին քիչ մը զարմանք յայտնեցի, հեղինեցին զիս ուսմանացի ծանօթներս իբրեւ Արեւելքցի և կեանքին ամէն անցքերը տոամի վերածող։

Երկու հարիւրէ աւելի որբեր այն ատեն (1924) կը խնամուէին, կը կրթուէին Սթրուկայի (մայրաքաղաքէն քանի մը ժամ հեռու) որբանոցին մէջ, որուն տնօրէնն էր Պ. Սրենց։ Հին գաղութէն հայ դղեկատէրեր կը հոգային տարեկան պէտքերուն մեծ մասը, ինչպէս վառելափայտ, ածուխ, պահածոյ եւլն, իսկ Պուքրէշի մէջ կար խնամակալ մարմին մը և տիկնանց միութիւն մը որ, հանգանակութիւններով, հանդէսներով ևլն. կ'օժանդակէր այդ հաստատութեան, խնամակալներէն շատեր երբեմն կ'այցեւէին հոն, մօտէն հսկելու համար, և իրենց հետ կը տանէին միշտ բժիշկ մը, քննելու համար տղաքը և առողջապահական կանոնները։ Այդ բժիշկը ընդհանրապէս փեսաս, Տօքթ. Ուզունեանը կ'ըլլար։

Անհունապէս սիրալիր էր վերաբերումը զոր մեղի

հանդէպ ցոյց տուին ոռոմանահայ ընտանիքները. միջավայրը հաճոյալի էր շատ, հայկական, բայց այլ տեսակ հայութիւն մը, պատուաւորուած ոռոմանականին վրայ, թէև քաղաքակրթութիւն մը շատ նուրբ:

Կարծես մենք, իբրև գաղթական, տեսակ մը նուիրականութիւն ունենայինք իրենց աչքին, և մեզ իւրացնելու համար բան չէին խնայեր:

Մասնաւորապէս գուրգուրանք ունի Ռոմանահայրդէպի իր եկեղեցին, բառ մը հայերէն չգիտցողը անգամ կը յաճախէ եկեղեցի, կը խոստովանի, (քահանաները ոռոմաներէն կը խոստովանեցնեն), կը հաղորդուի, ամէն քրիստոնէական պարտականութիւնները կը կատարէ, հոգին խորապէս հայ մնացած է, թէև լեզուն օտարացած:

Հովանուտ մեծ ծառերով գեղեցիկ պարտէզ մը ունի մեր եկեղեցին, ուր կիրակի առաւօտները կարծես ժամադիր եղած ըլլան, զիրար կը գտնեն գաղթականները, մասնաւոր Պոլսեցիները, նոր եկողները կ'ողջուեն, երկարօրէն կը տեսնուին, լուրեր կուտան կ'առնեն: Երբեմն նոյնիսկ հոն, անգործներուն գործ հայթայթողներ կը գտնուին, բնակարան չգտնողին բնակարան, և այլ դիւրութիւններ ազգակիցներ, մասնաւոր հիները նորերուն կուտան:

Ժամերգութիւնը տւարտելէն շատ վերջը տակաւին պարտէզը լեցուն կ'ըլլայ հաւատացեալներով: Թերեւս իրարու օգտակար ըլլալու հաւատքը:

Ամէն ինչ շատ հաճելի դտանք հոն, բայց միայն ցուրտն ու տաքը անտանելի էին, ամառը անհնար էր չնչել կարծես, և ամէն բնակիչ, հարուստ թէ աղքատ պէտք էր գիւղ երթար, խնդիր չէր դրամ ունենար կամ ոչ, չունեցողը փոխ կ'առնէր, չապիկը գրաւի կը դնէր կամ... աւելի սիրտին մօտիկ բան մը և գիմէր

օգտատուն վայր մը, անոնք շատ բարակը չէին նայեր խոչնդոտները կոխել անցնելու համար, լայնախոհ են այդ մարդիկը:

Հետեւելով ընդհանուր հոսանքին մենք ևս գացինք անցնել ամառը քաղաքէն ոչ շատ հեռու դիւղ մը, Փումբուլունկ, ուր Հայեր կ'երթային առհասարակ, Մասնաւոր հրապոյր մը չունէր այդ վայրը, բայց շրջակաները, հազուադէպ բնակարաներով զմայլելի էին. կային հնութիւններ, վազող քուրեր և անտառներ:

Շատ յաճախ երկար պտոյտներ կ'ընէինք, թէև համբաները շատ ապահով չեն, կ'ըսէին, Ռումանացին քաղաքին մէջ երբեք դողութիւն չըներ, բայց համբաններուն վրայ սիրով կը կողոպտէ կառքով անցնող ուղեւորները, սպաննութիւն չըլլար: Տխուր բան պէտք չէ:

Մենք քաջ կառապան մը գտած էինք, (թերևս այ ան պիտերէն մէկն էր համբու աւազակներու խումբին) և յաճախ մեզ պտոյտի կը տանէր, զիտէր ամենէն չահեկան անկիւնները և որովհետեւ տօքթէօրը փեսաս զինքը դարմանած էր, անոր միշտ կուգէր հաճոյք պատճառեր:

Արեւով ողողուն Յուլիսի առաւօտ մը, բաւական հեռու դացած էինք, յանկարծ բլուրի մը կողքին, ժայռի մը մէջ փորուած աղօթատեղի մը գտանք, խորհրդաւոր բլուր մը, հովանուտ պզտիկ դիւղի մը մօտիկ, որ կարծես մասնաւոր դրուած էր հոն:

Դուրսէն խոշոր, գորշ ժայռ մը միայն, ցցուած ուռի մը պէս, բնաւ չէր կտրելի երեւակայել թէ ներսը աղօթատեղի մը գոյութիւն ունէր: Ատիկա կը յիշեցնէր Փանոս Թերլէմեզեանին նկարած մէկ եկեղեցին. ապառաժի մը մէջ, աւելի խոշոր, Հայաստանի

լերան մը կողքին, որ Միւնիխի ցուցահանդէսին գնահատուեցաւ ու ծախուեցաւ:

Փափաքեցանք դուռը բանալ տալ. մօտէն վանքի նմանող շէնքէ մը կրօնաւոր մը ելաւ, մեզ ողջունեց և առաջնորդեց ցած դուռնէ մը ներս, որուն առջև կէս թաղուած մեծ կաթսայ մը կար և մուրճ մը երկաթ օղակներով:

Ջանդակի տեղ կը ծառայէին այդ թաղուած ժանգոտ կաթսան և մուրճը:

Տպաւորիչ էր անորոշ խունկ մը և խոնաւութիւն բուրոյ աղօթատեղին, ո՞վ գիտէ քանի դարեր առաջ փորուած քարերու սրտին մէջ, Ո՞րոնք եկած անցած էին անկից: Ո՞ր ասպետները, ո՞ր բամբիչները բարբարոսներու հալածանքէն խուսափած եկած էին ապաստանիլ հոն ճգնաժամային պահերուն, ճակտի պատին վրայ շատ հին նկար մը, լայն ոսկեգօծ շրջանակով որ կարծես իսկոյն պիտի փշրուէր, փոշիանար առաջին հպումէն:

Երեք կրօնքներու մէջ յարդուած երեք կիներէն ամենէն աւելի փառաբանուածին, պաշտուածին, աստուածածին Մարիամին նկարն էր ան, սեւցած արծաթէ թափը գլխին: Դարերու ընթացքին հինցած, ճաթոտաց կտաւին վրայ, կէս մութին մէջ, կենդանի էին երկու կանանչ աչքեր, աչքեր, որոնք հետզհետէ գողցեա թափանցկութիւն և լոյս կ'ստանային և սրբավայրին ստուերները տակաւ կը ցոլային այդ լոյսով:

Քիչ անդին, երկրորդ սրահի մը անկիւնը կար խորանի նմանող սեղան մը վրան խաչով, թերևս ժամանակին պատարագ կ'ընէին:

Քրիստոնէութեան առաջին տարիներուն ծածուկ պաշտամունքի գետնափոր փայրերու յիշատակը եկաւ

անցաւ մեր հոգիներէն իր քօլոր միսթիք խորհուրդներով:

Ո՛հ, այդ կանանչ աչքերը թափանցող:

Մոմոսպատ մարմարէ քանի կը տատիճան վար իջանք գաւաթնիս լեցնելու համար արծաթիկ ջուրէն որ կը հոսէր անընդհատ ու կ'անցնէր կ'երթար ոտոգելու համար բարեբեր հողը. սառնորակ էր ու քաղցր այդ ջուրը:

Տերևներու խշրտոց մը ուշագրութիւնս գրաւեց, գլուխս դարձուցի. երկու կիներ մեղրամոմի պէս սպիտակ, գորշ, յորդածալ հագուստներով կրօնաւորուհիի, կեցած էին հոն, ու կը ժպտէին մեզի: Վեր ելլելու պահուս յանկարծ, շատ անուշ ձայն մը, մեղմ, իբրեւ թէ անդրաշխարհէն գար. կ'երգէր, աւելին, կը մըրմնջէր:

Առաւօտ լուսոյ

Արեգակն աղաւթ...:

Նախ ցնորք թուեցաւ մեզի: Այդ հեռաւոր անկիւնը ուսմանացի կնոջ մը քերնէն լսել Շնորհալիին հոգեգմայլ տալը:

Ի՞նչպէս հնար էր:

Կրօնաւորուհին երթադրելով թէ հայ ենք, կամ լսելով մեր խօսակցութիւնը փափաքած էր մեզի հաճոյք մը պատճառել: Ինքը հայկական շարականներ սորված էր իր մօրմէն որ հայ քահանայի մը աղջիկն էր Ռումանացիի մը հետ ամուսնացած, և այժմ այդ քանի մը տողերը միայն կը յիշէր և երբեմն կ'երգէր:

Ինքը եկեղեցական երգեցողութեան դասեր կ'աւանդէր, գիւղին մանկտիին և հոն վաճփին մէկ անկիւնը կ'ապրէր ուրիշ մէկ երկու Ռումանացի կրօնա-

ւորուհիներու հետ, քշուած աշխարհի փոթորիկներէն, իր միակ սփոփանքն էր սրբազան երաժշտութիւնը դոր կը պաշտէր:

Վերյիշումներ կեանք առին մտքիս մէջ և ինձ թուեցաւ թէ փոխադրուած էի յանկարծ անցեալին ծոցը և կը դտնուէի Հայաստանի եկեղեցիներէն մէկուն մէջ, ուր երջանկայիշատակ Սահակդուխտ, նոյնպէս դպիրներուն կ'ուսուցանէր շարականներ և անոնց կ'ընկերանար երբեմն իր բիւրեղ ձայնով, միշտ դոց վարագոյրին ետեւէն: Ու դարերու շունչէն անօտարացած դիմաստուները սրբակրօն կնոջ, տարտամօրէն ուրւադծուեցաւ այդ տաճարին մէջ ու մեղեդիներ աշուշ ու թեթեւ պարուրեցին զինքը: (1)

Կարծես հանդիսավայր մըն էր Պուքրէշի միակ կայարանը այդ իրիկունը, ինչպէս ամէն իրիկուն, այնքան ճոռուողուն են հոն կիները եւ այրերը՝ կատա-կասէր: Վերադարձողները կը ծիծաղին, մեկնողները կը ժպտին, երբեք չիթ մը արցունքի, այդ կը հաւի-

(1) Սահակդուխտ քոյրն էր մեծանուն Ստեփաննոս Եպիսկոպոս Սիւնեցիին, Սիւնեաց աշխարհի մետրապօլիտ: Այդ մաքրակենցաղ կինը, հրաժարած ամէն աշխարհային վայելքէ, խորապէս հմուտ երաժշտական արուեստին, սրբազան երաժշտութիւն կ'ուսուցանէր դպիրներուն առանց անոնց երեւալու, տաճարին վարագոյրին ետեւէն եւ կը յօրինէր շարականներ ու տաղեր: Ստեփաննոս Օրպէլեան պատմագիրը կը գրէ նաեւ Թէ Սահակդուխտ յօրինած է տաղ մը որուն առաջին գիծերը կը կազմեն «Մարիամ Աստուածածին» Տիրամօր անունը:

Սահակդուխտէն շատ վերջը, Շնորհալին կարծես իրեն մտքի հաճոյք ըրած է, որպէսզի մեծ մասը իր զմայլելի շարականներուն, տաղերուն, իւրաքանչիւր տունին առաջին տողին առաջին տառերը կազմեն իր անունը «Ներսէս» եւ կամ հայ այբուբէնը ամբողջովին. ինչպէս «Այ-ոօր անճառ»ը, «Նորաստեղծեալ»ը եւ ուրիշներ:

հրաւիրէ դժբաղդութիւն, ըստ Ռումանացիին. ամէն կողմ լռյս և ուրախութիւն:

Արեւելիան ճեպընթացին խցիկը որով պիտի ճամբորդէինք մատաղատի բարեկամուհիս և ես, լեցուն էր ծաղիկներով, հարսանեկան սենեակի մը պէս. քարափին վրայէն ողջերթի եկող մեծ խումբը կը մպտէր մեզի, որ մեր պատուհանէն կը ժպտէինք իրենց, վերջին պահուն, բայց ես որոշ կը տեսնէի իմ աղջնակիս աչքերուն մէջ գլորելու վրայ արցունքի կայլակներ, դիչերը ողջոյն դէմս էր անոր նայուածքը վարապուրուած արցունքով:

Ու կը սուրայինք, հովի պէս, երազներու պէս, Օրեր, գիշերներ սուրացինք, բնանկարներ դիւթահրաշ անցան սրարչու, ոչինչ վայելիցինք անոնցմէ: Հունգարիան, Արլըպէրկը, Թիրօլը, սարերը ձիւնապատ, լիճերը կապոյտ, մարգերը զմրուխտ ու ձիւնածաղիկ. ու զանգակատները ճերմակ, ու գիւղերը ուր պահ մը հանդիլ պիտի տենչայինք, կարծես հասնելու յիմարութիւնէն բռնուած ըլլայինք, և կամ իոյս տայինք ահարկու հալածանքի մը առջեւէն, և ըսել թէ ուղեւորութիւններուն նախընտրուածն է ճեպընթացը:

Ա՛խ, ի՞նչ հեշտանք պիտի ըլլար երգչի կառք մը այդ գմայլելի ճամբաներուն վրայ:

Անձ կայարանի մը մէջ պաշտօնեան քարափին վրայէն ֆրանսերէն պոռաց.

— Հի՞նգ վայրկեան...

Վերջապէս Ֆրանսա էինք և քիչ տտենէն Փարիզ, Փարիզ, հրաշագեղ ոստանը որուն երազած էինք ամբողջ կեանքերնիս. Փարիզ. նպատակը ամէն արուեստագիտական իղձերու:

Անճաշակ չարքեր տուններու, մուխ, փոշի, ոչ

մէկ ուշադրաւ բան : Աստուած իմ , ուրեմն այսքան
անշքօրէն չըջապատուած է մուտքը այդ անըջային
ոստանին :

Բիւրաւոր գիծերու մէջէ , տակաւ կը դանդաղի
գնացքը , դորշ միմնուրաւ մը , կը մանենք բնդարձակ
կայարանը , ալ ժամանակ է , մեզ բերող խելայեղ ճիւղ
ւաղը կանգ կ'առնէ :

Ողջագլուխ քանդուած և լացահոս Ռուսներուց պէս չէ
Թաց աչքեր կան մեկնող ու հասնող :

... Անցքը տարիներու , աւեր , դորշմը անջնջլի
սիրուած դէմքերու վրայ : Միտսին ձերտայր սա ա-
ռաւելութիւնը ունի որ անդդալի կ'ըլլայ քայքայումը :
Թեթիւր փրթած նուազարանի մը նման , թրթուռն
ծիծաղներու , վառվռուն խռակցութիւններու տեղ
մարած լոյսեր աչքերու , նուաղուն ճօքեր ձայներու ,
ամէն ինչ մթապնած կարծես հեռուորութեան մէջ :

Ժամանակը փոխած է շատ բան , իր լայն քղանց-
քը տարածած , մոխրագոյնի վերածած է շատ փայլուն
բաներ , կեանքը իր բովանդակ ունայնութեամբ կը
ճնչէ հոգիիս վրայ այդ վերատեսուելիան սրահուն :

Նորատունկեան միշտ կենցաղագէտ , միշտ հա-
ճոյակատար , սակայն չէ այլևս այն խոշոր անձնաւո-
րութիւնը որ իր շուրջը պատկառանքէ աւելի բան մը
կ'ազդէր . ան կոյսրութեան մը նախարարը չէ , այլ
եւրոպական , հանգիստի կոչուած զիւնապէտ մը ,
զիւրահաղորդ և պարզ : Իսկ քոյրս , բարի և աղնիւ պա-
ռաւ աղնուական տիկին մը . ո՛ւր է իր շողշողացումը :

Այլազան զգացումներ կ'ողողեն էութիւնս այդ
առաջին շարաթներուն :

Փարիզի Պատուիրակութիւնը այլևս յիշատակ մըն
է միայն . շուրջը թողած խորունկ պատրանալն փութ-
թիւն մը :

Սակայն այդ մասին պատմուածները սաստիկ կը չահագորգուէին զիսւ Ո՞րպիսի յոյսի, հոսանդի, վերացումի, (խելայից կրնամ բան) պահէր ապրած էին հոն և յետոյ ի՞նչ դառնութիւնս :

Գիշերները կ'անցընէինք վերջիշերով դրուագներ : Աւա՞ղ, այլևս ամէն ինչ աղօտ վերջիշում էր միայն և Պօղոս Նուպար փաշան իր յարկաբաժինին մէջ ոչինչ ունէր ընելիք, այլ՝ միայն ափսոսալայխարհի տնիրաւութիւններուն վրայ և մանաւանդ մեծերուն հասարութեան՝ հանդէպ փոքրերու, նոյնիսկ եթէ չարչարուած, խողխողուած ըլլան անոնք :

Իրական հաճոյքով կը տեսնուէի իմ հին մտաւորական ծանօթներուս հետ, մանաւանդ Բաշալեանին, որ պահած էր իր սրամիտ խօսակցելու կերպը. Տօքթօր Թորգոմեան Յոր երանելին կը յիշեցնէր ֆիզիքայէս. կային որ փոխուած էին բոլորովին, ինչպէս Տ. Կամարականը : Շատեր Փարիզի դաղութէն ճանչցայ Նորատունկեանին տունը :

Նոյն միջոցին Հայաստանի երկրագործական նախարար, Արամայիս Երզնկեան եկած էր Փարիզ, կարգ մը կարեւոր խնդիրներով զբաղելէ զատ, Հայաստանի երկրագործական դրամատան գործերով չահագորգուելու համար Փարիզի հայ դաղութը, ինչպէս յետոյ նոյն նպատակով պիտի այցելէր արտասահմանի բոլոր հայութեան, զոնէ գլխաւոր երկիրներու մէջ :

Այդ առթիւ, երկար խորհրդակցութիւններէ յետոյ, համախմբում մը տեղի ունեցաւ Նորատունկեանի տանը մէջ, ուր ներկայ էին հրապարակին վրայ շատ մը ծանօթ ազգայնիներ, առեւտրական և կարեւոր գիրք ունեցողներ, որոնց համար թերեւ շատ հետաքրքրա-

չարժ էր համայնավար հայ նախարար մը տեսնել։ Նոր երևույթ մըն էր տարիկա։

Պաշտօնական գաղափարներու փոխանակութենէն յետոյ, ուր նախարարը խօսեցաւ կարճ և ազդու կերպով, մտերիմ թէյնասեղան մը արուեցաւ, որուն իրեն տանտիկին ստիպուեցայ նախադահել, քոյրս ակար ըլլալուն։

Զարմանալիօրէն բունն եղաւ յուզումս երբ քեռայրս զիս ներկայացուց նրդնկեանին. «Հայաստանի նախարար»։ Մինչև այն ատեն հայ նախարարներ տեսած էի, բայց Թուրքիոյ կամ Ռումանիոյ հայ նախարարներ։ Այս անգամ բուն իսկ իմ հայրենիքիս հայ նախարարն էր, մեր նախարարը. ամենաջերմ փափաք մը ունեցայ վիզը պլլուելու ողջագութեւնու, զինքը համբուրելու կարօտով, երջանկութեամբ, բայց նրդնկեան այնքան լուրջ էր, այնքան պաշտօնական որ ապահովարար անախորժ պիտի գտնէր գրադիտուհիի մը այդ փայրկենական սրտաբուխ շարժումը և բաւականացայ պէտք եղածէն քիչ մը աւելի երկար սեղմելով իր ձեռքը, ամբողջ գութագութանքս դնելով այդ պարզ արարքին մէջ։

Նանաէն, իր «Մերձաւոր Արեւելք և Հայաստան» շահեկան գրքին մէջ, գրուածիքով խօսելէ յետոյ նրդնկեանի արժանիքներուն և կարողութեան մասին կ'աւելցնէ թէ ան հետաքրքրաշարժ տիպար մըն է իր համակրելի Մէֆիսթօր գլուխով, Աւելի ճիշդ, համառութիւն չէր կրնար ըլլալ։

Ամէն շարժումս քին մէջ չափուած, կշռուած, նոյն իսկ քիչ մը անմպիտ, Փարիզի միջավայրին համար, սակայն անհունապէս լուս տարուորութիւն թողուցանաւ։

Զգիտցանք թէ ինքը ինչ գաղափար կազմեց Փարիզի հոն գտնուող գրամատերերուն վրայ, գտնու-

զանոնք այն մասկարդակին վրայ ուր զիրենք դրած էր
նորատունկեսան։

Մինչ դրամատուն հիմնելու հարցին շուրջը խոր-
հըրդակցութիւնները կը շարունակուէին, խումբ մը
Հայեր, մտաւորականներու ճաշկերոյթ մը սարքեցին
ի պատիւ Երզնկեանին, չքեղ սրահի մը մէջ։

Այի յափոյ պատրաստուած ըլլալ կը թուէր այդ
ճաշը, որովհետեւ մտաւորական ըլլալէ շատ հեռու ան-
ձեր կը մասնակցէին անոր և իրապէս, ծանօթ մտա-
ւորականներ չէին հրաւիրուած։

Անվերջանալի ճառեր խօսուեցան, շատը դուրկ
ոգեւորութենէ։ Երկին Զատէլ Եսայեան խօսեցաւ շատ
մտացի և սիրուն, բայց նորէն ամենէն թունդ խօ-
սողը Զօպանեանն էր։

Սմէն պարագայի, ինձ թուեցաւ թէ փարիզահա-
յութիւնը կրնար աւելի ոգեւորութիւն ստեղծել առաջին
անգամ հոն այցելող նախարարին շուրջը, ջանալ ժը-
պիտմը բերելանոր շրթներուն վրայ, կիները, աղջիկները
բոլորով ահոր մօտը, խօսիլ իրենց հայրենիքին մա-
սին, իրենց սիրտին խորէն դռնել դորովի, սիրոյ,
աղապատանքի բառեր, զրկելու համար նախարարին
հետ դէպի դէպի հայրենի հողը, դէպի սարերը մեծա-
սքանչ, դէպի հեռակայ քոյրերը, որոնք իրենցմէ աւելի
բաղդաւոր հայ երկնքի տակ կ'ապրին, ու Երզնկեան
թերեւ իր ուղեւորութեան ամենէն երջանիկ պահը
ապրած պիտի ըլլար լսելով անկեղծ հոգիներու խորէն
եկած այդ խօսքերը կարօտի և սիրոյ։

Բայց անոնք հեռու կեցան, վայելչագեղ իրենց
աղուոր արդուղարդերուն մէջ, մնայուն ժպիտ մը շրթ-
ներնուն։

... Ինձ համար անհունապէս հրապուրիչ էր այ-

ցելել Փարիզի գեղեցկագոյն վայրերը , ծանօթանալ ըս-
լոր այն բաներուն որոնց մանկութենէս տենչացած
էի , երազած :

Հսել երկիւղած լռութեան մէջ հնամենի , տպաւո-
րիչ թատերարեմերէն դասականներու հրաշալի սողիւր
մեծագոյն արուեստագէտներու բերնէն : Ներկայ ըլլալ
«բանաստեղծական ճերեկոյթ»ներու : Մտիկ ընել բա-
նախօսութիւնները գրական կամ դիտական ֆրանսացի
մտքի տիտաններու որոնց , սմէն մէկ բառը արժանիք
մը կը ներկայացնէ . այցելել թանգարաններ , գե-
ղարուեստի ցուցահանդէսներ , բոլոր այն բաները վա-
յելել՝ որոնք սնունդ մը կուտային իմ ծարաւած հո-
գիւիս :

Ու ցաւ կը զգայի , ախրտս կ'արիւնէր , երբ իրիկ-
նամուտերուն իւրքէնպուրկի պարտէզէն դէպի Փան-
թէօնի գմբէթը կը յառաջանայի , մինչ ամպերը հոյա-
կապ գմբէթին հետ խաղալ կը թուէին . կը ցաւէի
սրտիս խորէն , էութեանս հիմքերէն թէ ինչո՞ւ չէի
կարողացած երիտասարդութեանս զալ այդ լոյսի կեդ-
րոնին մէջ զարգացնել ինչ որ կարմէջս գեղեցկութեան
փսփոռ մը , արուեստագիտական պատառիկ մը , բանաս-
տեղծութեան կաթիլ մը : Կը ցաւէի , և Փանթէոնին
խորը պառկող փիլիսոփաները թերևս կը հեգնէին իմ
ցաւս :

Եւ ի՞նչ բանի ծառայած էր իմ կեանքս , աշխարհի
ամենէն տափակ իրադարձութիւններուն , շրջապատ-
ուած պարապութեամբ : Որքա՞ն իրաւացի է Քանդի
ըսածը .

«Մէկ բան կայ միայն որուն մասին բացարձակա-
պէս վստահ եմք , այն է թէ ի՞նչ պարս էինք ընել :

Սէն-Միշէ՛լ... ո՛րպիսի սրտի սեղմումով առաջին անգամ դացի հոն, նկարիչ Ս. Խաչատուրեանին հետ, ձմրան կիրակի օր մը, Սէն-Միշէլ, պողոտաներուն առմէնէն շահեկանը, մեծ պողոտաներուն ամէնէն մտաւարականը, ինքնատիպը :

Իրիկուն կ'ըլլար, շաբթուան ուսանելու հիգերէն յետոյ, խենթութեան պահը ուսանող-ուսանողուհիներու :

Ուսանող... Սէն-Միշէ՛լ... տարիներ սերունդներ, ուսանող բժշկական, իրաւաբանական, ճարտարապետական, Անցեալը կրկին կը բերէ իր ուրուականը, դիմաստուերներ կուգան կ'անցնին. նախ իմ տարաբաղդ եղբայրս, զեղեցիկ թուխ երիտասարդը, բժշկութիւնը աւարտելու մօտ, հոն թողած* իր երիտասարդութիւնն ու հաղուադէպ մտքի կարողութիւնը. յետոյ միւսները, անոնք որ յաղթտպանձ դարձած են Պոլիս, ինչպէս Թիրեաքեաններ, Խօրասանհեաններ, Մերեմ-Գուլի (փաստաբան)ներ, Խնդիրեաններ, Լյն, անմոռանալի գէմքեր, ամէնքը հոն ուսանող եղած, երբեմն մեծ զոհողութիւններով մեծ երազներ հիւսած, մեծ խտէալներու ետեւէն վազած, Աւելի հեռուն, Ռուսիսեաններ, Օտեաններ :

Պանծալի հայ երիտասարդութիւնը, Սէն-Միշէլէն Պոլիս, գոգերին թանկագին բերը գիտութեան : Ախտաժէտ մարդկութեան բոյժը, և յոյսը իրենց ազգին : Բիչ անդին ծառաստանը Լիւքսէնպուրկի, իր թագուհիներու շորքով, իր Մէտիսի աւագանով համբաւաւոր ուր Կիկլօս ֓ոլիֆէմը կ'ողբայ յաւերժայէս իր վիշտը և նունուֆարներ կը ծփան անոր ողբէն ցաւադին :

Ո՞ւր են այժմ այն փոքրիկ զործաւորութիւնները որ շատ անգամ կը բաժնէին նիհար նախաճաշը հայ գեղադէմ ուսանողներուն, ան սիրուն աղջիկները որ վայելած են տնոնց առաջին սէրը, արեւելքցի աղոց բուռն սէրը։ Մշուշին մէջ կորսուած բոլոր աղուոր կերպարանքներ։ հսկայ ծառերը միայն կը յիշեն ջերմ համբոյրներն ու երգութիւնները։

Եկաւ պահմը ուր թախիծ ինման բան մը վարագուրեց հոգիս։ Շուրջս պակաս մը կը գոյանար, չրթներս ծաւրաւ ունէին զաւակներուս համբոյրներուն, զգուանքին։ Կ'որոնէի չորս դիւ շողշողացումը անոնց աչքերուն։

Պէտք էր մէկը կամ միւսը իմ հոգիիս երկու մասնիկներուն, գրկէի, սեղմէի սրտիս վրայ։ Որոշեցի մեկնիլ, երթալ միանալ կրտսեր աղջկանս Թորոսեաններուն, Թրանքֆորթ։

Նորատունկեան շատ տրտմեցաւ և պնդեց որ շուտ վերադառնամ։ քոյրս կ'արտասուէր, բայց ան ունէր իր շնորհագեղ աղջիկը իր մօտ, որով հանգիստ սրտով հեռացայ։

Թաղթական երկիրէ մը դէպի պարտուած երկիր մը։ Փարիզէն Թրանքֆորթ։

Անշան առտու մը, մշուշ մը թեթեւ, հով մը անսխտութ ու պաղ, մաքուր, մեծ քաղաքին վրայ կարծես հակակրկի շունչ մը այդ պաղուկ հովը։

Կիներ դեղձան, ամէնքը գրիթէ մատաղատի, հազուած անճաշակ, քիչ մը զանդաղադնաց։

Ո՞ւր մնացին այն առաւօտ կանուխ աշխատանոց գիւմղ միսիմեքները Փարիզի, սիրունիկ, չարաճճի, պուպրիկներու նման նուրբ ու ճկուն։

Ի՞նչ անհուն տարբերութիւն երկու դրացի ազգերու ազջիկներուն մէջ :

Փարիզուհին կը ծնի վայելչագեղ, ան չի սորվիր հագուել, այլ գիտէ. ան համակ հրապոյր է, բնութիւնը զինքը ստեղծած է կախարդիչ, ինչպէս մարգերը՝ կանանչ, արշալոյսը՝ արփագեղ :

Թերեւս այն խոշոր ոտքերով, լայնածաւալ կուրծքով գերմանուհիները, որ հազուի չեն դիտեր, իբրեւ կին անգնահատելի ձիրքեր ունին, թերեւս աւելի կարող են խորունկ կերպով, հոգեւին սիրել, նուիրուիլ, երջանկացնել, և թերեւս փարիզուհիները աւելի հարեւանցի նրբութիւններ կը մշակեն և լուրջ դոգմոսները չափ անգամ կուտան չորս հովերուն, բայց անհունօրէն դրաւիչ են անոնք, սիրագրգիւտ, սրամիտ, յանկուցանող, անդիմադրելի և այդ իսկ պատճառով, վտանգաւոր :

Հակառակ առաջին օրուան աննպաստ տպաւորութիւնս, տակաւ սիրելի դարձաւ ինձ միանգօրթոր, ապահովարար անոր համար որ ան կարծես երաժշտութեան կեդրոն մըն էր, հոգեպարար դասական երաժշտութեան, Սմէնէն անչուք սրճարանին մէջ երաժշտանոց էլ յաճ արուեստագէտներ կը նուագէին. մինչ Լոյս Քաղաքին մէջ իսկ նուագահանդէս երթալու է այդ վայելքը ունենալու համար :

Սմէն տան մէջ կայ դաշնակահար մը կամ ջութակ, թաւ ջութակ նուագող մը, արուեստագէտի պէս :

Փողոցները անգամ մաս ունին նուագէ (երեւակայութիւնը ոգնելով.) անոնց շատերէն կարծես մելանուագ մը կը լսուի. մեծ երգահաններու անուանով մկրտուած են պողոտաներ. Մէնաէլսըն Շքրասէ, Շուաման Շքրասէ, Մոցարդ Շքրասէ և անմասն, վեհապահ՝

պողոտան Պէթէովընին, ծառազարդ, ընդարձակ, դիւթիչ, ուր կարծես տիտանին տառապած հոգին կը սաւառնի, անոր բազմաչարչար կերպարանքը կ'ուրուադծուի ծառուղիին եղերքէն և իրիկնամուսնիւրուն ոսկի ու լոյս սէնֆօնիին մէջ իր հրաշալւեր ինչ սէնֆօնիւներուն ներդաշնակութիւնը կը ծածանի ու կ'երթայ հանդիլ դմբէթին վրայ արծաթօծուած վեհտպանձ և կեղեցիին, հոյաբերձ չորս ծառերու հովանիին ներքև:

Քիչ հեռու այդ բանաստեղծական աղօթատեղիէն, նոյնքան բանաստեղծական ծառաստան մը՝ «Արմաւենիներու Պարտէզը» ուր գրեթէ բոլոր տաք երկիրնուրու կլիմաներուն տակ դոյութիւն ունեցող հտաքրքրական տունկերը հաւաքուած են: Կարծես տարաբախտ փողովուրդ մըն են անոնք, հոն գաղթած, և ցուցադրուած անտարբեր այցելուներու և բարձր, վաշիշաղեղ արմաւենիները, որոնց տերեւապսակ դըլուխները կը հպին ապակիէ ձեղունին ջերմաստիճան, զողցես ճիգ մը բնելով կոտրել դուրս ելլիլու և չընչելու ազատ ոգը, արեւելքի առատ լոյսը: Ու հոն այցելուն կը յիշէ տողերը Կերման քերթողին տարադիր:

«Հիւսիսի ձիւնազարդ լեռան վրայի փոքրիկ եղևւինը, սպիտակ երիզներու փաթթուած, կ'երազէ հեռակայ մենաւոր արմաւենիին արեւելքի լուսաճաճանչ երկնքին տակ»:

Քաղաքին միւս կողմը, վայր մը ուխտադնացութեան, տուն մը խորախորհուրդ ու նուիրական, բնակարանը ուր ապրած է Կէօթէ, մինչև 15 տարեկան, և ուր հիւսած է իր պատանեկան հոգիին ճառանչաւէտ երազները, հիւսած նաև իր առաջին հովուերդութիւնը:

Վերի յարկը կայ տակաւին թատրոնը խաւաճիկներու (մարիոնէթ) որ այնքան սիրելի էր իր մանկա-

կան երեւակայութեան. հոն կարծես մասնիկ մը մնացած է իր տակաւին չարթնցած հղօր մտքէն:

Տունը վերածուած էր վիւղէի, ուր կը գտնուին մեծ հեղինակին ամէն երկերուն հետ, ամէն տարիքի նկարները, երախայ, պատանի, երիտասարդ, չափահաս ու ծերունի:

Վերյիշումներ կեանք կ'առնեն տեսակ մը յափըշտակութեան մէջ, այդ նկարներուն առջև:

Հոս՝ Սէզհնհայմի բողոքական հովիւին աղջկան, Թրէտէրիքային սիրահար Կէօթէն է, իրաւաբանական ուսանող, սիրտը արիւնած, ստիպուած ըլլալուն բամբուկու աննման Թրէտէրիքայէն որ ամբողջ կեանքին մէջ չէ ուզած ամուսնանալ:

«Սիրտ մը որ Կէօթէն սիրուած է, չէ կարող ուրիշին պատկանիլ»:

Յետոյ անհնարին սէրը որ կը ծնի հոգիին մէջ դէպի բարեկամին՝ Քէսթնէրի նշանածը, անմեղունակ աղջկը, Շարլօթը. սէր որ տակաւ վտակի մը պէս ընդլայնած, ողողած է իր էութիւնը և անկից ևս դժնդակ բաժանումը որ կեանք տուած է Վերթերին, սերունդներու հիացումը Վերթէրին:

Ու բոլոր իր զմայլելի երկերը, բոլոր կիները ուրոնք ծնունդ տուած են անմոռանալի էջերու, այդ նկարներուն առջևէն շարժանկարի մը պէս կուգան կ'անցնին. սակայն միշտ տիրապետողն է Թրէտէրիքան:

Նորատի, սիրատենչ կերպարաններէն անդին նըւիրական երեւոյթի մը պէս կ'իջիւն գլուխը ծերունիին, շողշողուն հանճարի լուսապսակով:

Վերջին տարիներու Կէօթէն որ աշխարհի տուաւ իր հոյակապ հրաշակերտը:

Ֆաուստի ողբերգութիւնը:

Խորշամած ճակտին ետեւ մեծ վարպետին, կարծես

կը կարգացուի խորհուրդը այդ երկին չնաշխարհիկ ։
Ֆաուստը կէօթէին բանաստեղծական կտակն է ,
ինչպէս ըսած է ինք ։

Ան իր ամբողջ կեանքին մէջ խորհած է այդ ող-
բերդալթեան և իր կեանքին վերջին եօթը տարիներուն
ամբողջացուցած է զայն ։

«Ֆաուստի ողբերգութիւնը մէկն է այն մեծ յղա-
ցումներէն որոնք մտքերու յեղաշրջումին մէջ մեծ հետք
մը կը թողուն , ինչպէս յաւերժական մարդին մէջ հո-
գիներու վերաբերեալ բաներու ։»

Երեք բացարձակապէս իրարմէ տարբեր տիպաբ-
նեք , մատուտը , Մարկրիթը և Մէֆիսթօֆէլէսը , կը
կազմեն տոամին մեծութիւնը , իրենց այլազանու-
թեամբն իսկ ։

«Իս բայն եմ որ կ'որոնէ , կ'ըսէ մատուտ — Ես
կիսն եմ որ կը սիրէ , կը չեչտէ Մարկրիթ ։ Իսկ
սատանան կը խոստովանի , — Ես ուրացողն եմ ։»

Եւ այդ երեք դէմքերը կ'ապրին և պիտի ապրին
յաւիտենապէս մտաւոր աշխարհին մէջ ։

Կէօթէ իր կեանքին ամէն դժնդակ անկիւնադար-
ձերուն եկած է սփոփանք փնտռել փրանքֆորթ , իր
մօր մօտ ։

Գեղածիծաղ են ավերոր Մայնի որ կ'անցնի քա-
ղաքին մէջէն . հոն լոյսը կը ցոլայ ջուրին մէջ , հո-
վանուտ ծառեր կ'եզերեն դետր ու անոր հայելիին ծո-
ցը թրթռուն տերեւներ կը վէտովէտին . և այդ կապտո-
րակ գնացքին մօտ կը մնայ տունը աշխարհի ամենէն
յոռտեա փիլիսոփային , Շօքենհաուէրի ։

Ի՞նչպէս այդ խայտաղին գեղեցկութիւնը , այդ
հաճելի դալարիքը , խնձղալիւ արեւով փողփողուն թով-
չանքը այդ երկնքին չեն կրցած ուրախութեան շող
մը դոնէ կաթեցնել փիլիսոփային մօռյալ հոգիին մէջ ,

որ Տանթէի դժոխքին հանգոյն իր մուտքը արդիւած է յոյսին:

Դօրէնհառէր՝ Սարսուռ մը կ'անցնի սրտէս անոր տանը առջև, նստմաստուեր խորհուրդներ միայն, արդեօք երբեք ցնծաղին մտածում մը չէ՞ ունեցած ան սա լոյս ալիակներուն, սա մետաքս խոտերուն, սա ոսկեփրփուր ամպերուն առջև:

Եւ իր տունը կը մնայ լռին, տխրատեսիլ, իբրև վկան իր թախիծին, իր անողատում դառնութեան:

Պատմական յիշատակարան մը քաղաքապետարանը (ուր ամուսնացաւ աղջիկս Հրանդ Թորոսեանին հետ), միւսման ճարտարապետութեամբ կառուցուած կարգով տուներ իրարու կցուած, որոնք 1562 թուականին՝ երբ ձրանքֆօրթ գերման կայսրերու թագադրութեան վայր նշանակուած էր, այդ եռանկիւն տանիքով չէնքերուն մէջ տեղի կունենային մեծաշուք հոնգէսներ: Կարծես անոնք պահած են հետք մը այդ տպաւորիչ հանդիսութիւններէն, ճոխ այլաղան համազգեստներէն իստադէմ իշխաններուն, ասպետներուն շողշողուն սաղաւարտներէն, ռազմաշունչ քայլերգներէն և արքայական արարողութիւններու վսեմութենէն, քանի որ իրենց անպաճոյճ ջիրքին հակառակ տեսակ մը խոր տպաւորութիւն յառաջ կը բերեն, անցեալէն մնացած վեհութեամբ մը: Գորութիւններու անկից եկած անցած ըլլալուն պերճանքովը և կամ աշխարհի մեծութիւններու ունայնութեան մէկ յիշատակութեամբ:

Քերթողահօր ըսածին պէս «անց ու գնաց է ամէն բան...», կոյտ մը մոխիր:

Նրբաճաշակ գղեկատիրոջ մը մէկ ծառաստանն է կարծես ձրանքֆօրթի դերեզմաննոցը որ կը դտնուի քաղաքին ամենէն բարձր մասին վրայ:

Հոն հողածու ձեռքեր ամէն մէկ ուղին, ամէն

մէկ ածուէն, ամէն մէկ տերեւը խնամած, մաքրած են։
• Ծիրմաքարերը ընդհանրապէս նուրբ երկաթորմե-
րով են չրջապատուած։ Ամէն կողմ դալար թուփեր,
կաղնիներ հնամենի, պահապանը ճերմակ քարերուն՝
որոնց վրայ բնաւ չես տեսներ մամուռ, խորհրդանշա-
նը մոռացումի, լքումի։

Ո՛չ վարժամուծեան պսոտ չլացքը, ո՛չ ալ ու-
նայնութեան թախիծը. մտերմութիւն մը ընդհանուր,
եթէ կարելի է այսպէս ըսել։

Տեղ տեղ չիրմններուն երկաթորմին առջև կը տես-
նուին երկու աթոռ, ուր մեռնողին ընտանիքը շատ ան-
գամ կուգան զինքը մինակ չթողելու համար, ժամեր
անցնել, թերեւ ալ խօսիլ անոր հետ։

Մուտքին միւս կողմը կայ մատուռը, սիրուն չէնք
մը, սպիտակ, փոքրիկ զանգակատունով, Հոն՝ թէ՛ կա-
թոլիկները, թէ՛ օրթոտոքսները և թէ լողոքականնե-
րը կը բերեն իրենց ննջեցեալները և կը կատարեն
մեռելական արարողութիւններ, առանց խտրութեան,
իրենց ծէսին համեմատ։

Ձրանքֆօրթի մէջ երբեք ննջեցեալը քաղաքին եւ
կեդեցին չեն տանիր, բացի այն պարագայէն ուր մեռ-
եալը պաշտօնական զիրք մը ունենայ և կամ բացա-
ռիկ մտաւորական մը, հանճար մը ըլլայ։

Փողոցներուն մէջ երբեք չի տեսնուիր յուղարկու-
ւորութիւն, երբեք այդ նուիրական թափօրը հասարա-
կաց ճամբաներուն վրայ, ինքնաշարժերու, հոնրա-
կառքերու, ամբողմներու ժխորին մէջէն չանցնիր, ա-
ղարտելով սրբութիւնը։

Գերեզմաննոցին ինքնաշարժը գիշերով կուգայ,
ննջեցեալը կը տանի հոն տեղի մատուռը ուր կը պահ-
ուի մեռնողին մարմինը մինչև յուղարկաւորութեան
օրը. և այդպէս մահը կը պահէ ազնուական երկիւղա-

ծուծիւնը:

Այնան կանխահաւ իրիկունը իր ստուերները կը տածէր սպիտակ քարերուն վրայ. ծառերէն վար կ'իջնէր անհուն անդորրաճ մը: Երբեք այդքան ցանկալի թուած չէր հանդարտութիւնը յաւերժական քունին՝ քան այդ մահաստանին մէջ:

«Զի նաւ խոռվեալ գիմէ ի նաւահանգիստ»:

Եւ միթէ անարկու խոռվք մը չէ՞ պատած մարդկութիւնը:

Ինչպէս Պօհեմիայի արեւահար թուխ գեղեցկութեամբ աղջիկները, վհուկներու թռտուհիները, սրոնց կախարդող հրապոյրը հեղուկի մը պէս հրատուչոր (Թրիսթանի ըմպած հեղուկը) անգամ մը որ մտնէ մարդոց սրտին մէջ, տակաւ կը հրդեհէ դայն, կը տուչորէ բոլոր միւս զգացումները, կը տիրապետէ, կը գերէ ու կը մղէ մինչև ուրացութիւն, այնպէս Արեւելքը վարդախիտ, կապոյտ գիշերներով Արեւելքը իր ճահանջներով, իր գիւթանքով կը տանջէ տարապիր հոգիները, անոնց տիրապետած կեդրոնը կ'ընդլայնի. կը ծովանայ ու կը խեղդէ ամէն ինչ, կարօտը այն վայրերուն՝ ուր մնացած է մեր երիտասարդութիւնը և այլևս տեսնելու կարելիութիւն չկայ:

Վերադա՞րձ . . . :

Հեռո՞ւ . . . որքան հեռու էինք Պոլիսէն, անոր խորտուփորթ փողոցներէն, անոր բիրտ խառն ի խուռըն բնակչութենէն, անոր չրջուն վաճառորդներէն ու արքայութեան մուտքը ցալացնող վերջալոյսիւրէն:

Աղջնակս, իմ Ասդրաս, ան՝ որ կեանքիս քերթուածը եղած է, իր տան տիկինքի դերին մէջ նոր մտած, ամուսնական կեանքին քաղցրութիւնը նոր բմբռնած,

իր բոլոր դուրդուրանքը կը դնէր ստեղծելու համար ինձ մտքի և սրտի ակտիւանքներ, հաճոյքներ և սլո-տոյտներ, ինչպէս նաև իր երիտասարդ ամուսինը ։ Պտոյտներ մտերմութեամբ համեմուեա՞ծ, բայց առանձ-նութեան պահերու ինքզինքս անհունօրէն օտար, հեռու և դժբաղդ կ'զգայի ։ Թերևս երկրին լեզուն չգիտնալուս ։

Կը տենչայի վերադառնալ Ռումանիա, որ տակաւ-ւին Արեւելք կ'ըսուի և կամ անոր պատրանքը կու-տայ իր շատ մը սովորութիւններով ։ Արեւելքցիի հոգիս աւելի քան երբեք արթնցած էր ։

Դիպումածը օգնեց ինձ և ճիշդ այդ օրերուն աղ-ջիկա ու փեսաս ևս ստիպուեցան թողուլ Թրանքթօր-թը և հաստատուիլ Փարիզ, ու միասին ճամբայ ե-լանք ։

Մարտի ցրտաշունչ առաւօտ մը հասունք Փարիզ ։

Կրկին հիւրասիրեցին զիս քոյրս և քեռայրս ստի-պողաբար ։ Այդ միջոցին Նորատունկեան րբաւ իր կա-րելին որպէսզի այլևս իրենց հետ ընակիր ։ Ոչոքնք պէտքը կ'զգային մտերմութեան մը, իսկ ես անհուն տենչանք մը՝ գաւակներու մէկը քովս ունենալու ։ Եւ ինչ որ անըմբռնելի է, միշտ աւելի գորով կ'զգա-յի այն գաւկիս հանդէպ որ հեռուն կը գտնուէր ։

Նախազգացում մը տարտամօրէն կը վարագուրէր ամէն վայելքներս ։ Կ'ենթադրէի թէ, մանաւանդ ա-ռանձին եղած պահերուս, պարտականութիւն մը զիս կը մղէր երթալ միանալու Պուքրէշի զոյղին, թէ՛ վը-տանդ մը կ'սպառնար, անորոշ վտանգ մը աղջկանս գլխուն ։ Պէտք էր փութայի մօտը, իր նեցուկը բլլայի, թէև ոչինչ կար իրական, բայց մայրական սիրտը անի-մանայի գուշակութիւններ ունի որոնք յաճախ կ'ի-րականանան, կարծես կը տեսնէի բազդի աքցանին

սեղմումը որ ամէն ինչ կը փշրէր կը տեսնէի, տնոր մօտենալը իմ սիրականիս :

Քանի դառնային անիւները զիս տանող գնացքին, որ այս անգամ ճեպընթաց չէր, կ'անհետանար չնաշխարհիկ քաղաքին թովչանքը, թերեւս այն էի որ կ'անհետանայի :

Բոլոր կախարդանքը հրաշագեղ վայրերուն որոնցմէ կը հեռանայի, բոլոր սքանչելիքները, տարտամօրէն կը պատկերանային այլևս, վեհապանծ յիշատակարանները, ճարտարապետութեան հրաշայիքները, նուրբ արուեստներու արտադրութիւնները և կնոջ մը սրտին մօտիկ չորս հոյակապ վաճառատուները ուր, միջօրէն անմիջապէս յետոյ, քիչ մը առանձին պահերուն, կարծես ամէն բան կը խօսի, կարծես ազգութիւն մըն են ապրանքները հոն ցուցադրուած, բնհանգիստը վեհավիտուն, փետուրները դգուող, դիչերուան արդուզարդերը թիթե ու փայլփլուն, մուշտակները հեռաւոր անտառներէ եկած, կը խօսին երեսնց լեզուն, ճաշակի, նրբութեան, արուեստի այդ միջավայրերուն մէջ, անհասկնալի լեզու մը կը խօսին որ քաղցր բոյր մը ունի :

Ու Շան-զ'էլիգէի վայրէջքը իրիկնամուտին չքեղութեան մէջ, խառնուրդ մը լոյսի և վայելչագեղութեան ու բիւրեղի պէս մայթքող ջուրեր, տեսիլք մը, կարծես, նմանը չգտնող տեսիլք մը, իւ վարը, այդ երազային Շան-զ'էլիգէին վրայ անկիւնը «խրճիթ»ին, թերեզլա Տալիէնի պատմական «խրճիթին, ուր գրօսնելու յիմարութենէն բռնուած, դեղանի կլինը կը կազմակերպէր խրախճանքներ, խնջոյքներ արքայական իր դիցուհիի մարմինը հաղիւ քողարկուած նուրբ բն-

հեղինակով. ձեռքը օրուան հզօրագոյնին իր սիրահարին, Պարբասի ուսին դրած հալարած անոր ոսկեճամուկ համազգեստին դորձած տպաւորութիւնէն, կ'ողջունէր իր հրաւիրեալները, սիրազրդիւ մպխտով մը Մինչ անդին, սրահին խորը քաշուած, նիհար, դունատ, թուխ երիտասարդ քաջօրս մը, հազիւ 24 տարեկան, երկչոտ կերպարանքով, չէր համարձակեր մօտենալ իրեն, որովհետեւ իր համազգեստին ասուին մաշած էր և չէր կարող զայն նորոգել: Այդ վտիտ աղան ասպաղայ կայսրն էր, Նափօլէօն Պօնաթարդը:

Եթէ փառամոլ Թերեզիան գիտնար թէ, թերեւ օր մը կրնար Թրանսալի կայսրուհի ըլլալ փոխանակ Ժօզէֆին Տր Պօհարնէի, բայց ան օրուան վայելքը միայն կը նայէր, և նուազ դիւանագէտ էր քան Ժօզէֆինը:

Գնացքը կը յառաջանար դանդաղ մութ գիշերին մէջ, զառիւկեր մը կ'ըլլէինք ասպահովաբար:

Փարիզէն բոլոր պահած տպաւորութիւններէս ամենէն խորունկը, անջնջելին էր այն օրուան յիշատակը որ այցելեցի Վէրսալի պալատը:

Վէրսալ... Մտաւորական քարեկամ մը զիս անաջնորդեց հոն: Նախ ծառաստանը: Վարդերանդ մարմարէ երեք աստիճանները, Այֆրէտ տը Միւսէի կողմէ անմահացուցուած, որ դրօշմուած են կարծես հետքերը ոսկի կրունկներով կիսակօշիկներուն:

Այն ազնուագարմ կիներուն՝ որոնց անուան ուրարքները դարերէ ի վեր կ'ապրին և այդ վարդերանդ աստիճաններուն վրայ, այցելուն կը թուի տեսնել ոտքերը փոքրիկ և լսել փափսասնքը տարփոտենչ բռնեռուն զորս զեղեցիկ ասպետներ անոնց տկանջին կը մրմնջէին:

Բարեկամս որ կ'երեւի շատ լաւ չէր յիշեր Միւսէի քերթուածը և կամ զայն բնաւ կարդացած չէր, մղեց զիս

պալատին ներքին մասին մէջ և երազանքս փա-
րատեց :

Նախ մեծ սրահը , ուր տակաւին ոչ շատ հեռաւոր
պատմական անցեալին մէջ , տեղի ունեցած է խաղա-
ղութեան դաշնագրին ստորագրութիւնը 1919ին :

Քլեմանսօ , Վիլսօն , Լոյտ Ճորճ . . . ու սեղանը իր
լուրջ և կարծես հեգնոտ դիրքով :

Մե՛ծ մարդիկ , մե՛ծ ցնորքներ . . .

Կ'անցնէինք միւս սրահները , այլևս յոգնած էինք
թէ՛ տալաւորուելէ և թէ ոտքի վրայ մնալէ : Կը հաս-
նինք լայն պատուհանի մը առջև որ բակին վրայ կու-
տայ , մուտքի դրան դէմը , և ուրկէ կ'երևայ ճամբան ,
Փարիզէն եկող ճամբան : Հոն մեր առաջնորդը ողբեր-
դական շեշտեր կ'առնէ :

— Այս պատուհանէն է որ , կ'ըսէ , Մարի-Ան-
թուանէթ թագուհին տեսաւ ամբոխին դէպի պա-
լատ գալը :

Ամբողջ սոսկումը ընդլզած ժողովուրդի մը , ծա-
րաւի վրիժառութեան :

Հոն՝ արեւին մէջ , սալարկուած գետնին վրայ կար-
ծես կը տեսնենք , կատաղի ալիքներու նման ամբո-
խը խառն ի խուռն , այր թէ կին , որ կը խուժէր դէպի
պալատ , և խեղճ թագուհին սարսափահար այդ մարդ-
կային հեղեղէն , արիւնը կը ստուէր և անկորով արքան
իբրև ապաւէն , յեղափոխութեան խորհրդանշանը , կարմիր
գդակը , գլուխը անցուցած , կ'երևար ամբոխին , և ի-
մաստուն իշխանուհին , էլիզապէթ , ձեռքերը կը գալա-
րէր խորհելով թէ , եթէ Լուդովիկոս Ժ.Զ . արիւթիւնը
չունենար կախաղան հանելու քանի մը հոգի գլխա-
ւոր պետերէն , քիչ օրէն զինքը պիտի հանէին կա-
խաղան :

Տարակուսելի էր թէ պիտի բաւէ՞ր այդ միջոցը ,

հանդարտեցնելու համար ժողովուրդ մը դժգոհ և յող-
նած՝ համբերելէ :

Մեծ Յեղափոխութիւնը իր ահարկու պոռթկումով,
իր ահաբեկիչ դատարաններով, իր քմահաճ դատա-
պարտութիւններով, իր մութ քաւտերով, իր ռաբբիքով,
իր քստմնելի կիյօթիւնով, հասէ հաս կը տեսնէի, նաև
դէմքերը որ չեն մոռցուիր. Մարան, Շարլօթ Գօրտէյը,
Տանթօնը, ներսահասակ Սէն-Ժիւսթը իր հրեշտակի
դէմքով, անդամալոյծ կաթօնը համբաւաւոր թիկնա-
թոռին գամուած և այս ամենուն վրայ տիրապետող
վտիտ, նիհար, հիւանդադին դիմաստուերը անեղծանե-
լիին, Մաքսիմիլէն Ռօպէսքիէսին, անոր որ կարծած
է թէ ամէն ոճիւր ներկի է ձեռք բերելու համար տի-
պար Հանրապետութիւն մը և երեք տարի շարունակ
իր կքած ուսերուն վրայ տարած այդ մեծ յեղա-
փոխութիւնը որուն առանցքը եղած է և ի վերջոյ
ինքն ալ բարձրացած է կառավարատին վրայ, ծնօտը
ջախջախուած, երեսէ ձգուած ժողովներէն : Ուր-
եանկարը ժան ժագ Ռուսոյի տարտամ կ'անցնի իր
մօտէն :

Մոռցած գտնուած տեղս, կը տեսնեմ յիմարու-
թիւնները, մեծութիւններն ու անկուսիւնները, վերյի-
շուսներս հեռուները տարած են զիս : Գնացքը կ'ա-
հապարէ :

Բաւական սիրուն տուն մըն էր Պուքրէշի մար-
դաչատ մէկ փողոցին վրայ, ուր աղջիկս ինձ պատ-
րաստած էր հանգստուէտ սենեակ մը :

Վերջապէ՛ս : Ինձ համար միայն սենեակ մը, աչ-
խատելու սեղան մը, և ուղած պահուս պատկելու ան-
կողին մը. արհամարհելի սեփականութիւն մը չէր

այս, թափառայած կեանքիս մէջ:

Եւ... դուրսէն շրջուն վաճառողներու ձայնը, Արեւելքը իր խառնաշփոթութեամբ, իր տալուի-զու-նայով փոխանակ Բլէյէլի նուազահանդէսներուն:

Փոքրիկ խանութներ, ուր սեր (ֆայմաֆ) եւ մահ-լեպի կը ծախեն: Բացօդեայ ճաշարաններ որոնց պար-տէզին մէջ միւս կը խորովեն, մանաւանդ մէկ հատը, մեր նախընտրածը, ուր Պօնէմացի նուազածուներ կը նուազէին, երաժշտութեան օրէնքներուն կատարեալ անգիտութեամբը, փրանց լիւթի Բափաստիները, բայց այնքան զգացում կը դնեն այդ հրաշալի, ինքնայա-տուկ եղանակներուն մէջ որ կարծես մեծ վարպետին հոգին է որ կը ներշնչէ այդ խեղճ արուեստագէտ-ները:

Թօթափած ամէն տխուր նախազգացում, քանի որ մօտս էր աղջիկս առոյգ ու կայտառ, քանի որ Ուզուն-եան քիչ ատենէն ձեռք ձգելու վրայ էր իր արտօ-նութիւնը, այդ միջոցին ես շատ կ'զբաղէի գրակա-նութեամբ:

Առանձին սեղանիս առջև, (ամբողջ կեանքս իմ գրական աշխատութիւններուս պահուն, երբեք մօտս չեմ ունեցած մտաւորական ըսրեկամ մը, կամ իբրեւ աշխատակից եւ կամ իբրեւ խորհրդական, միշտ մինակ եղած եմ արտադրութեան պահներուս)

Մտաւոր վայելքի շատ քաղցր պահեր անցուցած եմ Ռումանիոյ այդ անկիւնը որ իմ սիրտս շենցու-ցած էր:

Կ'աշխատակցէի կանոնաւորապէս Վերգիւ Լուրին իմ «Յանցառ Նօթեր»ովս, նաեւ Հայ Կիմին յօդուածնե-րով եւ պատմուածքներով, կամ ուսումնասիրութիւն-ներով. արտասահմանի պարբերաթերթերու եւս շատ կը գրէի, ինչպէս Ամերիկայի Հայաստանի Կոչնակին:

Թերևս, տպաւորուած ու մանուկան մտայնութիւններէն և բարքերէն, իմ սովորական ճիւղէս դուրս երդիծական թղթակցութիւն մը սկսած էի Հայ Կիւնը սրամիտ խմբագրուհիին և իմ սիրելի բարեկամուհի տիկին Հայկին Հայկանուշ Մառքին հետ. «Մառքի» ծածկանունով որ ուսմաներէն կը նշանակէ «Հրատ» մոլորակը: Ընդհանուր օրուան նիւթերուն շուրջը կը գրէի, երբեմն ալ տիկին Մառք ինձ նիւթ կը հայթայթէր: Ասիկա բաւական հետաքրքրութիւն յառաջ բերաւ և Յովհաննէս Ասպետ այնքան թախանձեց տիկին Մառքին որ ա՛ն ալ մատնեց զիս: Ասպետ երկար նամակներով միակերպ կը յանձնարարէր ինձ շարունակել այդ ճիւղին մէջ:

Պոլսոյ թերթերէն մէկուն մէջ ևս յօդուածագրի մը հետ վէճի բռնուեցանք 'Լօլթէոյ Բանցիօին շուրջը: Ինծի զուարճութիւն էր այդպէս դիմակի տակ հեղինակ շատ բաներ:

Հայ Կիւնը դադրելէն յետոյ այլևս այդ ճիւղը չարունակեցի որովհետև Փարիզի թերթերուն յարմար չէին անոնք, հակառակ որ Զորանսա առաւելապէս երգիծանքի երկիրն է:

Հայ Գրականութեան մասին երբեմն երկարօրէն կը խօսակցէինք բանաստեղծ Խ. Գօլանճեանին հետ, որ կը բերէր մեզի թէ՛ իր ուսանաւորները և թէ՛ ձախու բանուածքներ. մտիկ կ'ընէինք իր գրածները և շատ կը գնահատէինք իր ապրանքները: Գօլանճեան կատարեալ ֆրանսէզ մը դարձած էր:

Շատ յաճախ կը հրաւիրուէինք Հայերու տուն, ժամանակը կ'անցնէր աշխատութեամբ և հաճոյքով խառն: Հետզհետէ աւելի կը սիրէի այդ քաղաքը, հակառակ իր ամէն պակասութիւններուն, թերևս անոր

համար որ լեզուին կ'ընտելանայինք, ժողովրդական բարբառին՝ որ խառնուրդ մըն էր լատիներէնի, թրքերէնի, ֆրանսերէնի և ռուսներէնի, կ'ընտելանայինք նաև ընդհանուր փիլիսոփայութեան:

Մեր տունը կերպով մը կեդրոնավայրն էր վերջէն, դադթաձ Հայերուն, մեծ մասը դաւաճացի ու շքաւոր, որոնց նախախնամութիւնն էր բժիշկ Ուզունեանը:

Այլևս հաստատ որոշած էինք մնալ Պուքրէշ, միջաւայրը մեզի համակիր էր, մենք ալ միջավայրին: Ու ծրագրիւններ, յոյսեր, ապագայի շողո՞ղացում:

Յանկարծ փոս մը խորունկ ու մթին, հոն ամէն յոյսերը, հոն ամէն գեղեցիկ հեռապատկերները, հոն կեանք մը, հոն մեծ ողբերգութիւն մը, երկու բառով:

Շանթահարող ցաւին առջև խեղճ փեսայիս գիտութիւնը մնաց անկարող:

Այն ինչ տիրադատ իր տրուեստը գործադրելու արտօնութեան, այն ինչ կազմած իր խորհրդակցութեան սենեակը, ընդունած, ջերմ խնդակցութիւնները համակիրներու, տարաբաղդ Տօթթէօր Ուզունեանը թողուց գնաց մեզ ամէնքս, զոհ անագորոյն հիւանդութեան մը:

Նորէն քայքայում, նորէն աւեր, փլուզում. նորէն մեկնում, հակառակ աղապատանքին բարեկամութեան որ կը պնդէին մեզ մնալ հոն: Հնար չէր ապրիլ այնքան թարմ յիշատակներու մօտ:

Մեկնումներ, ժամանումներ, որքա՞ն տարբեր իրարմէ:

Գացինք սփոփանք փնտռել գորովին մէջ քրոջս, աղջկանս և փեսայիս որոնք գրկաբաց մեզ ընդունեցին:

Փանթէօնի խորհրդաւոր գմբէթը, իր լուսափայլ

խաչով երկինքն ի վեր բարձրացած, կը հովանաւորէր պարզունակ յարկաբաժինը ուր քաշուած, մի-միայն շատ մտերիմներէ շրջապատուած, ապրեցանք մեր կսկիծի միջոցը :

... Կեանքին ընթացքն է մոռացումը : Աւա՛ղ, ա-մէն կըակ կը մոխրոտի :

Ա՛հ, ժամանակը, ահարկո՛ւ համայնակույր... :

* *

Այդ թուականին, աղջիկս և ևս զբաղեցանք աշխատութիւններովը բարենպատակ հաստատութեան մը, որուն ռոգտակար քլլալ կ'ենթադրէինք : Թերեւս որ մը գրեմ անոր պատմութիւնը :

... Ռաֆկավար կուսակցութիւնը հաւաքոյթ մը կազմակերպած էր տարաբաղդ. Կոմիտաս Վարդապետին Պոլսոյ կեանքէն և Գերմանիա, զտնուած ժամանակէն գրուածներ ծանօթացնելու համար վարիզահայութեան : Սիրելի բարեկամս Յովհաննէս Պողոսեան խնդրեց ինձմէ Պոլսոյ մէջ Վարդապետին թողած տպաւորութեան մասին խօսիլ : Որովհետեւ չէի կրնար մերժել մէկը որ ինձ այնքան անձուէր եղած էր, ընդունեցի : Գերմանիոյ մասին խոսեցաւ Օր. Մարգարիտ Բաբայեան. նախազանն էր Ա. Զօպանեան :

Օր. Բաբայեան եղական դէմք մըն է Փարիզահայութեան մէջ, ան պարզ երաժշտադէտ մը չէ, երգուսուցանող մը, այլ՝ երաժշտութեան լոսաշող մեհ-եանին վաղեմի մէկ քրմուհին է : Երգերը իրմէ անցնելով կը հասնին արտայայտութեան, ըմբռնումի, տպաւորութեան այն գագաթնակէտին, որով կ'ըլլան անմոռանալի, կ'ապրին առ յաւէտ :

Երգը արուեստ մը չէ իրեն համար, այլ կրօնք մը, երգը այն դերադոյն բանն է որուն պէտք է մօտենալ

եղկիւղածութեամբ, ծառայել անոր հաւատարմութեն և հաւատքով: Իրգը տրուած է մարդկութեան իբրեւ զերազոյն պարզեւ, պէտք է անոր առջեւ խոնարհիլ և սպասարկել անոր իբրեւ տատուածութիւն մը:

Արուեստագիտուհին, մատաղ սրտերուն մէջ զիտէ ստեղծել այն հրաշագեղ լարը՝ որ կը կոչուի երաժրչտութիւն, զայն կը յղկէ, կը նրբացնէ, կը շողշողացնէ և իր վիճակի մատներով կը հասցնէ կատարելութեան:

Իր աշակերտները, որոնցմէ նոյնիսկ Օրբերա-Գոմիքի մէջ ընդունուածներ կան, պաշտած են զինքը, ան զիտէ թրթռացնել նորածիլ հոգիներուն մէջ ո՛չ միայն նուագը, այլև բանաստեղծութիւնը գեղարուեստներու հմայքին: Իր ժպիտը որ Ռենանի ըսածին պէս «հրճուանքն է սրտի աստուածային մանկութեան», ժպիտ մը՝ որ խրախոյսն ու վարձատրութիւնն է իր աշակերտներուն, կը ցոլացնէ իր անհուն բարութիւնը, բիւրեղային, վճիտ բարութիւնը:

Իր աշխատանոցը կը նմանի աշնան աղուոր օրուան մը, (ներդաշնակութիւնը աշնան), հոն ամէն ինչ ապրած է արուեստագիտուհիին կեանքովը. երկար, անխոնջ վաստակի կեանքովը, կարծես իւրաքանչիւր կարասին խորը երգ մը կայ պահուած, տոունաւոր մեծ դաշնակը, իր լարերուն վրայ պահած է հոնկից եկած անցած սերունդներուն ճիգերն ու յաղթանակները, յաջողութիւնները, և իր գունատած ստեղնաշարը կը նմանի ծեր փիլիսոփայի մը, որ ճանչցած է մարդկային ջանքերն ու յոյսերը, ցնորքներն ու վարձատրութիւնները:

... Անկից յետոյ մասնակցեցայ Ղ. Բաշալեանին ի պատիւ եղած հաւաքոյթին խոսողներուն և պատմեցի ինչ որ գիտէի իր մասին Պոլսոյ մէջ, ի վեր հանելով

իր ոճաբանի անմրցելի տաղանդը, և փափաք յայտնելով որ, թողլով ամէն դադողում նորէն, գրականութեան տայ ինքզինքը Բաշալեան:

Ակնցիներու հանդէսի մը մէջ ևս, հովանաւորութեամբ անխոնջ Զօպանեանի, որ ամէն գրող իր նոր գրած մէկ բանը պիտի կարդար, ես ալ կարդացի պատմուածք մը, խաբչիկ աղջկան մը և Ե. Տէմիրճիպաշեանի հովուերգութեան նմանող յարաբերութիւնը, որ ողբերգութեամբ վերջացած է:

Հասաքածոյիս մէջ պիտի երևայ այդ պատմուածքը որու վերնագիրն է Պարսա:

Քիչ վերջը Հ. Բ. Ը. Միութեան Տիկիւններուն հրաւէրով խօսեցայ «հայ կնոջ մասին», Ուրիշ բարեգործական հաստատութիւններու և խօսեցայ, քայքային շատ հաճոյ չէին այդ գրաւոր բանախօսութիւնները. ևս միշտ սիրած եմ մամուլին բիւր թեւերուն յանձնել իմ մտաւոր արտադրութիւններս, որով անկից յետոյ նախընտրեցի միայլ լուռ և միայն գրիչ շարժել:

*
*
*

Բիւր ջահերով պահուած սրահին մէջ, Բլաս տը լ'Օտէոնի Քաֆէ Վօլթէրի սրահին, Հայ Ազատ Արւեստադէտները թէյասեղան մը կուտային Շնորհ. Գարեգին Սրբազանին, այժմ կաթողիկոս Կիլիկիոյ, Հոն պիտի խօսէր Սրբազանը և այդ մեծ վայելք մը պիտի բլլար:

Մեծանուն եկեղեցականը պատմադէտ մըն էր և միանգամայն պերճաբան խօսող մը, Կշտացոյց սովորական ճառերէ, մեղի համար հմայք մը պիտի բլլար զինքը լսել:

Ու ան խօսեցաւ, զուսայ ու խորիմաստ Մեղ տա-

րաւ այդ երանելի երեկոյին, տարաւ հեռուները, ընկրկելով դարերը, հոն՝ ուր ճարտարապետութեան հրաշալիքները, վերածուած աւերակի, մեր աչքին առջեւ կը պատկերացնէր, օրերը յաւիտենականութեան ծոցը զլորած, ուր մարմարներու սիւներու մնացորդները կը պատմէին փառքը հայ արուեստին:

Կը թուէինք տեսնել իւրաքանչիւր քարը որ կը փայլփլէր, մամուռները որ պատած էին մարմարներու շուրջը, գմբէթները որ կարծես մամանակին քայքայող շունչին մէջէն մնացած էր տակաւին խոռիկի անօսը լոյս մը վերջին պատարագէն:

Բանախօսը զմայլելի հմտութեամբ մը ճարտարապետութեան ամէն նրբութիւններուն, զանոնք հրաշալիօրէն միացուցած աւերակներու մէջէն, նկարեց մեզի բազմադմբէթները, սիւներու գազաթներուն ինքնայատկութիւնները. լոյսը այն տաճարներուն՝ որոնք նոյնիսկ քայքայուած մէկ կոթողը եղած են հայ հանձարին:

Հոգեզմայլ, մեզմէ չատեր, թերեւ Աւետիք Խաւհակեան որ քովս նստած էր, և ես, այն պահուն ուր Սրբազանը ներկայացուց հրաշագեղ տաճարը Հոփսիմեանց, տեսնել կը թուէինք չնայխարհիկ կոյսը, արհամարհոտ ու խրոխտ, բոլոր աշխարհային փառքերուն նախընտրած նահատակութիւն, Հիւմա ան սուրբ է, անմահ է, և իր տաճարին քարերը կը խօսին իր լուսապայծառ հոգիին, որ թերեւ մերթ հոն կ'իջնէ:

Սրբազանը ներկայացուց նաեւ հայ մանրանկարչութիւնը, մեզի ծանօթացուց զայն կատարեալ տիրապետութեամբ (maîtrise), փատտերով հաստատելով թէ անհամեմատ կերպով, այդ քնքոյշ արուեստը լայնօրէն ծաղկած էր Հայոց մէջ առաւել քան ուրիշ ազգերու:

Երբեմն, անոր խօսած պահուն, կ'զղայինք թէ մեր

հիացումը անկից անդին չէր կրնար երթալ, բայց յանկարծ բանախօսը նոր թափ մը կ'առնէր և նոր բնարանով մը կ'ստեղծէր նոր աշխարհ մը արուեստի, որուն առջև կը պարզուէին անծայրածիր հորիզոններ, և մենք, հե ի հե կը ջանալինք հասնիլ այն բարձունքին որ բնական եղած էր Սրբազանին: Ինչքան նորաստեղծ երեոյթներ կային իրեն համար այդ արուեստին մէջ որու մասին կը խօսէր: Ան չուէր սահման և եթէ ունենար իսկ, բանախօսը պիտի անցնէր այդ սահմանէն և աշխարհի առջև տարածէր զայն իր ոսկեղէն բարբառով:

Գեղարուեստի այսպիսի պահեր տալ գիտցողը արդէն ունի լուսապսակը անմահութեան:

Ազատ Արուեստագէտներու Միութեան տարեգրութիւններուն մէջ, շողշողուն տառերով ֆիացած է այդ երեկոյթը, որ արքայակտն խնջոյք մը եղաւ մտաւորականներուն: Հաճոյք չնաչխարհիկ՝ ոսկիով գնելը անհնար և անմատչելի՝ դոեհիկներու: Պատկեր լուսապայծառ որ կ'արփափայլի երբեմն մտքիս մէջ, նոյնիսկ աւերակներու վրայէն:

Համակրելի Միութիւն մըն է Հայ Ազատ Արուեստագէտներու Միութիւնը, որուն հիմնադիրներէն մէկը, նկարչուհի Օր. Վարդուհի Դամիրեան, ինքնաշատուկ նկարչուհի, թափունցած արուեստին:

Արուեստագէտներու խումբ մըն են անոնք, անշահախնդիր, նրբաճաշակ, սիրող միշտ գեղեցիկ բաները, հեռու փառամոլութենէ:

Սորպօն...: Սեմը՝ նուիրական, ուրիշ սերունդներ անցած են երկիւղածօրէն:

Սորպօն, ջահը, որ ճաճանչներ շողշողացուցած է:

դիտութեան, գրականութեան ու քանաստեղծութեան, որ նուիրական է մեհեանի մը հանդոյն:

Մեծ ամփիթատրոնը լիւի լեցուն էր մտաւորականներով, առւտրականներով և ժողովուրդի պարզ մարդոցով: Այդ հոյակապ սրահին մէջ պիտի տօնուէր նուիրական բան մը, հայ գրական մշակի մը, Արշակ Զօպանեան յօբելեանը ու Փարիզահայութիւնը ամբողջ դրեթէ դիմած էր հոն:

Զօպանեան որ միշտ ասպետականօրէն արհամարհած է դրամն ու ճոխութիւնը, որուն գանձն են իր կադամարն ու դրիչը, որ ապրած է անսեթեւեթ, այն դիւերը տեսաւ թէ փառքը կուգար իրեն, ողջունելու իր անբութիւն կենցաղը, իր նուիրումները, իր աշխատութիւնները:

Ընտելագոյն խօսողները հոն հիւսեցին դրասանքներ Յօրելիարին հակտին որ աչնան եղիտմը համբուրած էր:

Հոն էին Ֆրանսացի ականաւոր տաղանդներ, որոնք խօսեցան և որոնց պարագլուխը վիպագիր ակադեմական Հանրի Պօրտօ, յառաջանալով բեմին վրայ դէպի Յօրելիարը, ըսաւ.

«Ֆրանսական Ակադեմիայի կողմէն կը բերեմ համակրանքի և յարգանքի ողջոյնը Հայ ազգին և Զօպանեանին»:

Ժողովուրդը վերացած, խելայեղ կը ծափահարէր: Ու Հայ Գրականութիւնը ոսկեծովի կը ծածանէր հոն, ընդարձակ ամփիթատրոնին մէջ, տիրապետող ու անմահ:

...Այլևս տրամադրութիւնս չառ հեշտ չէր. Պսլսէն կուգային աննպաստ լուրեր. գրեթէ բոլոր մեկնող մտաւորականները փախստական կը նկատուէին, մասնաւորապէս տար անցադիրով մեկնողները և թուրք կառավարութիւնը կը գրաւէր անոնց ստացուածքները: Մեզի ծանօթ գործի մարդիկ՝ որոնց յանձնած էինք մեր շահերուն հոգ տանիլ, այլևս յուսահատ նամակներ կը գրէին. իսկ վերադառնալ ոչ մէկ կերպով հնար չէր: Ուրեմն... Կորսուած էր նոյնիսկ յետին հաւանականութիւնը պահելու մեր հոն մնացած ինչքերը, գացած էին անոնք, տուն, տեղ, ամէն ինչ, Կործանում:

Հակառակ ամէն բանի կը տքնէի փիլիսոփայորէն խորհիլ ու պահել հաւասարակշռութիւնը կեանքիս, բիրտապատկերով կորովս:

Տակաւ փափաքս կը սյակսէր ներկայ ըլլալ հայկական հանդէսներու, անոնք ինձ տեսակ մը խոնջէնք կուտային, մտաւոր խոնջէնք մը:

Շատ անգամ Վահան Թէքէեանին, որ մեղմէ առաջ եկած էր Փարիզ, կը բացատրէի այս հոգեկան երեւոյթը իմ մօտս. ան կը ժպտէր իր հմայաթափ ժպտովը, երբ միասին իմ առանձնոցիս մէջ թէյ կ'առնէինք գլուխ գլխի: Ինքն ալ քիչ մը կ'ըսէր, յոգնած էր և յաճախ հիւանդ. կ'զգայի թէ դառնութիւնը կը խեղդէր զինքը, բայց արտաքուստ միշտ հանդարտ երեւալ կը ջանար: Կ'ենթադրէի թէ այլադան նեղութիւններ կը ճնշէին հէք քերթողին հոգիին վրայ, բայց ոչինչ կրնայի ընել, այլ միայն ցաւիլ: Իր շրջանակին մէջ կային որ զինքը կը մեղադրէին թէ հկուռ չէր: Թէքէեան հկուռ... բայց ան արծիւ էր:

... Անպատու միաթափութիւն մըն էին ինձ իմ սրտակից մտերիւններս, անոնք՝ որ բնաւ յուսախաբութիւն չեն պատճառեր, անոնք՝ որ քով քովի շարուած փոքրիկ գրադարանիո մէջ, յոյժ այլ պերճախօս, կ'սպասէին մէկ շարժումիս գոյ ձորելու համար աստուածային հեղուկը մաքիս, կայլակ առ կայլակ:

Իմ մատենաներս երկնապարզէ:

Այդ ժամանակամիջոցին ինձ մանաւանդ հաճելի էր կրկին կարգալ Ռաֆֆին, ատով կը վերյիշէի իմ ուսանողութեան տարիներս ու պահ մը կը վերագտնէի իմ հրդեհուած երեւակայութիւնս, երբ Թ. Թէրզեանին իբր պարտականութիւն, կը թարգմանէի ֆանսերէնի դրուագներ Խենդէն կամ Հուրեմէն:

Նոյնքան անյագութեւ կը թղթատէի Նիչէն, որուն մերկայոյց հոգին կը սիրէի, ինչպէս կը սիրէի անոր սուր հեգնանքը, և խորունկ հոգեբանութիւնը որ ի յայտ կը բերէր, երկու բառերով շատ անգամ, ինչպէս հետեւեալ քանի մը տողերուն մէջ.

Օր մը սնափառ մէկը՝ որ սաստիկ կը կազար քալած ատենը, նոյն դէպքում, բլուրի մը վրայ կեցած կը յստորտայ իր բարձրութեան վրայ. վարէն, իմաստուն պարոն մը կ'առարկէ անոր. «Այո, կ'ըսէ, բարձր ես հիմա, բայց վար եկուր բլուրէն և իջիր ձիէդ, այն ատեն միշտ կազ ոտքովդ պիտի քալես:»

Աստուած իմ, ո՞րքան կաղեր կան աշխարհիս վրայ:

... Շատ յաճախ առանձին, գիշերուան երկար ժամերը կ'անցնէի աշխատելով, միտքս տարօրինակ ուժգնութեամբ կը գործէր, թերեւ ջլային վիճակ մըն էր ատիկա և կամ ազդեցութիւնը՝ մտաւորական միջոցորտի մը:

Միանգամայն կը ջանայի, թէ և հեռուէն, հետեւի

բոլոր ազգային անցուդարձերուն, ո՛չ թէ իմ փղոսկրէ աշտարակէս, այլ՝ անպաճոյճ յարկաբաժինէս, որուն պատրչգամին առջև հոյաբերձ ծառերու ետեւէն, վեր կը սլանան երկու սպիտակ զանգակատուներ, Նրբեմն, վճիտ գիշերներուն, լուսնին մահիկը կուզայ հալիլ անոնցմէ մէկուն կամ միւսին, իբրեւ թէ պաղանիք մը բերելով երկնքէն, թերեւ յաւիտենականութեան մէջ բանաստեղծներու սահմանուած հսկատագրին գաղտնիքը :

ՆԱԲԱՇՅՈՒՆ

ԲԵՐԸ օղակներն են չղթային ուր կը կազմէ մարդկային կեանքը. հետզհետէ աւելի ծանր կը դառնայ չղթան, քանի կուտակուին տարիները :

Միջավայրին մէջ ուր ապրեցայ Փարիզ, բոլոր հինէն ծանօթներու, ազգականներու մօտ, ինձ թուեցաւ թէ պարտէզի մը մէջ էի ուր ամէն ծաղիկները թօշնելու վրայ էին, տուած իրենց բոյրն ու գեղը :

Նորընձիւդ թուփերը կարծես ինձ բնտանի չէին, նմանութիւն չունէին բնաւ անոնց՝ որոնցմէ առած էի կեանքս : Անհուն էր միջոցը տակաւին շատ մօտիկ անցեալին հետ :

Իրաւ է որ հեշտ էր գտնուիլ դեղեցիկ, նրբօրէն քաղաքակրթուած երկիր մը, վայելել անբաւ ազատութիւն ու խաղաղութիւն :

...Նւ յերկիր խաղաղութիւն...:

Աւաղ, որքա՛ն վաղազրաւ է ան :

.....

Խլրտում :

Հեռուններէն դադմաչունչ հովեր : Կասկած : Անձկութիւն : Միակերպ համաժողովներ մտահոգիչ : Հիթլէր : Մուսօլինի, Չէմպլըլէն, Տալատիէ... Միւնիխ : Յոյս ու տարակոյս : Անհամաձայնութիւն : Միափառութիւնը պիտեարու : Հարցեր կնճռոտ հետզհետէ ընդլայնուած, լուծելը անհնար : Կարցեր և ի վերջոյ անխուսափելի :

Ահազանդ : Զօրակոչ (այս անգամ առանց ՏԱՄԻԼԻ) :
Պատերա՛ղմ... (1939). անլուր մտահոգութիւն -
մանաւանդ հայ մայրերուն :

Ուրեմն զուր պիտի երթան երկար տարիներու
անսպառ ճիգերը, զրկումները, անձնազոհութիւնները,
առանձին զաւակ մեծցնելու դժուարութիւնները, տ-
նանուն աղէտէն հաղիւ խոստոված, օտար փերու
վրայ թափառական, հասցնել աղւոր աղաքներ, նոր
ծլած տունկերու պէս, արիւննուն մէջ արեւ :

Անոնք պիտի երթան, պիտի կռուին, կեր պիտի
ըլլան թնդանոթներու, կրակներու մէջ պիտի սղջա-
կիղուին :

Պատերա՛ղմ... Դեռ այնքան նոր է միւսին յի-
տակը, 14ին ահարկու ոճիրը, տեղահանութիւնը, հո-
տը վառօդին, այնքան նոր, հմուցուած, և ահա՛, աղաք
պիտի երթան նորէն հոն՝ ուր իրենց հայրերը գացին
անվերադարձ... Հիմա չկայ տեղահանութիւն, բայց,
կայ կրակ, ռաւմբ, թշնամի ահարկու բանակ, գերման
բանակը. կայ արհաւիրքը ճակատամարտին և հայ մայ-
րերը յուսնատ կուլան, ուսին վրայ իրենց զաւկին՝
ֆրանսացի զինուորի տարագով :

... Ունեւորները կը մեկնին Փարիզէն, որ շատ
մօտ է սահմանադիտուն. մեծ կառքեր, լեցուն սնտուկ-
ներով, կ'երթան հեռուն, թերեւ Հելուստան դաշտե-
րուն մէջ հրճուիլ, մինչ ժողովուրդը կը մնայ անձկագին :

Օրեր դառն մտատանջութեան. գէշ լուրեր :

Յանկարծ խուճապ : Անիմանալի իրարանցում, ա-
մէնքը կ'ուզեն փախչիլ, հեռանալ. թշնամին կուգայ,
երկու երեք օրէն Փարիզ է :

Ա՛հ, այդ Բրէմլէն-Պիսէթի գառլովերէն փախուս-
տին տեսարա՛նը անմոռանալի խառն ի խուռն, ձեր,
երթալայ, առողջ, հիւանդ, բոլորը համբայ ինկած :

Որը կառքով, որը հին կոտրած փամփոցով, ոմանք նոյնիսկ բեռ քշելիք երկանիւ բռնսերով մը: Ի՞նչ աներևակայելի պահ էր ան:

Աստուած իմ, ո՞րպիսի խեղճուկ բան է ժողովուրդ մը որ կը փախչի թշնամիին առջևէն. ո՞րքան ողորմելի է անոր տեսքը: Թերեւս կը նմանի ան Վերջին Դատաստանի նկարին զոր նկարած է Լէօնարտոն Վէնչի և որ կը դտնուի Վատիկանի թանգարանին մէջ. հոն, ամէն տեսակ մարդ կայ, ամէն տեսակ արտայայտութիւն երկիւղի, սոսկումի, ցաւի:

Ո՞վ կարող է նկարագրել այդ տմբոխը, այդ դէմքերը՝ որոնք չերեակայուած աղէտի մը առջևէն խոյս կուտան, կ'երթան դէպի անծանօթը, կը կարծեն դէպի ասպահովութիւն, մինչդեռ անսպասելիքն է որ իրենց կ'սպասէ, թերեւ ալ մահը ճամբաներուն վրայ, փոսերուն եզերքը:

Ես, պատշղամէս, զողի սրտիս, կը դիտեմ խուճապը դրացիներուս, առանց բնաւ մտքէս անցնելու քայլ մը առնելու կը դիտեմ խուճապը, փախուստը, և դիտեմ թէ հեռացողը ընդհանրապէս կը տուժէ: Յետոյ կ'արեւի՞ է միթէ խուսափիլ ճակատագրին ձեռքէն: Արեւելքցիի հոգիս զիս կը մղէ մնալ ինչ որ ալ պատահի:

... Երեկոյ, մահասարսուռ եկեկոյ մը, Փարիզը ո՞չ մէկուն, կառավարութիւնը մեկնած է, լոյսերը բոլոր մարած, ոչ ոք փողոցներուն մէջ: Ի՞նչ պիտի պատահի, մէկը չգիտեր:

Հեռուէն խուլ որոտումներ թնդանօթի:

Սև անձրև մը կը տեղաջ. երկինքէն է թէ գործարսոյի պայթիւնէ մը: Պատշգամս սեցած է բոլորովին, հագուստ, ձեռքեր սև, մուր, ս՛ուգ:

Կուգան, թշնամին կը մտնէ քաղաք. դոց է ամէն բան, զուռ, պատուհան: Փարիզցիները գրեթէ բոլորը

մեծ ճամբաներուն վրայ են, որը կոխկոտուած, որուն կառքը ջախջախուած, որը մեռելներու մէջ:

Փարիզի տուները շատ քիչ բնակիչ. լուռ, լուռ է չորս դին. կարծես աշխարհի վերջին օրը ըլլար:

Ահա՛ կուգայ թշնամի բանակը, առանց երգի, առանց զինուորական երաժշտութեան, առանց յաղթանակի ցոյցերու. ան ալ լուռ. միայն ոտնաձայն...

Ու գեղանի դշտոն, լոյս պսակով շողշողուն, մայրաքաղաքը շղթայուած, գետնաքարշ յաղթողին ոտքերուն տակ, միշտ խորխոր, միշտ հրապուրիչ ու վսեմ:

... Չորս տարիներ, երկաթէ թաթը չնաշխարհիկ ոստանին ուսերուն վրայ, արիւննելով հրաշագեղ փափկութիւնը անոնց:

Չորս տարիներ, կեանք մը, արտաքինով թերեւս բնականոն, բայց ներքնապէս բռնակալին լուծին տակ ընկճուած:

Չորս տարիներ գրկանք՝ լոյսի, ջերմութեան, սնունդի, հագուստի, ազատ օդի, յայն շունչի, նոյնիսկ քունի:

Չորս տարիներ երիտասարդութիւն մը գերի հեռաւոր վայրեր, ո՞վ գիտէ ո՞ր անկիւնը, Զինուորներ... Խեղճ տղաքներ քաջարի, ցրուած հոս հոն, Եւ տուներ մուխերնին մարած, մատաղատի կիներ յուսալքուած, և անդին տաղանդներ՝ որ կը փճանան, թոքեր՝ որ կը վարակուին, սրտեր՝ որ կը հիւժին, սէրեր՝ որ կը մաշին, յոյսեր՝ որ տակաւ կը մոխրանան...

Ու հայ մայրիկը, հայ նորահաս կինը միտքած աննեցուկ, անսուաղ, կը հագնին գործաւորի գոգնոցը ու կ'երթան գործարան. կը դատին օրն ի բուն, արիւննելով անվարժ մատներնին, և հանգիստի օրերը կը

կապեն ծրարներ, մաքուր, սուստ սննդեղէնի ծրարներ, դրկելու համար գերի զինուորին :

Մեծցած է երախտան ու պէտքերը շատցած, ու հայ կիներ կը մաքառի կեանքին դէմ և կուտայ իր երիտասարդութիւնը : մինչ անդին շատեր ճերմակը սեւին խառնած շուկայ կ'ընեն ու կը դիզեն միլիոններ :

Ի՞նչ տարօրինակ օրեր :

... Փսիսուք ու շշուկներ, աչքեր՝ որ ուրախութեամբ կը կայծկլտան, երկար, երկար օրեր տենչացուած յոյսը իրականացած կը թուի. ցամաք ելած է ամերիկեան բանակը, չորս կողմէն կը միանան անոր ֆրանսական ուժեր ու կը քայլեն Փարիզի վրայ : Ի՞նչ չողողացում մթամած սրտերու մէջ :

Ասկայն, երկինքէն միշտ ոռւմբ կը թափի. ստոյգ ոչինչ կայ տակաւին :

Մթնոլորտէն անսովոր շուռնչ մը կ'անցնի. բան մը տեղի կ'ունենայ. ի՞նչ :

Զգայացունց լուր մը կը պայթի. գրաւման բանակէն մասեր կը հեռանան Փարիզէն. կ'ենթադրուի թէ ամէնքը պիտի մեկնին, բայց... մոխրի վերածելով քաղաքը : Ե՞րբ. ի՞նչպէս : Ա՛հ, այդ օրե՛րը անըստուգութեան :

Յանկարծ տանիքէ տանիք հրացանաձգութիւն, ամէն ոք քաջուած տուներուն խորը, արիւննին սառած, չրթներնին փակ :

Հեռուէն մութ դիշերուան մէջ կը մօտենայ ուրմբակոճութեան մոնչիւնը և օդանաւեր կրակէ անձրեկ կը տեղացնեն կարծես :

Ամէն վայրկեան մահը դիմագրաւելէ, անմոռանալի սարսափի ժամեր անցընելէ յետոյ, այդուն դէմ, լամբարիս մօտ, սեղանիս հակած, կ'աղօթեմ. ա՛լ լռած է ամէն բան, ու աղօթքս կը կաթկթի թղթին վրայ արհաւիրալից պակուցումէն պահ մը սթափած :

Ողորմե՛, Տե՛ր,
Մուր ե պատեր,
Ոնիրներ կան հովերուն մեջ:
Կապոյտ լոյսով լամբարտ անեղ,
Հուսկ շողովն ե ոգեվար.
Ըստուեր կ'իջնէ պատերէն վար,
Ի՛նչ սեւ գիւեր,
Ողորմե՛, Տե՛ր:

Անթելին մեջ խռպոտ ձայն մը հեղգօրէն
Գուժեր կուտայ. չար ոգիներ կ'ունկընդդէմ,
Իբրեւ հռընդիւն զազաններու համայնակույ
Կ'արձագանգեն հեռուներէն քնդիւններ խուլ:
Թերեւս ա՛լ լոյս չըծագի,
Տեւէ մըռայլն այս վերջի.
Ողորմե՛, Տե՛ր:

Սառ ե պատեր
Մտերու մեջ եւ չորս դիւն.
Շատոնց մեռեր են արեւներ լուսածին,
Աստղերն պաղած են շատոնց՝
Կրակէ անձրեւ կուլ տուած ե փայլն անոնց:
Արցունքներն իսկ ա՛լ չեն հոսիր:
Սիրենաներ անկարեկիր
Դժոխքէն վեր կ'ոյորուին
Մահերգներով դիւային:
Ըսպառնայից՝ պահուրժած ձեռք մ'անխընայ
Սեւ սափորէն աւեր, մոխիր կը տեղայ:
Ողորմե՛, Տե՛ր անյիշաչար,
Հե՛ք մարդկութեան խելագար:

... Վայրկեանները դժնդակ տարիներ են. բայց,
վերջապէս կ'անցնին, ու կը ծագի արշալոյսը: Սյդ օրը

կեանք պիտի բերէ թէ վերջնական փլուզում, քայ-
քայում, անկողում: Չեմ համարձակիր բանալ պատըշ-
դամս ու կը սպասեմ՝ լուռ՝ չեմ գիտեր ինչի՝:

Բանդադուշանք թերևս. փողոցէն երգի ձայներ,
աղջիկներ՝ որ «Մարսէյէզ» կ'երգեն. ի՞նչ հոգեպարար,
ի՞նչ սրտապնդող է այդ երգը. կը բանամ փեղկերս.
հոս ու հոն՝ ֆրանսական դրոշակներ, ուրեմն:

Մօտիկ, շատ մօտիկ է ազատարար բանակը. թըշ-
նամին կը մեկնի, կ'երթայ այնպէս՝ ինչպէս եկած էր,
առանց լոյսէ Ոստանը մոխրի վերածելու: Փախտա-
կան զինուորներն են որ, հոս ու հոն պահուրտած,
հրացան կը պարպին և Բ.Բ.Լ.ները անոնց կը պատաս-
խանեն. այլևս այդ ձայներէն չենք զոյգահար ելլի:

Վերջանալու վրայ է մղձաւանջը, չորս տարիներու
մղձաւանջը իր բոլոր ահուգողով, իր ցամաքի թէ
երկրիքի կրակով:

... Ու տակաւ Փարիզի, հիասքանչ, արուեստա-
գէտ, նրբաճաշակ Փարիզի վրայ կ'ուրուագծուի լուսա-
պայծառ ժպիտը՝ որ յատուկ է իրեն և որ կեանք կու-
տայ աշխարհի:

Վերքերը ծանր են, բայց վիրաւորը գեղածիծաղ.
կենսատու չունչ մը չորս կողմէն կ'ողողէ ժողովուրդը:

Ֆրանսան, թէև ընկճուած, սէգ գլուխը վեր կ'առ-
նէ, կրթած ֆրանսական ու ամերիկեան բանակներուն:

Եւ մենք կը հրճուինք, կը մոռնանք արհաւիրքը,
կը մոռնանք մուծն ու սոսկումը, կը մոռնանք ճըն-
շումը:

Կը հրճուինք մանաւանդ մենք՝ Հայերս, ու շա-
րան շարան օդանաւերով վերադարձող զինուորները,
օդանաւեր այժմ բռնաւոր՝ փոխանակ մահատու ոռոմ-
բերու՝ կեանքի ծաղիկ երիտասարդութեամբ: Կը խայ-
տան այդ տղաքը. հիմա լոյս է իրենց տրտում ու

մութ թողած տուներուն մէջ. ձեղունէն ձիծաղ, առաստաղէն ժպիտ կ'անձրեւէ, գարնան քաղցր անձրեւն ալ՝ ամինուն աչքերէն:

Ողջագուրանք. ցնծում տարապայման. երախաներ՝ որ կը պլլուին զինուորին ձունկերէն վեր. հայրիկը... զոր դեռ չէին տեսած:

... Իսկ անոնք՝ որ մնացին ռազմադաշտին վրայ, անոնք՝ զորս հրեղէն ձեռքը խկոյն տապալեց, արիւնոռչտ որկորը լափեց վայրկենապէս, ինչպէս համակ կեանք, բանաստեղծութեամբ զեղուն, արիւնով թրթռուն երիտասարդ զրադէտ մեր Սեման, (Գեղամ Աթմաճեան)ը, որ Մայիսի սիրահրաւէր երեկոյ մը, ուր բոյսերուն աճիլը կը լսուի ներդաշնակ լռութեան մէջ, մեկնեցաւ, պայուսակը ուսին, չնչնով բոլոր բոյրերը զոր վերագարծած քնութիւնը կը զրկէր իրեն, իր քերթողի սիրտը առցուն հեշտանքովը բոլոր գարնան թովչանքին: Գնաց ան յոյսի ժպիտը չուրթին. մինչ ողբերգութեան փոթորիկը կը գոռար զլսուն վերեւ ու ալ չվերադարձաւ: Չունեցաւ ափ մը հող իբրեւ շիրիմ, ան փոշիացաւ, չքացաւ...:

Անծանօթ Ձինուորին տապանաքարին վրայ յաւերժօրէն վառ լոյսը կը ցոլա՞յ արդեօք իրեն համար ես:

Լո՛յս... Բայց Գեղամը ունի լոյս մը աւելի ճառագայթարձակ որ կը չողջողայ իր վրայ: Հով մը, ո՞վ գիտէ, տիեզերքին գաղտնիքը կրող որ հովը, անոր ածխացած աճիւններուն մոխիրը առած բերած ու սրսկած է մատաղատի քերթողուհիի մը քնարին վրայ ու անոր լարերը հեշտալուր թրթռացած են մատերուն տակ իր սիրելի քրոջ ու քաղած, տաղեր որոնց մէջ արցունքի տաշխարանէն գտուած բանաստեղծութիւնը, սուգի, վիշտի, յիշատակի ու սիրոյ համասարսուռ շնչ-

տերով կանգնած է կոթողը տարաբաղդ զինուորին որ հիմա որ և է զօրավարէ մը աւելի կը յիշուի, կը տօնուի և կը մեղքցուի:

Մառի Աթմաճեան անոր եղբրական մահուան մէջէն ստեղծած է զեղեցկութիւններ. պսակը որ կը հլուէ նորատի կիներ, հաւաքած կոկոնները շուշաններու ուրոնց վրայի արեւնը կ'ըլլայ ներդաշնակութիւն և Գողգոթան կը սփռէ իր սրբութիւնը:

Երբ տակաւին երախայ, տարադրութեան արհաւիրքի սև որերուն, բարբարոս չալուէին խարազանէն խուսափելու համար, Եփրատի ալիքներուն վրայ, ահարկու վտանգին անգիտակից, պզտիկ Մառին կառչած իր մօրկանն ու եղբօրը, կ'ընդունէր ճակտին վրայ փրփուները սպիտակ, կ'ընդունէր զանոնք իբրև նարօտ մատաղ ճակտին: Ան իր Գողգոթան էր և այդ պահը, ճգնաժամային պահը եղաւ երկու երախաներուն Մառիին ու Գեղամին, որոնք չէին գիտեր թէ փրկութեան կ'երթային թէ մահուան: Ու երբ հասան միւս գետափը ազատարար, հոն այլևս անոնք միլլրտուած էին տառապանքի աւազանին մէջ ու տառապանքը տաղանդի համբոյրը տուաւ իրենց:

Այն ստուերով ու արեւով, մութով (վիշտին մութը) ու ճառագայթով հիւսուած տաղերուն մէջ, զորս քոյրը կը ձօնէ եղբօրը, անոր յիշատակը չիթ առ չիթ կուգայ ողողել մեր սրտերը արփիափայլ ցօղի կայլակներու հանգոյն:

Քերթողուհին՝ որ գիտէ նաև երգել ղիւթահրաշ իր հայրենիքը, զիտէ հրճուիլ վերազարթումովը հայրենի փառքին, միշտ սակայն իր էութեանը խորը կը պահէ և պիտի պահէ տարապաշման ցաւը անմխիթար կորուստին, որ ցնցած էր իր կեանքը:

Իր զմայլելի ոտտնաւորներուն մէջէն ցոլափայլող

քերթողական հուրը խուճնկն է որով կը սնանի բանաստեղծ եղբորը հոգին։

... Վերածաղկում։

Սրտապնդող լուրեր մեր պաշտելի հայրենիքէն։

Ահ, այն բոլոր մոռահողութիւնները, սրտադողերը, սարսափները զորս ունեցած էինք իրեն համար, այն հոգեբուխ աղօթքները զորս ըրած էինք օրեր ողջոյն, որպէսզի ան մնայ անսթափ, կենդանի, փնտռելով անոր մօտ յոյսի, փրկութեան նշոյլ մը։

Ե՞րբ արձագանգները մեզի պիտի բերէին անհնչադուած ցնծութեան երգերու, շնչերը։

Հիմա այլևս գիտէինք թէ ռուսական մեծազօր բանակը իր հովանիին տակ պաշտպանած էր զայն։ Գիտէինք թէ հայորդիները առիւծներու պէս կռուած էին, անոր թիզ մը հոգն իսկ ոտնակոխ ընել չտալու համար։ Հիմա ան, թէև արիւնաքամ, յոգնարեկ, բայց իր լուսածածկ երկնքին տակ համակ ժպիտ, խայտառնք էր։

Տառապած էր մեր երկիրը, տառապած իր նոր ոյժերուն տարողութենէն վեր, Ի՞նչ փոյթ, հիմա իր ձիւնով ու արեւով շլացուցիչ լեռներէն կ'իջնեն ճառագայթներ ու կ'ողողեն դաշտերը արգասաբեր։ Իր աղբիւրներէն կը հոսի նեկտար, իր մարգերուն մէջ կը պսպղան ադամանդի հատիկներ և օդը կը թրթռայ երջանկութեամբ։

Իր վերադարձումի շողերով փողփողուն ան պիտի նետէ դէպի մեզ կամուրջներ ծածանէ, պիտի կարկառէ իր ծաղկափիւռ թեւերը դէպի իր թափառած զաւակները, պիտի ընդունի զանոնք՝ որոնց հոգին իր գրկին մէջն է, որոնց մեղքը իրն է, անոնք՝ որոնց սրտին տմէն մէկ տենչանքը իրն է, ու հրճուանքի մեծ սարսուռ կը կ'անցնի բաժանումին հե-

ռաւորութեան անջրպետին մէջէն:

Ամենուս սիրտը զեղուէն է յուզումով այդ օրերու: Երբ Ֆրանսացիին կ'երգէ իր ազատագրուած հայրենիքը, մենք ևս, խեղճ տարաբուն ժողովուրդ, մեր էութեան բոլոր եռանդովը կ'ողբկոչենք մեր քաղցր Հայաստանը, անոր պատկերը հրաշագեղ, իր սայլերով շողակնէ, ուր արփին կը ցոլափայլէ, իր երկինքով համակ լոյս, իր քարերով, ուր կը շողշողան. մեր տեսիլքն է ցանկալի. կը զրկենք անոր մեր հոգիին մասնիկները, փաթթուած մեր անհուն կարօտին, ու կը սպասենք իր երկնային կոչին:

Եկայք, որդեակք իմ...

... Եւ յոգնած նուազած ու ի մը պէս, լուռ գիշերին մէջ, ուր լամբարիս լոյսն իսկ ուժասպառ է այլևս, իմ դրախտային հեռակայ հայրենիքիս վտակներուն կարկաչը, սաղարդներուն սօսափիւնը, անոյշ հովերուն շունչը, բեռնաւոր վերակինդանացման խայտանքովը կուգան օրօրել իմ երազներս իբրեւ մեղեդի մը աստուածային:

1945

Վ Ե Ր Ջ

ԴԼԽԱԻՈՐ՝ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ՝

ԷՆ	Տ-Վ	ՍԻ-Վ	Ո-ՎԷՎ
6	7	ձուլ	հուլ
10	6	Հիվիւ	Հովիւ
10	18	Վարդերեան	Վարդովեան
15	28	Սաֆի հանըմ	Սոճի հանըմ
78	3	տալով այդ ամուսնութիւնը	տալով երջանկութեանս հա- հար ամէն զբաւական
108	21	բնական և համակրելիներ	բնական է համակրելիներ
125	21	անխուսափօրէն	անխուսափելիօրէն
137	6	հիմա լռիկ սնչիկ	հիմա լռիկ մնչիկ
154	8	ստուերուն վրայ	ստուերներուն վրայ
177	32	մերձ թեւ	մերթ թեթեւ
225	8	պալատական կը յորջորջուէր	ազատական կը յորջորջուէր
297	30	շատ անգամ հրապուրիչ	շատ անգամ հուժկու

Եւս Եւս ԳԻՏԱԿԱՆՈՒՄ
ՖԻԼՈՍՓԻԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՍԿԱՆԵՐԵՐԻՆ

ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿԷՆ

ԱՅԳ ՈՒ ՎԵՐՋԱԼՈՅՍ, բանաստեղծություն, Փարիզ, 1942

ՈՒՂԵՑՈՑՑ ՀԱՅ ԱՂԶԿԱՆ, Փարիզ, 1940

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼԻ

ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ, պատմաաժգներ:

ԿՐԱԿԸ, քարգմանություն Կապրէլ Տ'Անունցիոյի վէպին:

ԱՍՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220044309

ЦЕНА

A II
44309